

TIDSSKRIFT FOR kjønns FORSKNING

TEMA: HUSARBEID

Husmorhumor

Husmorstatistikk

Skam og husarbeid

Husarbeid i limbo

2010

Nr. 4

Tidsskrift for kjønnsforskning eies av
KILDEN og utgis i samarbeid med Universitetsforlaget

Pris: 98,-
Returuke: 11

UNIVERSITETSFORLAGET

TIDSSKRIFT FOR KJØNNSFORSKNING

ÅRGANG 34, NR. 4 – 2010

ISSN 0809-6341 (PRINT) / 1891-1781 (ONLINE)

ANSVARLIG REDAKTØR REDAKTØR
Hilde Danielsen Agnes Bolsø (i permisjon)

REDAKSJONSSEKRETÆR
Toril Enger

REDAKSJONENS ADRESSE
KILDEN, Stensberggata 25, NO-0170 Oslo
tidsskrift@kilden.forskningsradet.no
Tlf.: (+47) 22 03 80 80

REDAKSJONSRÅD		
Mathias Danbolt	Anne Britt Flemmen	Jorid Hovden
Don Kulick	Ulla-Britt Lilleaas	Jørgen Lorentzen
Toril Moi	Ellen Mortensen	Cecilie Basberg Neumann
Bente Rosenbeck	Dorte Marie Søndergaard	Mari Teigen
Maria Zackariasson	Helene Aarseth	

EIER

KILDEN informasjonssenter for kjønnsforskning, Stensberggata 25, NO-0170 Oslo

UTGIVER

© Universitetsforlaget AS, Postboks 508 Sentrum, NO-0105 Oslo.
Administrasjon av rettigheter og salg av enkeltartikler ivaretas av forlaget på vegne av KILDEN.

ABONNEMENT

Tidsskrift for kjønnsforskning kommer fire ganger i året. Abonnementspriser (NOK):
INSTITUSJON 625,- PRIVAT 440,-
STUDENT 285,- E-ABONNEMENT 625,-.

Les mer om e-abonnement og bestilling av nyhetsvarsling på www.idunn.no.

Abonnement kan bestilles fra Universitetsforlaget AS
Kundeservice, Pb. 508 Sentrum, NO-0105 Oslo,
(+47) 24 14 75 00 eller
abonnement@universitetsforlaget.no.

RETTIGHETER

Artikler gjengitt i tidsskriftet reguleres av bestemmelser gjengitt i *avtale om normalkontrakt for utgivelse av litterære verk i tidsskrift* av 13. mars 2006 mellom Den norske Forleggerforening, Norsk faglitterær forfatter- og oversetterforening og Forvaltningsorganisasjonen LINO.
Avtalen kan leses i sin helhet på: <http://www.nffo.no>.
Artikler gjengitt i tidsskriftet vil bli lagret i forlagets database og gjort tilgjengelig på Universitetsforlagets bestillingssystem for elektronisk distribusjon av tidsskrifter (www.idunn.no).

MANUS

Retningslinjer for levering av manus står beskrevet på siste side.

DESIGN

Terese Moe Leiner

SATS TRYKK OG INNBINDING

Brødr. Fossum AS AIT Otta AS

Medlem av Norsk Tidsskriftforening: www.tidsskriftforeningen.no
Tidsskrift for kjønnsforskning utgis med støtte fra Norges forskningsråd.

OMSLAGSILLUSTRASJON: (Foto: © Hartmut Schwarzbach / Argus / Samfoto)

Innhold

- 267 Eirinn Larsen og Gro Hagemann ★ Husmorens foranderlighet

ARTIKLER | ESSAYS

- 274 Hege Roll-Hansen ★ Kjønn, statistikk og politikk
Husarbeidet og ervervsbefolkningen i norske folketellinger (1920–1940)
- 290 Gro Hagemann ★ Kjøkkenet som samfunnsprosjekt
- 311 Anne Marit Myrstad ★ Dumme menn og troll til kjærringer. Hva husmødre fikk le av
i de norske Husmorfilmene
- 333 Øystein Gullvåg Holter ★ Den store debatten om husholdsarbeidet 1975–1985
- 349 Helene Aarseth ★ Husarbeid i limbo? Emosjonelle investeringer i den husmorløse
familien
- 366 Runar Døving og Ingun Grimstad Klepp ★ Husarbeidets grenser
Når kunnskap erstattes med skam
- 377 Kristin Alsos og Line Eldring ★ Husarbeid uten grenser?
- 394 Kari Wærness ★ Da husmoren forsvant

KOMMENTAR

- 405 Kari Jegerstedt ★ Hva var poststrukturalismen – og har den utspilt sin rolle?
- 412 Janne Bromseth ★ Tilbake til virkeligheten – uten anførselstegn

BOKANMELDELSER

- 424 Harald Eia & Ole-Martin Ihle: *Født sånn eller blitt sånn?* ★
Omtale ved Hanne Haavind
- 433 Harald Eia & Ole-Martin Ihle: *Født sånn eller blitt sånn?* ★
Omtale ved Isabelle Dussauge

Kjære lesar

Dette temanummeret om husarbeid er resultatet av eit samarbeid mellom redaksjonen og prosjektet «Husarbeid som ideologi og praksis», leia av Gro Hagemann. Ho og Eirinn Larsen har også skrive ein introduksjon til artiklane og essaya om dette evige temaet.

Nummeret byr dessutan på to debattinnlegg om kjønnsforskninga etter poststrukturalismen og to bokmeldingar av boka *Født sånn eller blitt sånn?* Redaksjonen spurte ein psykolog, ein sosiolog og ein biolog om å melde denne boka som har vekt slik debatt. Biologen vart ikkje ferdig med si melding. Psykologen Hanne Haavind er godt kjend i dette forumet gjennom solide bidrag om forskning på familieliv og barn si utvikling frå 1970-talet og framover, der ho kombinerer sosial- og utviklingspsykologiske perspektiv. Den fransk-svenske sosiologen Isa Dessauge jobbar for tida med eit prosjekt kalla «Brain Desire. Neuroimaging of Human Sexuality», finansiert av det svenske forskingsrådet, dessutan med prosjektet «Sexualiteten i hjärnan: Hjärnforskning, medier, kunskapsproduksjon» for Riksbankens jubileumsfond. Ho har i tillegg til bokmeldinga gjort ein omfattande og viktig jobb ved å gå grundig gjennom *Født sånn eller blitt sånn?* kapittel for kapittel og laga ein alternativ fasit til dei spørsmåla boka tar opp. Vi publiserer denne fasiten på nettsidene våre <http://kilden.no> og oppmodar lesarane til å klikke seg inn der.

Innlegga om poststrukturalismen si rolle er skrivne frå ulike posisjonar, men begge har som premiss at poststrukturalismen har hatt

mykje å seie for utviklinga av kjønnsforskning som eige fagfelt. Sosiologen Janne Bromseth skriv ut ifrå si forankring i både svensk og norsk kjønnsforskning frå slutten av 1990-talet og fram til i dag, med ei queerfeministisk tilnærming. Ho har tidlegare vore tilsett ved NTNU og ved Tema Genus i Linköping og arbeider no ved Stockholms universitet. Litteraturvitaren Kari Jegerstedt arbeider ved Senter for kvinne- og kjønnsforskning ved Universitetet i Bergen og var ein av redaktørane for boka *Kjønnssteori*, som kom ut i 2009. Ho arbeider særskild med temaet globalisering. Refleksjonane er svært viktige for den faglege utviklinga av kjønnsforskninga, og det er rom for fleire innlegg i komande nummer.

Dette nummeret speglar eit aktivt og mangfaldig miljø, med bidrag frå i alle fall tre generasjonar av forskarar, frå ulike fagfelt og med ulike tilnærmingar. Vi vil nytte høvet til å takke bidragsytarane frå Noreg og dei andre nordiske landa for ein imponerende god jobb, både til dette nummeret og for heile årgangen. Vi er avhengige av at forskarane byr på eigen kompetanse for å halde høg kvalitet på tidsskriftet. Erfaringa er at dei som takkar ja til å vere fagfeller og gir konkret og konstruktiv kritikk og ros, gjer ein svært god jobb. Vi vil derfor sende ei ekstra takk til dei som gjer ein viktig innsats utan å få navnet sitt på trykk i tidsskriftet!

Redaksjonen
ved Hilde Danielsen

Husmorens foranderlighet

INNLEDNING VED EIRINN LARSEN OG GRO HAGEMANN

I filmen *Vi gifter oss* fra 1951 inntar svigermor en viktig birolle – ikke i kraft av minuttene på lerretet akkurat, men i form av en konstant forargelse over svigerdatterens mangel på kunnskap om og følelser for husarbeid. På grunn av den store boligmangelen har det nygiftede paret måttet flytte inn hos Petters familie – en hjelpende hånd fra svigerdatteren Kari kunne man da i det minste forvente?

Sviktende interesse og mangel på kunnskap i husstell var ikke bare et tema for underholdningsindustrien i etterkrigstidens Norge. En viktig grunn til at filmer som ovennevnte og andre i samme sjanger ble publikumssuksesser, var også forankringen i en virkelighet mange kjente seg igjen i. I mer enn en forstand representerte 1950-årene den gylne husmortiden i norsk historie. Gifte kvinner, og de var det mange av, var hovedsakelig hjemmearbeidende, husmor/forsørger-familien rådet, og husarbeid ble tematisert i offentligheten som noe produktivt og samfunnsbyggende. Forutsetningen for at husarbeidet og husmoren skulle kunne få en slik rolle som den moderne markedsøkonomiens likeverdige halvpart, og bli gifte kvinners hovedaktivitet og identitet, var ingenlunde naturgitt. Den moderne hus-

morens fødsel var ikke minst knyttet til den kvinnelige husstellkunnskapens formalisering og profesjonalisering. Siden slutten av 1800-tallet hadde husmorskolene utviklet seg i Norge, de første med landhusholdningen som utgangspunkt, seinere komplettert av det bybaserte skolekjøkkenet og husmorskolene etter utenlandsk mønster (Helgesen 1914, Tenfjord 1959:36). Ved å omgjøre det kvinnelige husarbeidet til kodifisert kunnskap skulle husmoren og husarbeidets samfunnsmessige betydning synliggjøres og oppvurderes.

Hvorfor begynte unge kvinner i 1960-årene å ta avstand fra kunnskapen som hadde vært et selvsagt krav for mødrene og bestemødrene? Var det de teknologiske nyvinningene, halvfabrikata eller nye idealer og muligheter? Hvordan skulle 1970-årenes kvinneforskere stille seg til mødregenerasjonens livsprosjekt? Og endelig, hva skjedde med husarbeidet etter at husmoren forsvant og den husmorløse familien ble den nye normen – med andre ord: Hvem vasker gulvene dine?

Med husmorskolene i bakhodet skal vi i de påfølgende seks artiklene og i to essay følge husmorens forvandling i lys av 1900-tallets modernisering, profesjonalisering og stigende

vitenskapstro fram til den begynnende nedbyggingen med likestillingspolitikkenes gjennomslag.¹ Som vi skal se, kom etableringen av husmoren som yrkesmessig identitet og samfunnsrolle til uttrykk både gjennom fornyingen av gamle institusjoner og utviklingen av helt nye.

Statens lærerinneskole for husstell (1909) på Stabekk ble selve navet i det norske husstellfaget og forsøket på å utvide kvinners virkeområde og status i og utenfor hjemmet. Utenom selve lærerinneskolen har det eksistert et nettverk av delvis selvstendige enheter og institusjoner, statlige og private, som på ulike måter forvaltet den kvinnelige husmor-kompetansen i Norge. Et viktig fellestrekk var deres mangesidige, men likevel samstemte forsøk på å definere husarbeid som noe *mer* enn bare husarbeid. Det handlet om *kunnskap, arbeid, identitet og forbruk*. Denne «prosjektgjøren» med kvinners ubetalte arbeid som utgangspunkt kuliminerte med 1950-årenes husstellutdannende og forbruksbevisste «hel-tidshusmor» som klasseoverskridende kvinne-ideal. I 1964 hadde *Husmorboka*, utgitt av Landslaget for husstell-lærerinner, solgt 126 000 eksemplarer totalt siden første utgivelse i 1930 (Loe & Gjærven 1964:30–31).² Boka var i utgangspunktet en lærebok til bruk i husmorskolen, men «ho [var] dessuten tenkt til å være ei bok for husmødrene og heime».³

I løpet av 1960- og 1970-årene ble mye av dette endret. Foruten ratifiseringen av ILO-konvensjonen om lik lønn for arbeid av lik verdi i 1959 var innføringen av niårig skole samme år et viktig skritt i retning av et mer likestilt arbeidsliv og utdanningssystem i Norge. For det første ble ordningen med lavere timeantall i sentrale teoretiske fag for kvinner grunnet obligatorisk husstellundervisning, forbudt (Blom 2010:344). For det andre ble skillet mellom tradisjonelle jente- og guttefag

offisielt visket ut med det resultat at heimkunnskap og håndarbeid ble gjort obligatorisk også for framtidens menn. Denne lovendringen hadde lenge vært fremmet av medlemmene i Norges Kvinnelige Akademikeres Landsforbund (NKAL), etablert i 1921. Da endringene var et faktum, skulle det imidlertid få konsekvenser for mer enn menns framtidige kjøkkenkunnskaper og kvinners framtidige utdanningsmuligheter. Innføringen av den likestilte, norske enhetsskolen representerte på mange måter også begynnelsen på slutten for de tradisjonelt *kvinnelige* høyere utdanningsinstitusjonene som ble etablert rundt forrige århundreskiftet. Statens kvinnelige industriskole (1900) så vel som Statens lærerinneskole i husstell (1909) ble som følge av loven om niårig skole omgjort til kjønnsnøytrale lærerskoler før de på et seinere tidspunkt ble fusjonert inn i det regionale høyskolesystemet, hvor flertallet av studentene i dag er nettopp kvinner (Larsen, kommer 2011).⁴

Kvinnens økende deltakelse på arbeidsmarkedet og i høyere utdanning, så vel som den offentlige likestillingspolitikk og den nye kvinnebevegelsen, har tappet husarbeidsbegrepet for mye av sitt produktive og kunnskapsmessige innhold og sin samfunnmessige status. Men om husmora forsvant som statistisk kategori og yrkesidentitet, forsvant ingenlunde husarbeidet. Den kjønnsbestemte arbeidsdelingen i og utenfor hjemmet har fortsatt å interessere mange, ikke minst historikere, samfunns- og kjønnsforskere. Dette temanummeret av *Kjønnsforskning* er på den måten også en reise i husmorens «Rise and Fall», inkludert de påfølgende forsøkene blant annet i akademia på å belyse det arbeidet hun faktisk gjorde og i mange tilfeller fremdeles gjør – som sentrale biter i den større samfunnsøkonomien. Likevel står husarbeidet fram som en mer eller mindre uløst nøtt. Fordi utøveren av husarbeidet gjerne har vært og i

lang utstrekning fremdeles er kvinner, og fordi kvinner regnes som både individer og del av familie og det private, sliter vi alle med å få den «lille» historien om husarbeidets trivialiteter til å henge samme med den «store» samfunnshistorien.

Hege Roll-Hansen viser i sin artikkel «Kjønn, statistikk og politikk» at husarbeidets doble stilling – innenfor og utenfor markedsekonomien – skapte mye hodebry for statistikere under utformingen av befolkningsstatistikken. Ved å lese offentlig statistikk, ikke som en blind avbildning av landets befolkning, men som en kompliserende kunnskapsproduksjon, argumenterer Roll-Hansen med utgangspunkt i husarbeidsbegrepet som kjønnnet praksis for å nyansere et av statistikkhistoriens hovedpoeng. Innføringen av individprinsippet statistikkhistorisk gjerne datert til 1870-årene, erstattet ingenlunde familie- og husholdsprinsippet som ble brukt i den foregående perioden. På samme tid som den moderne markedsekonomien fikk sitt endelige gjennombrudd, og statistikere forsøkte å gripe enkelindividenes uavhengighet og mobilitet på arbeidsmarkedet, fortsatte familieprinsippet ifølge Roll-Hansen å legge føringer for produksjonen av befolkningsstatistikken. I det statistikkhistoriske studiet av perioden 1920–1940, som representerte inngangsporten til husmorperiodens gullalder i Norge, viser hun hvordan tilsynelatende kjønnsnøytrale termer som «erhvervende», «arbeid», «arbeidsbefolkning» og «forsørgelse» har vært en del av en kjønnnet struktur. Det fikk, som Roll-Hansen skriver, stor betydning for den offentlige kjønnsforståelsen, kvinnebevegelsen og sosialpolitikken, foruten produksjonen av statistisk kunnskap om husmoren og den gifte kvinnen. Fra en plass utenfor den produktive befolkningen i og med individsprinsippet innføring, blir husarbeid i 1920-årene igjen regnet som produktivt arbeid samtidig som det falt uten-

for kategorien erverv, som ble definert som grunnlag for forsørgelse. Det skulle, som mange kvinne- og kjønnsforsker seinere har påpekt, få store konsekvenser for blant annet gifte kvinners rettigheter i en forsikringsfinansiert velferdsstat under oppbygging.

Gro Hagemann tar i den påfølgende artikkelen «Kjøkkenet som samfunnsprosjekt» fatt i mellomkrigstidens rasjonaliseringstendenser. Som hun viser, fikk den ingenlunde kraft bare i næringslivets egenorganisering for lavere priser og større markedsandeler. Også i det husmorstyrte kjøkkenet var det i samfunnsplanleggeres øyne betydelige rasjonaliseringsgevinster å hente. Ulike aktører og kjøkkeneksperter virket til dette, blant annet den hjemmebaserte forbruksvareindustrien som i arbeidet med å øke etterspørselen etter egne varer, definerte riktig forbruk inn i husmorens kjønnede kompetanse. I artikkelen tar Hagemann også oppgjør med ettertidens endimensjonale syn på husmorperioden – som en reaksjonær tid i forståelsen av kvinnens plass. Arbeiderpartiets kjønnspolitikk gled i etterkrigstiden, slik hun fortolker den, inn i et nytt spor, ikke minst i kraft av sin økende opptatthet av hygiene og sosial boligbygging, men også med sitt nye syn på gifte kvinners rett til arbeid. Det nasjonale behovet for arbeidskraft var for stort til å utelukke halvparten av den arbeidsføre befolkningen. De rasjonaliseringsgevinster som var å hente i det moderne, funksjonelle kjøkken, la slik også grunnlaget for de påfølgende kvinnerevolusjoner – masseinntoget av gifte kvinner i høyere utdanning og arbeid.

Anne Marit Myrstad tar også fatt i rasjonaliseringsinnsatsen i norske kjøkken etter krigen gjennom en analyse av de såkalte Husmorfilmene som utkom mellom 1953 og 1972. Men til forskjell fra tidligere studier av denne særegne mediegeneren er det humoren som opptar henne i artikkelen «Dumme menn og troll til kjærringer: hva husmødre fikk le av i de

norske Husmorfilmene»? Som Hagemann – om med humoren som medium – mener Myrstad at man kan spore en endring i forhold til kjønnsideal og husarbeid som kjønnnet aktivitet før 1960. Husmorfilmhumorens bruk av kjøkken og husmorkompetanse har bidratt, også på den ukompetente mannens bekostning, til å gjøre eksplisitt iboende motsetninger og inkongruenser i de seriøse samfunnsdiskurser om husarbeid og kjønn synlige, skriver Myrstad. Humoren har slik fungert både befestende og befriende på den rådende kjønnsdiskursen i etterkrigstidens husmor-Norge, fra knapphet på varer til massemarked, massekonsum og gryende velstand. En utfordrende, opprørsk latter kan slik også ha funnet sitt utløp under husmorfilmvisningene, avslutter hun – og det i tiårene før kvinneoppjøret fant sted og ingen selvbevisst, ung kvinne lenger ville være «bare» husmor.

Ønsket om å oppvurdere og synliggjøre den hjemmearbeidende og ulønnede husmoren førte husarbeidet inn i 1970-årenes framvoksende kvinneforskning. I «Den store debatten om husholdsarbeidet 1975–1985» viser Øystein Gullvåg Holter hvordan blant annet hans egen mor, kjønnsrolleforskeren Harriet Holter, hadde gjort husarbeidet til objekt for den nye samfunnsforskningen på slutten av 1960-årene, for så å føre denne interessen over i den seinere kvinneforskningen. Fordelingen av omsorgs- og husarbeid i hjemmet ble av Harriet Holter som av andre kvinneforskere på den tiden definert som hovedårsaken til kvinneundertrykkelsen. Med kvinnebevegelsen nyoppblomstring fulgte mange etter. Det skulle blant annet bidra til å øke avstanden mellom kvinnebevegelsen og kvinneforskerne på den ene siden, og kvinner utenfor den velutdannet kvinnelige eliten på den andre. Med tiden dreide forskningsdiskusjonene seg imidlertid mer mot spørsmålet om husarbeidets samfunnsmessige stilling, det reproduktive

arbeidets betydning for og sammenheng med produksjonen, hvordan den kjønnsblinde kapitalismen vedlikeholdt en kjønnnet praksis, og så videre. Den studiegruppen Øystein Gullvåg Holter selv tok initiativ til, «Kvinner og kapital», i begynnelsen av 1980-årene, førte den feministiske husarbeidsforskningen inn i den materialistiske økonomiforskningen ved blant annet å insistere på reproduksjonens merverdi samt ved å understreke at tradisjonell marxisme ikke forsto husholdsarbeidets betydning. Husarbeid var produktivt, men passet likevel ikke inn i verken neoklassisk eller marxistisk forståelse av arbeid. I et selvreflekterende tilbakeblikk på den debatten Gullvåg Holter deltok i, og som etter hans eget sigende spredte seg som ild i tørt gress inntil den simpelthen forsvant like fort som den kom, synliggjør han noe av de samme dilemmaene som fikk Roll-Hansens mannlige statistikere til å klø seg i hodet.

Til tross for husholdsforskernes iherdige forsøk på å forene feministisk og marxistisk tenkning i perioden 1975–1985 står de kjønnsbestemte problemene knyttet til husarbeidets doble posisjon eller stilling i samfunnsøkonomien fremdeles ubesvart. Slik illustrerer forskningsdebatten som Gullvåg Holter var en del av, også hvordan forskerne selv, i sitt ønske om å ta det kjønnsbestemte husarbeidet på alvor, samtidig distanserte seg relativt mye fra selve husarbeidet. Ikke minst det følelsesmessige aspektet av det kjønnsbestemte husarbeidet ble oversett, i et forsøk på å avnaturalisere den kjønnede praksis og snakke om det i kjønnsnøytrale, økonomifaglige termer. Men er ikke følelsene for husarbeid også en viktig grunn til at mange yrkesaktive kvinner, selv etter kvinnefrigjøringen og bevisstheten om det kvinneundertrykkende i det, fortsetter å gjøre det – ja kanskje noen til og med koser seg med det?

I artikkelen «Husarbeid i limbo? Emosjo-

nelle investeringer i den husmorløse familien» gir Helene Aarseth et innblikk i tokarriere-familiens italesettelse av familie og husarbeid. Målsettingen med denne framgangsmåten har, som Aarseth skriver, ikke vært å registrere hvordan likestilte middelklassepar organiserer hverdagen som en slags videreføring av de klassiske tidsbruksstudiene. Istedenfor er det måten det fortelles om familielivet på, som blir vektlagt av artikkelforfatteren, for å få tak i de emosjonelle investeringene. Og hva finner hun? – Jo, hun finner at lysten til å drive prosjektbasert hjemskaping er stigende. Mens norske kvinneforskere gjerne har sett kvinners lyst til å drive husarbeid som et problem for at en mer likestilt kjønnsarbeidsdeling skal kunne finne sted i hjemmet, ønsker Aarseth å ta selve lysten som utgangspunkt. En refleksiv omforming av kjønnsarbeidsdelingen forutsetter nødvendigvis ikke at lysten til og følelsene for husarbeid må settes til side, argumenterer hun. Tendensen til å orientere seg mot eller løse sentrale husarbeidsoppgaver som felles prosjekter, ser ut til å ha bidratt til en ny type identifikasjon med husarbeid hos noen av mennene i Aarseths undersøkelse. Hvorvidt deres følelser er like store for brød-smulene som for nedvaskingen og oppussingen av kjøkkenet, er hun imidlertid usikker på. Tittelen – «Husarbeid i limbo? Emosjonelle investeringer i den husmorløse familien» – signaliserer derfor også en viss usikkerhet knyttet til hvorvidt den prosjektbaserte hjemskapingen representerer en demokratisering av de følelsesmessige investeringene i husarbeidet som mange kvinner tidligere har stått alene om, eller om en husmorfamilie-light versjon skjuler seg bak de større, synlige prosjektene. I alle fall synes prosjektgjøringen i regi av de likestilte parene som Aarseth her analyserer, å ha samlet noen av de løse bitene som ble igjen etter at husmoren forsvant ut av hjemmet, og den tvangsmessige likefordelingen

som fulgte i mange middelklassefamilier, ga mindre resultater.

Forholdet mellom husarbeid og følelser er også tema for bidraget til Runar Døving og Ingunn Grimstad Klepp, ikke som en dypere, demokratisk mening som hos Aarseth, men i form av skam. For hva skjedde når det statlige husstellsapparatet og det kvinnelige kunnskapsfeltet raskt ble bygget ned og omdefinert i kjølvannet av 1970-årenes kvinneopprør, spør de to i essayet «Husarbeidets grenser. Når kunnskap erstattes med skam». I en synliggjøring av husarbeidets grenser mellom kjønn og klasse, praksis og ideologi hevder de to at husarbeidsproblemet ikke er av rasjonell, men snarere moralsk karakter. Selv om fortidens latterlige husmordyder er offisielt forlatt, lever de videre i form av uuttalte standarder som betales med skam. Nedbyggingen av husarbeidet som formalisert kunnskap og kjønnsbestemt praksis, var ideologisk motivert, argumenterer essayforfatterne. Husarbeidet skulle forsvinne, men har i stedet bidratt til ytterligere taushet og en klebrig, men uff så ukledelig skam. Døving og Grimstad Klepp identifiserer fire ulike former for skam. Den siste av disse er kanskje den mest skambelagte – nemlig følelsen av faktisk å like dette husarbeidet. Som forfatterne skriver, signaliserer dette fravær av yrkesmessige ambisjoner og politisk bevissthet. Hva er vel mer skammelig i likestillingslandet Norge enn nettopp det?

Kristin Alsos og Line Eldring diskuterer en annen side av dagens likestillings-Norge, nemlig utenlandske husholdsarbeideres rettslige stilling. Husarbeid som utføres mot betaling, er ikke noe nytt i Norge. Fram til andre verdenskrig var hushjelp en vanlig yrkesbenevnelse i og med at mange unge kvinner dro fra landsbygda til byen for å søke huspost hos borgerskapet. Under den gylne husmorperioden sluttet imidlertid hushjelpene å eksistere som yrkesgruppe på grunn av manglende etter-

spørsmål. I dag er dette atter endret. Med den husmorløse familien opplever Norge også et sterkt oppsving i bruken av betalte husholdstjenester. Særlig innlemmelsen av østeuropeiske land i EUs felles arbeidsmarked har ført til at forekomsten av utenlandske husholdsarbeidere på det formelle og uformelle norske arbeidsmarkedet er sterkt stigende. Som før er langt de fleste av dem som utfører arbeid mot betaling i norske hjem, unge kvinner som i en yrkesmessig tilpasning til Norge yter husholdstjenester for en relativt billig penge. Med FAFOs store Poloniaundersøkelse viser Alsos og Eldring at dette representerer til dels store utfordringer for det norske reguleringssystemet og norsk arbeidsrett. Hushjelpere i dagens Norge er i en svært sårbar situasjon, skriver artikkelforfatterne, fordi deres arbeidsrettslige situasjon forblir uavklart. Eksempelvis er kjøperen av husholdstjenester, det vil si de likestilte middelklasseparene som Aarseth likegodt kunne ha intervjuet, bedre ivaretatt gjennom forbrukerlovgivningen enn de som selger husholdstjenestene – de utenlandske, unge kvinnene. Selv når kvinnene gjerne etter lengre tids opphold i Norge registrer seg som enmannsforetak, eller ved ankomst blir arbeidstakere i et registrert rengjøringsbyrå, er beskyttelsesbehovet sterkt til stede. Lovfestet minstelønn som har vært veien å gå for andre gjestearbeidere fra utlandet, vil i liten grad treffe disse kvinnene, argumenterer Alsos og Eldring. Det vil kunne ha en smitteeffekt over til enmannsbedrifter hvor prinsippet om fri prisfastsettelse gjelder. Samtidig har denne gruppen et like stort behov for beskyttelse som arbeidstakere, skriver de. De er avhengige av oppdragsgivere, og oppdragsgiverne er gjerne ressurssterke mennesker som kan minne om en arbeidsgiverposisjon, lønnen bestemmes av markedet, arbeidsforholdet er ikke avtalefestet, og så videre. Husholdsarbeidernes arbeidsrettslige situasjoner er derfor i svært

liten grad forbedret siden den gang det helst var norske kvinnelige innvandrere fra landsbygda til byen som gjorde jobben. Imidlertid er det store endringer med hensyn til hvordan arbeidet organiseres. Alsos og Eldring argumenterer derfor for en tosporet strategi slik at både hushjelpere som er arbeidstakere, og hushjelpere som er enmannsbedrifter, beskyttes mot utbytting.

De nye klasseskillene i utøvelsen og kjøpet av husholdstjenester fra private firmaer er også et tema for Kari Wærness' avsluttende essay. I form av en meget personlig beskrevet fagreise følger vi Wærness i hennes opprydding på kontoret – i overgangen fra aktiv samfunnsforsker med blant annet det kjønnsdelte omsorgsarbeidet som interessefelt, til en ny livssituasjon som professor emerita. Hva hun finner av innsikt og inspirasjon i bokhyllen over arbeidsplassen der hjemme, skal vi ikke røpe, bare at hun som flere av de andre bidragsyterne i dette temanummeret, synliggjør husarbeidets tvetydige forunderlighet. Som del av den uformelle økonomien faller det fremdeles utenfor store deler av både arbeidsmarkedet og storsamfunnets definisjon på arbeid. Samtidig omfatter husarbeidet flere basale oppgaver som ikke noe samfunn, noen familie eller pensjonert kvinneforsker kan klare seg uten. Det reproduktive arbeidet som husarbeidet omfatter, er en viktig betingelse for ethvert velfungerende, moderne samfunn og økonomiske system.

Den offentlige tausheten om husarbeidets samfunnsmessige betydning siden 1970-årene har flere årsaker. Delvis handler det om, som denne innledningen har vektlagt, de siste tiårenes endringer i kjønnsideologi og -praksis, med toinntektsfamilien som offentlige norm. Delvis at mange av de aktiviteter som husarbeidet fremdeles består av: matlaging, renhold, omsorg, klesvask, forbruk med mer, inngår i andre og til dels nye offentlige pro-

sjekter som konsum og livsstil, barn, samliv og helse. Eller som én av Gullvåg Holters intervjuobjekter, en likestillingsorientert mannlige toppleder, sier det: «Omsorg er stas, husarbeid gjør». Men usynliggjøringen av husarbeidet henger øg sammen med de siste tiårenes enorme velstandssøkning i Norge. Dette gjør at stadig flere velger å kjøpe husarbeidstjenester framfor å gjøre alt selv.

Husarbeid i private husholdninger er en viktig inntektskilde for Norges mange nye arbeidsinnvandrere. En slik løsning på husarbeidsproblemet fører imidlertid til at mye lønnet husarbeid utføres svart, med det som følge at en ny underklasse er under utvikling, uten de sosiale rettigheter som vanlig lønnsarbeid gir. Dette understreker ikke bare den kjønnsbestemte tvetydighet husarbeidet fortsatt inngår i: utenfor den formelle markedsøkonomien, men likevel en forutsetning for den. Det viser også behovet for en ny offentlig debatt og engasjement vedrørende husarbeidets samfunnmessige betydning med utgangspunkt i nettopp husmorens historiske foranderlighet. ★

Litteratur

- Blom, Ida 2010. «Brudd og kontinuitet, Fra 1950 til årtusenskiftet». I: Ida Blom og Sølvi Sogner: *Men kjønnspektiv på norsk historie*. Oslo: Cappelen.
- Helgesen, Helga 1914. «Folkeskolekjøkkener». I: Fredrikke Mørch (red.): *Norske kvinder: En oversigt over deres stilling og livsvilkaar i hundreaaret 1814-1914*. Kristiania: Berg og Høghs Forlag: 196-211.
- Larsen, Eirinn 2011. «Universitetshistorie nedenfra. UiO og de nye studentgruppene, 1947-2010». Kommer i Universitetet i Oslos 200-års jubileumshistorie (bind 7). Oslo: Unipub forlag.
- Loe Dagmar og Ragna R. Gjærven 1964. «Landslaget for hustellærere 50 år». I: *Jubileumsnummer av Tidsskrift for husstellærere* (juni). Oslo: Cappelen
- Tenfjord, Jo 1959. *Arbeid for Norges hjem. Trekk fra husstelløplæringens historie i Norge*. Oslo: Landbruksdepartementet.

Noter

- 1 Flere av artiklene i dette temanummeret er basert på forskning finansiert av Norges forskningsråd, gjennomført innen prosjektet «Mellom befolkningspolitikk og markedsøkonomi: Husarbeidets ideologi og praksis» ledet av professor Gro Hagemann.
- 2 *Husmorboka* kom ut på bokmål i 1930 og på nynorsk i 1931. I 1964 var opplaget 110 000 bokmålgaver og 16 000 nynorskutgaver.
- 3 *Husmorboka*. Cappelen: Oslo 1932 (nynorsk utgave): 1.
- 4 *Statens lærerinneskole i husstell* fikk navnet *Statens læreskole i husstell* i 1959, deretter *Stabekk husstellærerskole*, før den i 1985 ble til *Stabekk høyskole* og deretter innlemmet i den nye Høgskolen i Akershus fra 1994.

ARTIKLER

Av HEGE ROLL-HANSEN

Kjønn, statistikk og politikk

Husarbeidet og ervervsbefolkningen i norske folketellinger (1920–1940)

Denne artikkelen tar utgangspunkt i at samfunnsstatistikken ikke kan sees som en nøytral avbildning av et lands befolkning, men som en komplisert kunnskapsproduserende praksis. Statistikernes vanskeligheter med å kategorisere informasjonen om husarbeid og kvinners arbeid blir brukt til å problematisere brytninger mellom et familie- og et individprinsipp i befolkningsstatistikken. Roll-Hansen argumenterer for at et kjønnnet familieprinsipp la viktige premisser for statistikkens bilde av befolkningen, samtidig som den individorienterte markedenkningen ble stadig mer dominerende for samfunnsforståelsen.

Diskusjonen om hva og hvem det er som skaper verdiene i et samfunn, dukker opp med jevne mellomrom. Begreper som arbeidsstyrke, produktivitet, verdiskapning og forsørgelse er sentrale, både som grunnlagsstørrelser i den politiske økonomien og i vår tankegang om hvordan samfunnet henger sammen. Hvordan vi definerer disse begrepene legger sterke føringer på politisk planlegging og økonomisk styring og har klare ideologiske og moralske implikasjoner, ikke minst for vår oppfatning av skillet mellom de som er økonomisk aktive og de som er passive. Denne artikkelen tar for seg hvordan forholdet mellom arbeid og forsørgelse har vært uttrykt i statistikken. Sammen med spørsmålene om hvor mange og hvor gamle, er spørsmålet om hvem som arbeider og hvem som blir forsørgert, helt grunnleggende for den moderne samfunnsstatistikken. Kartleggingen av befolkningens økonomiske aktivitet har vært et hovedformål med folketellingene siden begynnelsen, som i Norge kan tidfestes til 1801.¹ Drøyt hundre år senere, i 1910, ble en ny kategori lansert i den norske folketellingen, nemlig *den ervervende befolkning*. Mens den tidligere statistikken først og fremst hadde vært innrettet mot å skille de som arbeidet fra de som ikke gjorde det, ble spørsmålet om erverv – eller yrke – nå det sentrale kriteriet for å sortere befolkningen. Mens arbeid var et bredt begrep, kunne bare de kalles ervervende som deltok i ervervslivet, som hadde et yrke og dermed inntekt av det de drev med (Zimmermann 2001). Den mest slående forskjellen mellom arbeid og erverv etter innføringen av denne nye kategorien i og med folketellingen i 1910, er at det ulønnede husarbeidet falt innenfor kategorien arbeid, men utenfor kategorien erverv.² Spenningen mellom disse to statistiske begrepene – arbeidende befolkning og ervervende befolkning – er et utgangspunkt for min artikkel. Jeg vil bruke kategoriserin-

gen av husarbeidet for å kunne si noe nærmere om hvordan kjønn har fungert som sorteringskriterium i befolkningsstatistikken. Ble husarbeid forstått som arbeid eller forsørgelse eller som noe et sted i mellom?

Det skal altså handle om statistikk – nærmere bestemt om livsstillingstabellene i de norske folketellingene i det tidlige 20. århundret, og hvordan statistikken var med på å definere en samfunnsmessig kjønnsorden. Hvor klare skiller var det mellom gifte og ugifte husarbeidere og mellom lønnede og ulønnede? Var individenes egen aktivitet eller aktiviteten til familieoverhodene det primære kjennetegnet i befolkningsstatistikken? Og hva definerte et familieoverhode? Jeg ser nærmere på husarbeidets tvetydige status og på hvordan tilsynelatende nøytrale kategorier som ervervende og arbeidende befolkning, arbeidsstyrke, forsørgelse og økonomisk aktivitet har vært del av en kjønnstruktur. Denne strukturen la sterke føringer på hvordan registreringen og presentasjonen av arbeid foregikk, ikke minst når det gjaldt gifte kvinners arbeid. Som vi skal se, skulle det for eksempel mye til for at en gift kvinne ble registrert som *noe annet enn husmor* i folketellingene. Kjønnstrukturen i befolkningsstatistikken hadde betydning for sentrale spørsmål i samtiden. Artikkelen vil også handle om hvordan de skiftende statistiske kategoriene spilte inn i samfunnsdebatten og var gjenstand for politisk strid.

Folketellinger som historikerobjekt

Befolkningsstatistikken er en komplisert kunnskapsproduserende praksis. I mellomkrigstiden var offisiell statistikk i Norge som i andre land dominert av folketellingene som ble holdt hvert tiende år. Selve utgivelsene var av imponerende omfang, 1920-tellingen kom i tretten bind som samlet skulle gi det autoriserte port-

rettet av landets befolkning. Men også på andre måter var folketellingene svært omfattende systemer som involverte mange personer, mange vurderinger og beslutninger og et stort apparat av tekniske rutiner. Jeg vil argumentere for at skal man kunne forstå den statistiske praksisen, er det nødvendig å ta med i betraktning alle fasene, fra tellingens planlegging, utformingen av skjemaene og instruksene til tellerne, systemene for sortering og overføring av informasjon fra skjemaer til uniforme kategorier og til slutt oppbyggingen av de ferdige trykte tabellene. Hva skjedde med enkeltopplysningene på denne reisen fra utfylling av skjema til trykking av tabell? I denne artikkelen retter jeg blikket mot selve «folketellingsmaskinen», mot produksjonen av statistisk kunnskap (Topalov 2001).

Et viktig premiss for denne tilnærmingen er at en folketelling ikke sees som en nøytral avbildning av samfunnet, men som en konstruksjon. For mitt formål er det detaljene og egenskapene til denne konstruksjonen, snarere enn detaljene i den avbildede virkeligheten, som er det mest interessante. Det betyr at jeg ikke primært har vært opptatt av å granske statistikernes virksomhet for å avsløre manglende samsvar mellom tabellene og samtidens sosiale og økonomiske liv. Poenget har ikke vært å korrigere tallene for å kunne legge et grunnlag for en sannere versjon av virkeligheten (Lie 2001). Undersøkelsen tar derimot sikte på å analysere den statistiske praksisen og den konkrete oppbyggingen av folketellingene som virkelighet i seg selv. På denne bakgrunnen er jeg interessert i «befolkning» som *måten* en stor mengde sosiale observasjoner blir organisert på, snarere enn som noe som kan observeres (Curtis 2002a). Dette er også perspektivet til Einar Lie når han i innledningen til boken om statistikkens historie i Norge skriver at størrelser som for eksempel «industriarbeidere» og «minoritetsbefolkning» blir til i

Statistisk sentralbyrå i vel så stor grad som ved industrianleggene eller ved grensene og fødestuene. Hvilken virksomhet som regnes som industri, eller hvilke egenskaper som skal være de primære for å definere sosial identitet, er ikke naturgitt, men resultatet av en lang rekke praktiske spørsmål, prinsipielle holdninger og konvensjoner i et komplisert samspill. Fenomenene som skapes i statistikkssystemet, er størrelser med stor virkekraft, styrende for politiske tiltak og beslutninger. En historisk undersøkelse av statistikken må ta i betraktning dette performative aspektet ved kategoriene. Statistikkhistorikeren Bruce Curtis karakteriserer ved en spissformulering det de nasjonale folketellingene gjør, som: «Making up population».³ Dette perspektivet er, mener jeg, ikke minst interessant for analysen av kategorien «erhvervende befolkning» og hvordan denne utviklet seg i de norske folketellingene i mellomkrigstiden.

For en stor mengde ulike samfunnsformål, forvaltningsmessig, politisk og i næringslivet, var det i 1920- og 1930-årene viktig å ha klare tall for omfang, sammensetning og utvikling av ervervsbefolkningen i et lokalsamfunn, i landet som helhet eller i internasjonal sammenligning. Fantes det grunnlag for å bygge ut landbruksskoletilbudet? Kunne endrede grenser gi en mer bærekraftig kommuneøkonomi? Hvordan fordelte offentlige ansatte seg i forhold til kjønn og ekteskapelig status? Statistisk sentralbyrås funksjonærer besvarte fortløpende henvendelser om slike spørsmål fra herredspolitikere, bedrifter, fagforeninger, utenlandske statistikere og samfunnsforskere, forsikringsselskap, husmorforeninger, internasjonale organisasjoner, forretningsjurister, lokalhistorikere og departementer.⁴ Svarene ble ofte kompliserte og fulle av forbehold, særlig når det gjaldt forespørsler om tall som kunne beskrive utviklingen over et lengre tidsrom. Dette var fordi kriterier, inndelinger og

avgrensninger hadde endret seg såpass mye over tid, forklarte sentralbyrået. Selv om det i de fleste tilfellene var mulig å gi tilfredsstillende svar, tall som kunne antyde utviklingen av jordbruksnæringenes relative betydning på Rjukan eller antallet arbeidere i tobakksfabrikker i Østfold, går det tydelig fram av brevene som sendes fra sentralbyrået at objektet ervedsbefolkning ikke var entydig gitt, men tvert imot temmelig ujevnt i kantene. Det er nettopp disse ujevne kantene, eller de skiftende prinsippene for avgrensning av «ervedsbefolkningen», jeg er ute etter i denne artikkelen.

I sin bok om canadiske folketellinger knytter Bruce Curtis an til den omfattende diskusjonen om governmentality eller styringsrasjonalitet som har fulgt Michel Foucaults beskjeftigelse med temaet (Curtis 2002b). Begrepet styringsrasjonalitet/governmentality hører til innenfor en tradisjon for analyse av statlig maktutøvelse, særlig motivert ut fra et ønske om å beskrive og begripe hvordan makt fungerer i moderne samfunn. Mens makt i tidligere samfunn handlet om voldsmonopol, i en forstand makt over døden, er det et kjennetegn for den nye formen for makt at den kan forstås som produktiv, som makt til å administrere liv. Befolkning er et av nøkkelbegrepene innenfor governmentality-tradisjonens perspektiv på makt, siden befolkningen er maktutøvelsens objekt, massen av individer som politikken virker på. Det er for å ivareta skarpheten i dette begrepet at Curtis er opptatt av å avnaturalisere det – han vil studere befolkning, ikke som levende mennesker, men som abstrakt størrelse. I tråd med dette mener jeg at statistikkens håndtering av kategorien *husarbeid* er viktig for måten den *ervedsbefolkning* er bygget opp på i de norske mellomkrigstellingene. Kategorien synliggjør på en interessant måte innebygde dilemmaer i livsstillingsstatistikken. Ikke minst, mener jeg,

egner kategoriseringen av husarbeidet seg til å vise hvordan kjønn er avgjørende for organiseringen av størrelsen befolkning. Forfølger man prinsippene for kategoriseringen av husarbeid, kommer spenningen mellom en tilsynelatende kjønnsnøytral individbasert og en kjønnnet familie/husholdsbasert befolkningsstatistikk tydelig fram. Ved hjelp av kjønnsperspektivet blir det tydelig hvordan grunnleggende statistiske kategorier kan endres på måter som har avgjørende betydning for hvordan avbildningen av befolkningen som helhet blir seende ut – men som likevel ikke alltid er synlige ved første blick. Forutsetningene for hvordan tabellene bygges opp kan finnes i tellingsskjemaenes struktur, i måten skjemaformasjonen blir kodet på og i små nyanser i bruk av begreper i selve tabellene. Jeg vil argumentere for at analysen av husarbeidet i folketellingene kan være en nøkkel til forståelsen av statistikk som maktpraksis og «befolkning» som objekt for maktutøvelse.

Husarbeid og modernisering

Husarbeidet og betydningen av dette i moderniseringen av det norske samfunnet har fått mye oppmerksomhet i den allmenne sosialhistorien. Som livsnødvendig arbeid utført utenfor en markedssammenheng har det ulønnede husarbeidet vært brukt for å påpeke kontinuiteten mellom den tradisjonelle husholdøkonomien og det moderne samfunnet. Som en av de viktigste gruppene av kvinnelige lønnsarbeidere har hushjelpenes betingelser og det betalte husarbeidets økonomiske og sosiale betydning blitt beskrevet og analysert (Thorvaldsen 2008, Sogner mfl. 2005, Søbye 2000). Mens resten av økonomien i økende grad organiseres rundt enkeltindividet og enkeltindividets arbeidsinnsats, er husarbeidet på en annen måte knyttet til den kollektive husholds- eller familieenheten. Tematiseringen av

husarbeidet har på denne måten bidratt til en differensiering av bildet av modernisering og industrialisering som enlinjede prosesser. Historikernes beskjeftigelse med husarbeidet har ikke minst vært del av et kvinnehistorisk synliggjøringsprosjekt – den kvinnelige befolkningens arbeidsinnsats er blitt trukket fram i lyset og betydningen av dette arbeidet for samfunnet som helhet blitt understreket (Avdem og Melbye 1985).

Husarbeidet, eller det reproduktive arbeidet, består per definisjon av oppgaver påkrevet i ethvert samfunn til alle tider, for å opprettholde samfunns- og familieliv. På den måten representerer dette arbeidet en historisk kontinuitet. Likevel kan det argumenteres for en oppfatning av husarbeidet og husarbeidets organisering i det tidlige 20. århundret som noe annet og distinkt moderne. Den moderne husmorens arbeidsoppgaver var avgrenset fra produksjonen på en helt annen måte enn tilfellet var i det gamle samfunnets husholdsnøkonomi. Det moderne husarbeidet var knyttet til kjernefamilieinstitusjonen og husmorrollen og en familiemodell som tilhørte pengeøkonomiens deling mellom private og offentlige sfærer. (Danielsen 2002, Avdem 2001) Husmorarbeidet representerte en skyggeøkonomi, helt essensiell for samfunnets opprettholdelse, men med et ambivalent forhold til den formelle økonomien. For det tverrfaglige forskningsprosjektet om det moderne husarbeidet, «Mellom markedsøkonomi og befolkningspolitikk», som ble avsluttet i 2009, har denne ambivalensen vært et viktig utgangspunkt. Prosjektet, ledet av Gro Hagemann, har vært opptatt av å utforske husarbeidets ideologi og praksis i den nokså korte historiske epoken som kan karakteriseres som husmorsamfunnet. For mange av delprosjektene har det vært viktig at hvordan et samfunn forstår og organiserer det reproduktive arbeidet, kan kaste nytt lys over sentrale samfunnsprosjekt – for

eksempel sosialpolitisk, næringspolitisk og skattepolitisk. Også for prosjektet om husarbeidet i statistikken er relevansen for den politiske historien tydelig.

I velferdsstatens tidlige fase var man opptatt av hvordan den lille og den store økonomien hang sammen, de enkelte husholdningene og samfunnsøkonomien. Husarbeidets økonomiske og sosiale funksjon ble et slags omdreiningspunkt i mange av debattene, og de statistiske størrelsene husarbeid og ervedsbefolkning spilte en viktig rolle for argumentasjon og politikktutforming. Prinsippene for beregning av barnetrygd som ble diskutert i denne perioden, og spørsmålet om begrensning av gifte kvinners adgang til arbeidsmarkedet, er to eksempler på saker som involverte spørsmålet om husmorarbeidets status (Haavet 2006, Seip og Ibsen 1991). Det samme gjelder diskusjonene om den nye ekteskapsloven av 1927. Ved prinsippet om «gjensidig forsørgelsesplikt» i ekteskapet, som slås fast i denne loven, forutsettes en forståelse av det ulønnede husarbeidet som likeverdig bidrag til familiens forsørgelse (Melby mfl. 2006). Ikke minst viktig var husarbeidet for sosialøkonomenes diskusjoner om nasjonalinntekten og hvordan denne skulle beregnes. Mange ulike modeller ble prøvet ut i løpet av mellomkrigstiden, noen inkluderte det ulønnede husarbeidet, og noen gjorde ikke det. Da Statistisk sentralbyrå presenterte det første offisielle nasjonalregnskapet i 1947, var den beregnede verdien av husmødrenes innsats tatt med som del av nasjonalinntekten. Konsekvensen av dette var betydelig – beregnet inntekt av husmorarbeidet utgjorde en større del av den totale inntekten enn primærnæringene til sammen.

Hvordan statistikkssystemet definerer kategoriene er altså et spørsmål med store samfunnsmessige konsekvenser, og grenseoppganger og definisjoner kan få betydning for

hvordan for eksempel sentrale størrelser i den økonomiske politikken blir seende ut. Selv om forholdet mellom statistikk og politikk er komplisert, virker det klart at statistikkssystemets kategorier var med på å skape en kjønnsorden som var svært viktig for det politiske handlingsrommet.

Ervervsbefolkningen: mellom markedslogikk og kjønnslogikk

Som nevnt var den mest påfallende forskjellen mellom de to statistiske kategoriene arbeid og erverv at de ulønnede husarbeiderne var del av den arbeidende befolkningen, men at de fra og med folketellingen i 1910 falt utenfor den ervervende. Som en begrunnelse for denne endringen skrev Nicolai Rygg i den siste publikasjonen fra denne tellingen, som kom i 1916, at den tidligere brukte kategorien arbeidende befolkning var altfor vid. Den hadde inkludert alle som «utfører et produktivt arbeide». Av den grunn hadde størrelsen på kategorien, antallet som tilhørte den arbeidende befolkningen, først og fremst vært avhengig av befolkningens demografiske sammensetning. Dette var et problem, ifølge Rygg, fordi kategorien ikke ga «nogen anledning til at belyse den indflydelse som den økonomiske utvikling har hat paa størrelsen av den befolkning som deltar i erhvervslivet».

Ervervslivet eller det økonomiske livet ble i denne sammenheng forstått som mer eller mindre synonymt med markedsøkonomien, og erverv var å forstå som lønnet arbeid. Lanseringen av det snevrere begrepet ervervende befolkning var altså knyttet til et behov for presise målestokker for å lese av og analysere utviklingen i det kapitalistiske systemet. Med dette begrepet hadde statistikken skapt en ny størrelse som skulle få svært stor betydning for forståelsen av økonomisk og politisk virkelighet opp gjennom det 20. århundret. I interna-

sjonal sammenheng blir det lagt stor vekt på etableringen av størrelsen *occupied population*. Ifølge den franske sosiologen Christian Topalov, som har analysert befolkningsstatistikken i de største vesteuropeiske landene, kom kategorien *occupied population* på plass i løpet av siste halvdel av det 19. århundret (Topalov 2001). Med en forsinkelse på et par tiår kan altså Nicolai Ryggs betraktning fra 1916 tyde på en tilsvarende historie for enheten ervervsbefolkning i det norske statistikk-systemet. Topalovs analyse knytter stabiliseringen av størrelsen *occupied population* til gjennombruddet for et individprinsipp i befolkningsstatistikken, at det enkelte individ hadde overtatt som grunnleggende tellingsenhet, etter familien eller husholdet. I de moderne folketellingene var det, ifølge Topalov, de individuelle medlemmene av samfunnet og deres økonomiske aktivitet folketellingene skulle gi en oversikt over, ikke husholdene (Topalov 1998). En slik utvikling er blitt påpekt av flere og blir gjerne forklart med markedsøkonomiens dominerende stilling og den nye fokuseringen på enkeltindividers uavhengighet og mobilitet i arbeidsmarkedet (Lie 2001).

Kategoriseringen av kvinners og menns arbeid i samfunnsstatistikken ble imidlertid styrt av mer enn behovet for presis avlesning av markedsøkonomiens bevegelser. For å forstå utviklingen av de statistiske hovedkategoriene mener jeg at det er helt nødvendig å se på spenningen mellom en økonomisk (markeds)logikk og en kjønnnet familielogikk. Med familielogikk mener jeg folketellingssystemets organisering av opplysningene om folk, ikke først og fremst i forhold til deres individuelle aktivitet, men i forhold til deres familietilhørighet. Denne familielogikken, som kommer spesielt tydelig fram i forbindelse med håndteringen av husarbeidet, førte også til en grunnleggende uklarhet når det gjaldt avgrensning

gen av den ervervende befolkningen. Jeg hevder derfor at et kjønnsperspektiv på folketellingshistorien utfordrer en konklusjon om at ervervsbefolkningen var stabilt etablert i og med folketellingen i 1910 og Nicolai Ryggs begrunnelse for å introdusere kategorien *ervert* i tellingsystemet.

For å lese livsstillingstabellene i folketellingene er det et viktig utgangspunkt å forstå at de er uttrykk for et dobbelt kartleggingsbehov. Systemet skal for det første gi et bilde av den økonomisk aktive befolkningen: Hva gjør de alle sammen? For det andre skal tellingen si noe om de ulike næringenes relative betydning for forsørgelsen av befolkningen: Hva lever de av? Mens det første av disse spørsmålene handler om individuelle personer som arbeidende, handler det andre om familier eller husholdninger som forsørgeres. De to spørsmålene – hva gjør de, og hva lever de av – ble besvart i tabeller som ble organisert på litt ulik måte. De samme opplysningene fra de utfylte folketellingsskjemaene ble brukt til å bygge opp begge de to typene tabeller – forsørgelsestabellene på den ene siden og tabellene som beskrev arbeidsstyrkens sammensetning på den andre. Todelingen kan synes ganske uproblematisk, men når man går nærmere inn på forholdet mellom de to hovedtabellene, og hvilke spørsmål de kunne gi svar på, er det likevel mer komplisert, og det ble brukt mange fotnoter i tabellverket på å forklare hvordan en del særtilfeller slo ut i de to tabellene. Det er også påfallende hvordan funksjonærene som besvarte henvendelser om livsstillingsstatistikken – om ervervsbefolkningens sammensetning i ulike lokalsamfunn eller i landet som helhet – brukte opplysninger fra de to tabelltypene om hverandre i de skriftlige svarene. Dette var ikke uten konsekvenser – hvis man for eksempel ønsket informasjon om jordbruks betydning i et lokalsamfunn, spilte det stor rolle om man tok utgangspunkt i en tabell

som sorterte enkeltpersoner etter deres eget yrke, eller en tabell som sorterte familiene etter hvilket yrke familieforsørgeren tilhørte. I det første tilfellet ville gifte husmødre, hjemmeverende døtre og hushjelpere bli regnet som husarbeidende, mens de i den siste tabellen ville være en del av jordbruksbefolkningen. Prosentvis anslått ville jordbruket ha langt større betydning i den siste tabellen enn i den første.

Det dobbelte kartleggingsbehovet som ligger til grunn for befolkningsstatistikken – og de ulike innretningene på forsørgelses- og ervervs-tabellene – er en viktig del av forklaringen på statistikkens kjønnte struktur. For organiseringen av forsørgelsestabellene i livsstillingsstatistikken var personenes plassering internt i familien vesentlig.

Kjønn som sorteringsfaktor – hoved- og bipersoner

I forordet til livsstillingsheftet av folketellingene i 1930 presenterte direktør Gunnar Jahn de to hovedtabellene slik:

I tabell 1 er hele befolkningen gruppert etter hovedpersonens yrke. Som hovedpersoner er regnet alle de som ved sitt arbeide direkte har deltatt i erhvervslivet, og de som har levet alene eller vært hodet for en familie, og som har levet av kapitalinntekt, offentlig eller privat understøttelse. Som bipersoner er regnet alle familiemedlemmer som ikke har selvstendig inntekt, og hushjelpere. (...) Tabell 2 gir de detaljerte oppgaver over erhverv og stilling.⁵

Et grunnleggende trekk ved denne statistikken var altså inndelingen av befolkningen i to typer personer – hovedpersoner og bipersoner. Persontypene ble identifisert på to måter: ved plassering i familiene sine og i arbeidsmarkedet.

Folketelling
1930.

50

Tabell 2. Personer 15 år og over, fordelt etter erhverv.

Personnes de 15 ans et au-dessus, réparties par groupes de profession.

Erhvervsgrupper. <i>Groupes de profession.</i>	Riket. <i>Royaume.</i>		Bygder. <i>Comm. rur.</i>		Byer. <i>Villes.</i>	
	Menn. <i>Hommes.</i>	Kvinner. <i>Femmes.</i>	Menn. <i>Hommes.</i>	Kvinner. <i>Femmes.</i>	Menn. <i>Hommes.</i>	Kvinner. <i>Femmes.</i>
	1	2	3	4	5	6
1. Samlet befolkning over 15 år. Popu- lation totale au-dessus de 15 ans	963 417	1 049 228	691 828	702 552	271 589	346 676
2. Sammendrag av hovederhvervs- grupper. Récapitulation des grandes classes de profession.						
I. Jordbruk, gartneri og skogbruk. <i>Agriculture, horticulure et exploi- tation des forêts</i>	295 906	40 458	292 146	39 986	3 760	472
II. Fiske og fangst. <i>Pêche.....</i>	75 786	191	71 886	164	3 900	27
III. Industri. <i>Industrie</i>	249 240	60 573	147 439	25 280	101 801	35 293
IV. Forretningsvirksomhet. <i>Commerce ..</i>	83 486	62 353	32 287	17 000	51 199	45 353
V. Transport. <i>Transports</i>	101 898	6 524	49 215	2 980	52 683	3 544
VI. Immateriell virksomhet. <i>Professions libérales, administration publique</i>	39 496	26 751	18 912	12 010	20 584	14 741
VII. Husarbeide. <i>Travail domestique</i>	1 292	727 731	848	524 386	444	203 345
VIII. Formuesinntekt. <i>Personnes vivant de leurs revenus</i>	31 586	41 956	28 362	35 497	3 224	6 459
IX. Offentlig og privat forsørgelse. <i>Personnes soutenues par assistance publique et bienfaisance privée</i>	80 575	82 335	48 421	45 055	32 154	37 280
X. Livsstill. utilstrekkelig angitt. <i>Pro- fession insuffisamment indiquée</i>	4 152	356	2 312	194	1 840	162
3. Sammendrag av mindre erhvervs- grupper. Récapitulation des groupes de profession.						
I. Jordbruk, gartneri og skogbruk. <i>Agriculture, horticulure et exploi- tation des forêts</i>	295 906	40 458	292 146	39 986	3 760	472
1. Jordbruk og fedrift. <i>Agricul- ture et élevage.....</i>	259 205	39 823	257 613	39 571	1 592	252
2. Gartneri og parkvesen. <i>Jardi- nage et service des parcs publics..</i>	4 652	548	2 903	337	1 749	211
3. Skogbruk og jakt. <i>Exploitation des forêts, chasse.....</i>	32 049	87	31 630	78	419	9
II. Fiske og fangst. <i>Pêche.....</i>	75 786	191	71 886	164	3 900	27
1. Fiske. <i>Pêche.....</i>	70 990	177	68 063	160	2 927	17
2. Hvalfangst. <i>Pêche à la baleine</i>	4 340	12	3 470	2	870	10
3. Selfangst. <i>Chasse de phoques....</i>	456	2	353	2	103	-

Folketelling
1930.

2

Tabell 1. Samlet hjemmehørende folkemengde
Population de droit totale

Erhvervsgrupper. <i>Groupes de profession.</i>	Samlet antall personer som lever av vedkommende erhverv. ¹			Hovedpersoner. ²			Bi- personer i alt. ³
	I alt. <i>Total.</i>	Menn. <i>Hommes.</i>	Kvinner. <i>Femmes.</i>	I alt. <i>Total.</i>	Menn. <i>Hommes.</i>	Kvinner.* <i>Femmes.</i>	
I. Riket. <i>Royaume.</i>	1	2	3	4	5	6	7
I. Jordbruk, gartneri, skog- bruk. <i>Agriculture, horti- culture, exploitation des forêts</i>	838 848	433 609	405 239	336 364	295 906	40 458	502 484
II. Fiske og fangst. <i>Pêche</i>	196 772	113 237	83 535	75 977	75 786	191	120 795
III. Industri. <i>Industrie</i>	774 031	390 305	383 726	309 813	249 240	60 573	464 218
IV. Forretningsvirksomhet. <i>Commerce</i>	285 555	119 691	165 864	145 839	83 486	62 353	139 716
V. Transport. <i>Transports</i> .	272 805	150 348	122 457	108 422	101 898	6 524	164 383
VI. Immateriell virksomhet. <i>Professions libérales, ad- ministration publique</i> ..	155 257	63 772	91 485	66 247	39 496	26 751	89 010
VII. Husarb. for forskjellige og på anstalter. <i>Travail domestique</i>	26 284	3 349	22 935	19 239	396	18 843	7 045
VIII. Formuesinntekt. <i>Per- sonnes vivant de leurs revenus</i>	100 617	34 758	65 859	73 542	31 586	41 956	27 075
IX. Offentlig og veldedig forsørgelse. <i>Personnes entretenues par bien- faisance privée et assi- stance publique</i>	140 932	50 676	90 256	91 444	37 771	53 673	49 488
X. Livsstilling utilstr. an- gitt eller uoppgitt. <i>Pro- fession insuffisamment indiquée ou inconnue</i> ..	11 611	6 070	5 541	4 508	4 152	356	7 103
XI. Barn uten forsørger. <i>Orphelins</i>	11 482	6 104	5 378	—	—	—	11 482
I alt. <i>Total</i>	2 814 194	1 371 919	1 442 275	1 231 395	919 717	311 678	1 582 799

* Gifte kvinner med eget erhverv er tatt med her og ikke i rubrikk 8. *Y compris femmes mariées*** Hjørnetallene angir: Herav menn. *Le chiffres au coin indiquent: Dont hommes.*¹ Total des personnes vivant directement et indirectement des différentes professions. ² Personnes privées et assistance publique), les domestiques attachés à la personne exceptés. ³ Membres de famille sans domestiques répartis d'après la profession du chef de famille. ⁴ Femmes mariées. ⁵ Exerçant une profession¹¹ Autres. ¹² Autres membres féminins du famille travaillant à la maison. ¹³ Domestiques.

fordelt efter hovedpersonenes livsstilling.
répartie par profession.

Bipersoner fordelt efter forsørgerens livsstilling.⁴

Gifte husmødre: ⁴		Barn under 15 år. ⁵			Andre privat forsørgede. ⁹						Hus- arbejde hjemme.** ¹²	Hus- tjenere.** ¹³
					Elever. ¹⁰			Andre. ¹¹				
med lønnen bi- erhverv ⁶	uten lønnen er- hverv. ⁷	I alt. <i>Total.</i>	Menn. <i>Hommes.</i>	Kvinner. <i>Femmes.</i>	I alt. <i>Total.</i>	Menn. <i>Hommes.</i>	Kvinner. <i>Femmes.</i>	I alt. <i>Total.</i>	Menn. <i>Hommes.</i>	Kvinner. <i>Femmes.</i>		
8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
3 987	124 630	254 350	130 464	123 886	7 244	4 440	2 804	5 983	2 657	3 326	90 73 900	52 32 390
1 753	29 998	71 136	36 468	34 668	381	176	205	1 889	782	1 107	23 11 941	2 3 697
4 502	136 035	248 224	126 305	121 919	7 715	4 630	3 085	13 755	9 841	3 914	229 37 296	60 16 691
1 203	38 646	59 385	30 191	29 194	6 215	3 718	2 497	4 319	2 203	2 116	39 11 508	54 18 440
1 478	50 321	86 366	43 337	43 029	3 413	2 042	1 371	4 680	2 937	1 743	80 11 504	54 6 621
660	23 691	37 558	18 994	18 564	6 482	4 016	2 466	2 225	1 148	1 077	20 5 657	98 12 737
21	255	4 911	2 452	2 459	146	89	57	582	409	173	3 996	134
255	10 207	3 956	1 990	1 966	1 032	616	416	1 146	522	624	18 5 704	26 4 775
398	12 595	21 175	10 706	10 469	1 570	951	619	1 804	1 207	597	38 7 994	3 3 952
63	1 174	3 006	1 491	1 515	334	257	77	551	163	388	3 307	4 1 668
—	—	11 482	6 104	5 378	—	—	—	—	—	—	—	—
14 320	427 552	801 549	408 502	393 047	34 532	20 935	13 597	36 934	21 869	15 065	543 166 807	353 101 105

exerçant une profession, non pas dans la rubrique no. 8.

exerçant une profession (y compris personnes vivant de leurs revenus et personnes vivant par bienfaisance profession propre et domestiques attachés à la personne. ⁴ Membres de famille sans profession propre et accessoire. ⁷ Sans profession. ⁸ Enfants au-dessous de 15 ans. ⁹ Autres personnes soutenues. ¹⁰ Ecoliers.

En hovedperson var familiens forsørger og overhode. Samtidig var en hovedperson definert som en person med et erverv. Verken kjønn eller ekteskapelig status er nevnt som kriterier her.

Den andre hovedtabellen – ervervstabellen – var tilsynelatende fri for hoved- og bipersoner: Her ble ervervsbefolkningens sammensettning beskrevet, enheten var ganske enkelt individer over 15 år. (FIGUR) Den for vår sammenheng mest slående forskjellen mellom de to hovedtabellene er at husmødrene, hushjelpene og de hjemmевærende døtrene, som var undergrupper blant bipersonene i den første tabellen, har fått plass blant de ervervende i den andre hovedtabellen. Også den første tabellen hadde en ervervsgruppe med overskriften «Husarbeid». Denne var imidlertid av nokså marginal betydning og omfattet bare dem som utførte husarbeid «på anstalter og for forskjellige» – med andre ord i alle andre sammenhenger enn i private hjem. I den andre hovedtabellen, som sorterte alle enkeltpersoner over 15 år etter egen beskjeftigelse, har ervervsgruppen «Husarbeide» fått tilført alle som driver med husarbeid i private hjem – husmødre, hushjelpere og hjemmевærende døtre. Gruppen er blitt den uten sammenligning største av ervervsgruppene: I 1930 omfattet den i underkant av 730 000 personer.

På tellingsskjemaet og på den trykte instruksjonen som alle som skulle ut for å telle, fikk tilsendt i forkant av tellingsdagen, gikk det klart fram at personene i hver husholdning skulle listes i følgende rekkefølge: hovedpersonen først, deretter husmoren, så ekteparets sønner, deretter døtre, så tjenestefolk, tilslutt eventuelle losjerende. Strukturen på skjemaet var nokså klart innrettet etter en tanke om én hovedperson i hver familie. I forhold til rubrikk 14 – Hovedyrke – ble det spesifisert at om en gift kvinne hadde heltidsbeskjeftigelse i lønnet arbeid, for eksempel full arbeidsdag på fabrikk, skulle dette føres på skjemaet,

alle andre gifte kvinner skulle i denne rubrikken registreres som husmødre.⁶

Det var en tvetydighet i Jahns forklaring av forskjellen på hoved- og bipersoner som ble sitert over. En hovedperson var både definert som deltaker i ervervslivet – og som «hodet for en familie», selv om vedkommende av en eller annen grunn ikke var deltaker i ervervslivet. Dette betød for eksempel at en arbeidsufør fattigunderstøttet familiefar skulle registreres som hovedperson. Men hvordan håndterte systemet en gift kvinne med eget erverv? Tillot den statistiske logikken to hovedpersoner i én familie? Om underkategorien «kvinner» under «Hovedpersoner» heter det at denne, i tillegg til hovedtyngden av enslige kvinner, også inkluderte gifte kvinner med eget erverv.⁷ Hvis en gift kvinne arbeidet i full stilling som skredder, ble hun registrert som hovedperson. Hvis hun var gift med en sjåfør, ble sjåføren også registrert som hovedperson. Deres felles barn, hvis de hadde noen, og eventuelle hushjelpere og barnepiker ble imidlertid registrert som bipersoner i forhold til sjåføren, ikke skredderen, siden det som regel ikke ble knyttet bipersoner til de gifte kvinnelige hovedpersonene. Dette betyr at av denne fiktive familien ble én person talt som tilhørende håndverkerbefolkningen – de resterende – far, barn og tjenerskap, tilhørte transportnæringen. Statusen som hovedpersoner i statistikken var altså ikke fullverdig for de gifte kvinnelige hovedpersonene.

Som gruppe av beskjedent omfang klarte de gifte kvinnene med eget erverv å skape adskillig hodebry for statistikerne, på grunn av familieprinsippet. I folketellingene viste gruppen en betydelig nedgang fra 1910 til 1920. Mens 3,1 prosent av gifte kvinner i bygdene hadde lønnet erverv i 1910, var tallet sunket til 1,3 prosent i 1920.⁸ Dette er interessante tall som man kan tenke seg mange slags forklaringer på. De relevante opplysningene om kvin-

ners arbeid stammet fra en rubrikk på tellings-skjemaet som i 1910 hadde overskriften: «Erverv og livsstilling. Ogsaa husmors eller barns særlige erhverv.» Hvis man sammenligner skjemaet fra 1910 med det som ble brukt i 1920, finner man at dette ikke lenger hadde én, men to rubrikker for registrering av erverv: Én for hovederverv og én for bierverv. Husmors og barns særlige erverv ble heretter som regel notert i rubrikken for bierverv.⁹ Dette betyr at opplysninger om husmorens erverv som i 1910 hadde blitt tatt med i beskrivelsen av den ervervende befolkning – i 1920 og 1930 på grunn av at den nye kategorien for bierverv ikke ble behandlet videre. Informasjonen om kvinners bierverv ble ansett å være for usikker, heter det i tabellkommentaren, til at den kunne prosesseres videre.¹⁰ Disse innsamlede opplysningene om kvinner med sesongarbeid i jordbruket, deltidsarbeid på fabrikk eller i melkebutikk, klesvask og søm hjemme, kom aldri forbi tellingsskjemaene.

Alle disse eksemplene er uttrykk for skiftende og utydelige grenser for den statistiske kategorien ervervende befolkning, særlig i forhold til gifte kvinners status. Den nevnte innføringen på tellingsskjemaet i 1920 av to ervervsrubrikker – én for hoved- og én for bierverv – kan sees som en tydeliggjøring av inndelingen av befolkningen i hoved- og bipersoner. Dette forsterket den allerede betydelige gravitasjonen mot kategorien husmor for gifte personer av hunkjønn. Den kraftige nedgangen i omfanget av gifte kvinner med eget erverv fra 1910 til 1920 har ganske sikkert også sosiale og økonomiske forklaringer – men den er i hvert fall helt sikkert et resultat av en endring i tellingspraksisen. Denne medførte at familieprinsippet, tilbøyeligheten til at familietilhørighet overstyrte økonomisk aktivitet for gifte kvinners vedkommende når det kom til registrering i folketellingssystemet, ble styrket snarere enn svekket i løpet av mellomkrigs-

tiden. Dette funnet er, mener jeg, et klart korrektiv til tesen om at individet som grunnleggende tellingsenhet og kategorien ervervende befolkning begge var entydig etablerte i det norske statistikkssystemet ved inngangen til det 20. århundret.

Lønnet og ulønnet husarbeid

Muligheten livsstillingstabellene gir for å skille det betalte fra det ubetalte husarbeidet, er et beslektet tema, som også kan fortelle mye om hvordan kjønn har virket sammen med andre måter å sortere befolkningen på. I forhold til avgrensingen av kategorien ervervende befolkning er spørsmålet om hvordan henholdsvis lønnet og ulønnet husarbeid blir presentert i tabellene veldig sentralt. I litteraturen om folketelingenes historie er dette stadig gjort til et viktig tema. Hvorvidt de som gjør husarbeid i egne hjem, og de som gjør det i andres, blir talt sammen eller hver for seg, er blitt hevdet å være avgjørende for om man har å gjøre med en entydig definert ervervende befolkning. Dette fordi bare de ansatte hustjenerne er del av det vi tenker på som en ervervende befolkning – siden de har lønn og andre (om enn sparsomme) rettigheter knyttet til arbeidsmarkedet (Topalov 2001). Før skillet mellom lønnede og ikke lønnede personer beskjeftiget med husarbeid går klart fram av tabellene, kan man heller ikke snakke om noen statistisk definert ervervsbefolkning (occupied population), er det blitt fremholdt.

På denne bakgrunnen er det interessant at i den norske 1920-tellingen er ervervsgruppe VII Husarbeide sammensatt av undergrupper av både lønnede og ulønnede husarbeidere. I ingen av de andre hovedgruppene finnes det noen tilsvarende blanding – men kategorien Husarbeid omfattet altså personer som befant seg både innenfor og utenfor arbeidsmarkedet – innenfor og utenfor markedsøkonomien.

Dette er et åpenbart uttrykk for ambivalensen knyttet til husarbeidets status som økonomisk aktivitet – som verken arbeid eller ikke-arbeid, og de husarbeidende som både ervervende og forsørgede. Både husmødre, hjemmевærende døtre og betalte hushjelpere var talt som bipersoner i forsørgelsestabellen, som del av deres ektemanns, fars eller arbeidsgivers hushold. I den andre hovedtabellen, ervervstabellen, var de slått sammen til en ervervsgruppe. Dette tyder på at spørsmålet om lønn eller ikke lønn i grunnen var underordnet når det gjaldt å bestemme kategoriens grenser. Det var altså noe med husarbeidet, uavhengig om husarbeiderne ble lønnet eller ikke, som gjorde at kvinnene som utførte det, ble definert som forsørgede, som del av arbeidsgiverens husholdning. Dette kan vanskelig tilbakeføres til et kjønnsnøytralt markedsøkonomisk prinsipp, siden de lønnede husarbeidende kvinnene var del av et arbeidsmarked og deres situasjon dermed skilte seg vesentlig fra husmødrene og de ugifte hjemmевærende døtrene som utførte husarbeid for egen familie uten betaling. Denne manglende klarheten i den statistiske håndteringen av også det lønnede husarbeidet har igjen sammenheng med familieprinsippet og en kjønnnet struktur som delte befolkningen inn i hoved- og bipersoner.

Margarete Bonnevie: tellingskritikk som kjønnspolitikk

En som i samtiden var opptatt av den politiske kraften i statistikkens kategorier, og av den grunn gjorde folketellingens struktur og logikk til et sentralt kjønnspolitisk tema, var Margarete Bonnevie. I historieskrivingen om norsk kvinnesak regnes Bonnevie (1884–1970) gjerne som en typisk representant for den borgerlige, liberale og likerettsorienterte feminismen. Hun var leder av norsk Norsk Kvinnesaksforening fra 1936 til 1947 og en

tydelig profil i den norske samfunnsdebatten på 1930-, 1940- og 1950-tallet. I 1932 utga hun boken *Ekteskap og arbeide*. For Bonnevie handlet frigjøringsprosjektet om å frigjøre den gifte kvinnen fra hjemmet og husarbeidet til deltakelse i arbeidslivet på like vilkår som sin mann. For å muliggjøre kombinasjonen familie og yrkeskarriere var organiseringen av husarbeid og barneomsorg en avgjørende, men overkommelig hindring, ifølge Bonnevie. Hennes foreslåtte løsninger innebærer blant annet tilrettelegging for leid hjelp i huset for de nye middelklasselagene.

Høsten 1939 stod en serie artikler signert Margarete Bonnevie på trykk i *Dagbladet*. Lederen av kvinnesaksforeningen gikk sterkt ut mot Statistisk sentralbyrå og den planlagte folketellingen for 1940. Den norske befolkningsstatistikken var intet mindre enn sjikanøs og misvisende, hevdet Bonnevie. På bakgrunn av de publiserte tallene fra den forrige tellingen i 1930 hadde hun gjort en rekke undersøkelser av kvinners økonomiske bidrag til det norske samfunnet, som hun mente ble skandaløst underrepresentert i folketellingen. Som frontfigur for norske kvinners kamp for likestilling krevde hun at de foreliggende planene for neste telling måtte revideres.¹¹

Hva var det som var galt med folketellingene? Enkelt sagt mente Bonnevie at det var altfor mange husmødre i statistikken – og at norske kvinners *egentlige* økonomiske bidrag, som jordbrukere, håndverkere og handlende, av den grunn ble sterkt fortegnet. Den viktigste innvendingen mot livsstillingsstatistikken gjaldt inndelingen av befolkningen i hoved- og bipersoner. Dette skillet forstyrret bildet av kvinners egentlige økonomiske aktivitet, mente hun. Hun gjorde i artiklene klart rede for hvordan oppbyggingen av tellings skjemaet førte til at opplysninger om deltidsarbeid forsvant på veien fram til trykte tabeller. Et annet viktig poeng for Bonnevie gjaldt kvinnelig arbeids-

kraft i familiebedrifter. Hun hadde kartlagt situasjonen for kvinnelige representanter for ulike familiedrevne håndverks-, handels- og servicebedrifter ved siden av det mest slående eksempelet – jordbruket. Det typiske var ifølge Bonnevies undersøkelse at gifte kvinner som jobbet full dag og vel så det i familiens melkebutikk eller skredderverksted, likevel bekjente seg som husmor når folketellerne kom og rubrikken for hovedyrke skulle fylles ut.

Statistisk sentralbyrås direktør Gunnar Jahn la mye arbeid i sitt svar til Margarete Bonnevie. I byråets arkiver ligger flere utkast til de to avisartiklene der han gikk i rette med hennes lesning av livsstillingstabellene. Fru Bonnevie hadde tydeligvis lite forstand på statistikk, hevdet direktøren. I folketellingens trykte versjon var det to hovedtabeller, skrev Jahn, den ene som Bonnevie refererte, og en annen som organiserte hele den voksne befolkningen etter erverv. Betegnelsene hoved- og bipersoner var kun brukt i den første av tabellene, i den siste spilte ektefellens yrke overhodet ingen rolle, kunne Gunnar Jahn forsikre om. Organiseringen av denne tabellen var med andre ord helt kjønnsnøytral.

Bonnevies kritikk tok utgangspunkt i selve skjemaet, som så tydelig var strukturert etter en familiemodell med én forsørger og én husmor. Den gifte kvinnens eventuelle arbeid utenfor hjemmet havnet oftest i rubrikken for bierverv, og siden en person bare kunne telles en gang, ble den gifte kvinnen med ansvar for gårdsdriften eller slakterbutikken talt blant bipersonene. I tabellen som beskrev ervervsbefolkningen, ble hun transportert til ervervsgruppen husarbeid, som av den grunn fikk sitt urimelig store omfang, ifølge Bonnevie. Alle som var regnet som bipersoner i den første tabellen fordi de var gift og dermed per definisjon forsørget, havnet som husmødre også i den neste tabellen, selv om denne var organisert rundt individene.

Gunnar Jahn var på en måte blind for innholdet i Bonnevies kritikk. Han tok ikke inn hennes analyse av hvordan selve tellingsskjemaets struktur la føringer på tabellenes utforming. Fra sitt samtidige og kjønnspolitiske motiverte perspektiv påviste Margarete Bonnevie i polemikken med Gunnar Jahn det som jeg i denne artikkelen har kalt *familieprinsippet* i befolkningsstatistikken. Dette prinsippet styrte så vel utformingen av folketellingsskjemaet og dermed måten informasjonen ble samlet inn på, som presentasjonen av informasjonen i de ferdige tabellene.

Statistikken og velferdsstatens kjønnsorden

Gjennom en nærsynt studie av statistisk praksis har jeg i denne artikkelen vist hvordan et kjønnnet familieprinsipp virket inn på kategorien ervervende befolkning. Dette viktige begrepet dukket opp for første gang i folketellingen i 1910, men ervervsbefolkningen var fortsatt ved utgangen av 1930-tallet en statistisk enhet med nokså uklare grenser. Som jeg har argumentert for, skapte husarbeidets ambivalente status en rekke tabelltekniske dilemmaer. Hvordan gifte kvinner med lønnet arbeid utenfor hjemmet skulle håndteres statistisk var også en utfordring for sentralbyråets funksjonærer. Dette er spørsmål som handler om kategorisering av arbeid i forhold til kjønn, om kvinners arbeid skulle registreres som individuell egenskap eller som funksjon av familietilhørighet.

Både samfunnsforskere og historikere har interessert seg for hvordan velferdsstatens sentrale institusjoner er bygget rundt en kjønnsorden (Hirdmann 2001, Larsen 1996). Et formål ved velferdsstaten er å supplere velferdsproduksjonen i familiene. Fra sosialøkonomisk hold ble det mot slutten av mellomkrigstiden framholdt at den mest prekære

sosiale forskjellen ikke lenger gikk mellom samfunnsklassene i tradisjonell forstand, men mellom de som forsørget familier og de som ikke gjorde det. Spørsmålet om velferdsstatens og velferdstenkningens kjønnsorden kan derfor formuleres som *hvilken familie*, i generell forstand, de velferdspolitiske tiltakene var modellert for. Hvordan har denne familien sett ut, og hvordan har den organisert forsørgelsen? For en sosialhistorisk tilnærming til disse spørsmålene har folketellingstabellene hatt stor verdi som kilde til informasjon om nærings- og familiestruktur. Utover denne anvendelsen av befolkningsstatistikken mener jeg at måten kategoriene ble definert på, og

individet ved overgangen til det 20. århundret hadde overtatt etter husholdet eller familien som organiserende prinsipp og grunnleggende tellingsenhet i statistikkssystemet. Denne utviklingen er gjerne blitt koblet til den moderne markedsøkonomiens gjennombrudd og den derav følgende fokuseringen på enkelt-individets uavhengighet og mobilitet i arbeidsmarkedet. På tvers av en slik oppfatning har jeg altså argumentert for at et kjønnnet familieprinsipp i økende grad la føringer på produksjonen av befolkningsstatistikken i denne perioden. Måten husarbeidet ble kategorisert og gitt mening på i befolkningsstatistikken, eksemplifiserer hvordan statistisk praksis på

Hvordan befolkningsstatistikken har avbildet både familien og ervervsbefolkningen har lagt viktige føringer for eksempel på utformingen av ekteskapslover, barnetrygdordninger og regler for personbeskatning.

måten de ble anvendt på av statistikerne, er interessant fordi denne statistiske praksisen både var med på å skape den virkeligheten som politikerne orienterte seg i og lage et språk for politisk handling. Ved siden av statistikkens representative funksjon er det nødvendig å forholde seg til dette performative aspektet.

Statistikken er et privilegert kunnskapssystem. Med sin spesielle autoritet som leverandør av objektive fakta har statistikken en ganske spesiell betydning for politikutforming og politisk styring. Hvordan befolkningsstatistikken har avbildet både *familien* og *ervervsbefolkningen* har lagt viktige føringer for eksempel på utformingen av ekteskapslover, barnetrygdordninger og regler for personbeskatning. Ved hjelp av et kjønnsperspektiv har jeg nyansert oppfatningen av at

vesentlige måter bidro til etableringen av velferdsstatens kjønnsorden. ★

Litteraturliste

- Avdem, Anna Jorunn 2001. *Husmorparadiset: Eit tilbakeblikk på husmora i 1950- og 60-åra*. Oslo: Samlaget.
- Avdem, Anna Jorunn og Kari Melby 1985. *Oppe først og sist i seng: Husarbeid i Norge fra 1850 til i dag*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Curtis, Bruce 2002a. *The Politics of Population: State Formation, Statistics, and the Census of Canada, 1840-1875*. Toronto: University of Toronto Press.
- Curtis, Bruce 2002b. «Foucault on Governmentality and Population: The Impossible Discovery». *Canadian Journal of Sociology* 27 (4):505-533.
- Danielsen, Hilde 2002. *Husmorhistorier: Norske husmødre om menn, barn og arbeid*. Oslo: Spartacus.
- Florin, Christina, Gro Hagemann og Elisabeth Elgán 2007. *Den Självstyrande Medborgaren?: Ny Historia Om Rättvisa, Demokrati Och Välfärd*. Stockholm: Institutet för framtidsstudier.
- Foucault, Michel og Iver B. Neumann 2002. *Forelesninger*

- om regjering og styringskunst. Oslo: Cappelen Akademisk.
- Getz-Wold, Knut 1949. *Levestandardens økonomi*. Oslo: Johan Grundt Tanum.
- Haavet, Inger Elisabeth 2006. «Milk, Mothers and Marriage – Family Policy Formation in Norway and Its Neighbouring Countries in the Twentieth Century». I: Niels Finn Christiansen, Klaus Petersen, Nils Edling og Per Haave (red.) *The Nordic Model of Welfare – a Historical Appraisal*. København: Museum Tusculaneum forlag.
- Hacking, Ian 1999 [1986]. «Making up People». I: Mario Biagioli (red.): *The Science Studies Reader*. New York: Routledge.
- Hagemann, Gro 1998. *Kjønn og industrialisering*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hagemann, Gro og Hege Roll-Hansen 2006. *Twentieth century housewives. Meanings and implications of unpaid work*. Oslo: Unipub.
- Hirdmann, Yvonne 2001. *Med kluven tunga. LO och genusordningen*. Sockholm: Atlas.
- Larsen, Eirinn 1996. *Gender and the Welfare State. Maternalism – a new Historical Concept?* Bergen: Universitetet i Bergen.
- Lie, Einar, and Hege Roll-Hansen 2001. *Faktisk Talt: Statistikkens Historie I Norge*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Melby, Kari, Anu Pykkänen, Bente Rosenbeck, Christina Carlsson Wetterberg (red.) 2006. *Inte ett ord om kärlek: Åktenskap och politik i Norden ca. 1850–1930*. Göteborg: Makadam forlag.
- Melby, Kari og Bente Rosenbeck 2009. «Reproduksjon som fortolkningsramme for de nordiske velferdsstater: Foucault møter Giddens». *Tidsskrift for kjønnsforskning* 1-2: 28–46.
- Rosenbeck, Bente 2006. «Fra ligestilling til biopolitik». I: Kari Melby m.fl. (red.): *Inte Ett Ord Om Kärlek*. Göteborg: Makadam forlag.
- Seip, Anne-Lise, and Hilde Ibsen 1991. «Family Welfare, Which Policy? Norway's road to child allowances». I: Pat Thane og Gisela Bock (red.): *Maternity and Gender Policies. Women and the Rise of the European Welfare States, 1880s–1950s*. London: Routledge.
- Sogner, Sølvi, Kari Telste, Tone Svinningen og Siri Vaggen Olsen 2005. *Ut og søkje teneste: Historia om tenestejentene*. Oslo: Samlaget.
- Solheim, Jorunn 2007. *Kjønn og modernitet*. Oslo: Pax.
- Søbye, Espen 2000. «Et halvt århundres ferd mot lov». http://www.ssb.no/vis/emner/historisk_statistikk/artikler/art-2000-09-20-01.html
- Thorvaldsen, Gunnar 2008. «Hushjelper og jordbrukstjenere – når kom nedgangen? <http://www.ub.uit.no/munin/bitstream/10037/2014/2/article.pdf>.
- Topalov, Christian 1998. «L'individu comme convention. Le cas des statistiques professionnelles». *Genèses* 31.
- Topalov, Christian 2001. «A Revolution in Representations of Work. The Emergence over the 19th Century of the Statistical Category 'Occupied Population' in France, Great Britain and the United States» I: *Revue française sociologique* 42, Supplement: 79–106.
- Zimmermann, Bénédicte 2001. «Work and Labor: History of the Concept.» I: Neil J. Smelser and Paul B. Baltes (red.) *International Encyclopedia of Social and Behavioral sciences*. Oxford: Elsevier.

Noter

- 1 Første nominative folketelling ble avholdt i Norge i 1801, tidligere tellinger eksisterte. Neste nominative telling var i 1865.
- 2 Folketellingen i Norge, 1. desember 1910, *Hovedoversikt NOS VI* 77:68.
- 3 Refererer også tydelig til Ian Hacking's tekst fra 1986: Ian Hacking, «Making up People», in *The Science Studies Reader*, ed. Mario Biagioli (New York: Routledge, 1999 [1986]).
- 4 Se Statistisk sentralbyrås arkiv (RA), brevarkivet, kode 5.2 – «henvendelser om folketellingene».
- 5 NOS IX.40, Folketellingen 1930, sjette hefte, *Folkemengden fordelt etter livsstilling*, s. 8
- 6 Folketellingen 1930 – regler for utfylling.
- 7 NOS IX.40, note *, s. 2.
- 8 NOS VII.161 Folketellingen i Norge 1. desember 1920, trettende hefte, *Oversikt over livsstillingsstatistikken og tellingens utførelse*, s. 101*. Tilsvarende tall for byene hhv. 5,9 og 4,1 prosent.
- 9 Folketellingen 1930 – regler for utfylling
- 10 NOS IX.61 Folketellingen i Norge 1. desember 1930, åttende hefte, *Oversikt over livsstillingsstatistikken*, s. 181*.
- 11 *Dagbladet* oktober og november 1939.

Av GRO HAGEMANN

Kjøkkenet som samfunnsprosjekt

I noen viktige tiår midt på 1900-tallet sto kjøkkenet sentralt i den offentlige interessen for modernisering av det norske samfunnet. Pådrivere var husstellekspertene, men også en rekke andre ekspertgrupper og entreprenører som så det nye kjøkkenet som en mulighetenes arena og en forutsetning for en moderne og tidsriktig levemåte. Hvordan skal vi forstå den omfattende rasjonaliseringen som ble iverksatt på kjøkkenfeltet i tiårene midt på 1900-tallet?

I filmen *Salmer fra kjøkkenet* retter Bent Hamer et ironiserende og kritisk blikk mot det moderne, rasjonaliserte kjøkkenet der vitenskaplige målinger og arbeidseffektivitet fortrenger det langsomme livet i en gammel ungkars liv. Indirekte er filmen også en kommentar til det meningsstomme livet i moderne, lettstelte leiligheter der renslighet, ekspertkunnskap og effektivitet er målestokken på et godt liv.

Selv om enslige ungkarer aldri var noen målgruppe for husarbeidsrasjonalisering, var husstellekspertene fra det svenske Hemmens forskningsinstitut virkelige nok. Fra tidlig 1940-tall foretok de med stor presisjon målinger av husmødrenes arbeidsvaner for å finne mulige rasjonaliseringsgevinster. På instituttets eget forsøkskjøkken drev husstellekspertene praktiske undersøkelser for å måle energibruk, beregne riktige arbeidsstillinger og teste nytt kjøkkenutstyr. I tillegg foretok de også studier hjemme hos svenske husmødre for å finne ut hvordan de faktisk arbeidet i det daglige. Hensikten var å gjøre husarbeidet lettere og mer praktisk, men også å bringe husmødrene inn i industrialismens tidsalder ved å gjøre husarbeidet mer rasjonelt (Lövgren 1993).

I Norge fikk vi aldri noe Hjemmenes forskningsinstitutt og heller ikke forsøksvirksomhet i samme skala som den svenske. Men også her i landet foregikk det forsøk med tidsstudier og målinger. Statens forsøksvirksomhet i husstell og Statens opplysningskontor i husstell ble opprettet i henholdsvis 1939 og 1940 for å skaffe til veie mer vitenskaplig kunnskap om husstell og lære kvinner til å bli kompetente husmødre og rasjonelle forbrukere. Forsøksvirksomheten hadde sin base på Statens lærerinneskole i husstell på Stabekk inntil den ble samlokalisert med opplysningsvirksomheten i Statens institutt for forbruksforskning og vareundersøkelser i 1970 (Hegnes 2006).

Disse institusjonene er bare ett eksempel på den store interessen for husarbeidet midt på 1900-tallet. Interessen omfattet også husmorens arbeidsplass, kjøkkenet, som er tema for denne artikkelen. Rasjonaliseringen av arbeidet og moderniseringen av kjøkkenet foregikk i den perioden som er blitt kalt husmorperioden i norsk (og skandinavisk) historie. Liknende prosesser foregikk imidlertid på samme tid over hele den vestlige verden med resultater som ble et viktig propagandapoeng i forhold til det kommuniststyrte øst under etterkrigstidens kalde krig. For befolkningen i de planstyrte øststatene ble moderne kjøkkener med avansert kjøkkentechnologi og blomstrende forbruksmarked selve bildet på den vestlige markedsøkonomiens suksess (de Grazia 2005:455–456, Oldenziel & Zachmann 2009:1–10, Lohelin 1999). Overalt i Europa starter husmorperioden omkring 1920, da amerikanske ideer om det elektrifiserte kjøkkenet og det rasjonelle husarbeidet for alvor slo rot. Og den varte fram til forbrukersamfunnets definitive gjennombrudd etter 1960. Men om denne moderniseringsprosessen i stort var et fellesvestlig fenomen, fikk den sitt særegne forløp og utforming innenfor den enkelte nasjonale kontekst. I Norge var det først omkring 1970 at mellomkrigstidens luksusinnetninger som vaskemaskin og kjøleskap blitt selvsagte nødvendighetsartikler i det store flertallet av husholdningene (NOS 1988, tabell 13.4).¹ Det var også først fra dette tidspunktet at økningen i gifte kvinners yrkesaktivitet for alvor skjøt fart.

Husmorperioden blir ofte omtalt som en del av en konservativ trend for å bevare en tradisjonell kjønnskomplementaritet og styrke de gifte kvinnenens rolle som husmødre. Mitt utgangspunkt i denne artikkelen vil være et annet. Her vil jeg ta for meg kjøkkenet som en arena for samfunnsendring og modernisering og dermed som en alt annet enn konservativ

komponent. I noen intense tiår lå kjøkkenet helt i fronten av et moderniseringsprosjekt der husmødrene selv var med som viktige pådrivere. De opplevde en lettelse i arbeidet som tidligere kvinnegenerasjoner ikke kunne ha fantasi til å forestille seg. Men de måtte også lære seg å betjene en ny og uvant teknologi og tilpasse seg nye normer og forventninger om hva husarbeid skulle være. Interessen for kjøkkenmodernisering delte de imidlertid med et stort knippe av fagfolk: husstelleksperter, ingeniører, arkitekter og designere. I prosjektet deltok dessuten mange bedrifter, både nye og veletablerte, offentlige etater og private organisasjoner og foreninger. Ut fra ulike

sosialdemokratiske prosjekt. For dem ble dette i høy grad betraktet som et framtidsrettet og progressivt prosjekt, en forutsetning for så vel velferd og forbrukersamfunn som for det sene 1900-tallets massemobilisering av gifte kvinner som arbeidskraft. Hvorfor ble nettopp kjøkkenet så sentralt i denne sammenhengen? Dels hang det sammen med en situasjon preget av store utfordringer både i det «store» og det «lille» fellesskapet. Store oppgaver med gjenoppbyggingen av landet kombinert med arbeidskraftsmangel på alle samfunnsområder preget det store fellesskapet, mens boligmangel, tungvint husarbeid og babyboom preget det lille. Boligmangel var et av etter-

Husmorperioden blir ofte omtalt som en konservativ trend for å styrke de gifte kvinnenes rolle som husmødre.

ståsted og beveggrunner hadde de alle oppmerksomheten rettet mot husmødrene og deres arbeidsplass, kjøkkenet. Denne artikkelen vil i første rekke ta for seg tiden etter 1945, som er den perioden da kjøkkenmoderniseringen ble gjennomført i stor skala i Norge. Siktemålet vil være å forstå tiden, bakgrunnen og begrunnelsene. Hvordan skal vi tolke den store oppmerksomheten som ble rettet mot kjøkkenet, den kunnskapsutviklingen som foregikk, og den omfattende rasjonaliseringen som ble iverksatt på dette feltet i tiårene midt på 1900-tallet?

Med tanke på framtiden

Etterkrigstidene faller sammen med Arbeiderpartiets storhetstid i Norge, og kjøkkenmodernisering ble en ikke uviktig del av deres

krigstidens mest presserende sosiale problemer. Verst var det i nord, der store deler av bebyggelsen var blitt rasert, og i Oslo. Med en overvekt av unge familier i etableringsfasen og en babyboom det aldri var sett maken til, var det de unge familiene som dominerte boligkøene. I Oslo var så mange som halvparten av alle ektepar under 30 år fortsatt uten egen bolig i 1950 (NOS 1950, tabell 34).² Ledige rom måtte rekvireres hos de mer privilegerte for å løse de mest akutte problemene.

Ettersom arbeidskraften var knapp, var det de som mente at landets viktigste arbeidskraftsreserve, de gifte kvinnene, nå måtte mobiliseres til innsats. Noe storstilt forsøk på å rekruttere gifte kvinner ble det imidlertid ikke, også fordi man ikke var sikker på om en slik satsning i realiteten ville gi noen netto arbeidskraftgevinst. Hushjelp var knapt å få tak i,

mens utbygging og drift av offentlige barnehager ville tære hardt på den arbeidsstyrken som allerede var for knapp.³ På kort sikt la man i stedet til rette for en husmopolitikk med gunstige skattefradrag for familier med én inntekt og en sterk satsning på rasjonalisering av husarbeidet. En slik satsning var en forutsetning for at husmødrene kunne få muligheter til å delta som samfunnsborgere, understreket Gerhardsen i sin valgappell til kvinnene i 1945.⁴ På lengre sikt forutsatte sosialdemokratiske visjoner om en moderne industrinasjon og velferdsstat at også de gifte kvinnene gikk inn som arbeidskraft. «Et moderne kjøkken frigjør kvinnes arbeidskraft,» var *Arbeiderbladets* optimistiske overskrift da arbeiderkvinnene åpnet sin første kjøkkenutstilling i Folkets hus i 1947.⁵

Interessen for kjøkkenets utforming og muligheter går tilbake til 1900-tallets første tiår. Selve ideen om kjøkkenet som et særskilt område for oppmerksomhet var en nyhet; aldri tidligere hadde det vært gjenstand for spesiell interesse blant arkitektene, og de første husstellekspertene var i første rekke opptatt av virksomheter som foregikk på kjøkkenet, ikke den fysiske utformingen. Både elektrisiteten og nye organisasjonsteorier bidro til en ny interesse for kjøkkenet som sådan. Elektrisitetens muligheter for det moderne kjøkkenet ble først utforsket i USA. Én av pionerene var Christine Frederick, en husmor som skapte sitt eget prøvekjøkken i 1910-tallets USA og eksperimenterte med arbeidsmåter og teknologi som kunne gjøre husarbeidet mer effektivt (Rutherford 2003:52). Hun fikk tidlig installert en elektrisk generator i kjelleren og ble en ivrig talskvinne for elektrisitetens muligheter i kjøkkenet. Hun understreket også den økonomiske gevinsten som kunne ligge i anskaffelsen av elektriske husholdningsartikler etter hvert som de kom på markedet. Vel var de kostbare i

anskaffelse, men investering i oppvaskmaskin, miksmaster og vaskemaskin ville raskt kunne spare familien for utgifter til lønnet hjelp. I prøvekjøkkenet tillemptet hun også på systematisk vis Taylors «scientific management» på husarbeidsfeltet og ble dermed en forløper både for *Hemmens forskningsinstitutt* og for andre liknende prøvekjøkkener i Europa. Christine Fredericks bok *Home Engineering: Scientific Management in the Home* fra 1919 fikk stor innflytelse også utenfor USA og ble oversatt til flere europeiske språk. På 1920-tallet ble Frederick en populær foredragsholder og kursleder, og hun var også på flere turneer i Europa. I 1927 var hun en av hovedtalerne på det internasjonale møtet til *Home Economic Congress* i Roma, og herfra fikk også husstellekspertene fra Skandinavia impulser.

I Norge ble det elektrifiserte kjøkkenet et tema fra begynnelsen av 1920-tallet. Hjemmenes Vel (senere Norges Husmorforbund) skrev om elektrisitetens store muligheter i sitt organ i 1920, begeistret over de «lettelsers og fremskridt» som nå for første gang i historien kom på «hjemmenes og dermed kvindernes område» (sitert fra Johannessen 1992:127). Norske Elektrisitetsverkers Forening ga på samme tid ut informasjonsbrosjyren *Elektrisk kokning & opvarming i hjemmene*, og i *Byggekunst* presenterte foreningens ingeniør Halfdan Steen-Hansen i detalj hvilke fantastiske lettelsers elektrisk energi kunne bidra til på kjøkkenområdet. På grunn av landets store tilgang på kraft burde Norge etter hans mening ha naturlige forutsetninger for å bli ledende på dette området. Senere utga han sammen med arkitekten Hans Backer Fürst *Boken om kjøkkenet* med presentasjon av nye kjøkkenløsninger, alle hentet fra en stor arkitektkonkurranse om idealkjøkkenet som Oslo Hjemmenes Vel hadde tatt initiativet til. De foreslåtte løsningene varierte i planløsningen, men var alle tilpasset den stadig vanligere elektrisiteten.⁶

Hjemmenes Vel kom til å inngå i det Finn Erhard Johannessen har kalt et «husholdningselektrisk kompleks»; elektrisitetsverk, apparatprodusenter og husmororganisasjoner inngikk aktivt samarbeid for å spre elektrisiteten og elektriske husholdningsmaskiner til norske hjem (Johannessen 1992:127).

Denne husholdningselektriske alliansen ble av stor betydning for utformingen og spredningen av det moderne kjøkkenet. Like viktig ble imidlertid funksjonalismen og den sosiale boligbyggingen som formidlere av ideer om det tayloriserte kjøkkenet. Christine Fredericks ideer ble formidlet til Skandinavia via sosial boligbygging i Tyskland og Østerrike. I bydelen Römerstadt i Frankfurt hadde den unge, østerrikske arkitekten Margrete Schütte Liohtsky i 1926 utviklet en ny kjøkkennorm som kombinerte taylorismens idé med funksjonalistisk arkitektur og sosial boligpolitikk. Ambisjonen i boligprosjektet var å utrydde den store bolignøden i Frankfurt ved å bygge «Wohnungen für das Existensminimum».⁷ Areal ble en knapphetsressurs i boliger som skulle være prismessig overkommelige for barnerike familier og enslige kvinner med lave lønninger. Da måtte også kjøkkenet bli kompakt og lite.

Det tyske Frankfurter-kjøkkenet kom til å bli utgangspunktet for en europeisk kjøkkennorm og var en åpenbar inspirasjon for det lille arbeidskjøkkenet som ble presentert på den store stockholmsutstillingen i 1930, der funksjonalistiske ideer for alvor ble introdusert i Norden. Funksjonalismen ble symbolet på det moderne og en stil som lett lot seg kombinere med sosial boligbygging. Den begynnende kjøkkenmoderniseringen i Norge på 1930-tallet var inspirert av så vel elektrisitetens muligheter som funksjonalismens arkitektur og sosial boligbygging. På «Vi kan»-utstillingen i Oslo i 1938 ble disse internasjonale strømningene presentert som et løfte om en ny og

moderne livsform preget av rasjonalitet og saklighet. Og ingen steder kom det rasjonelle sterkere til uttrykk enn i det moderne kjøkkenet. Flere kjøkkener ble demonstrert på utstillingen, både et OBOS-kjøkken, et hybelkjøkken og et familiekjøkken fra Norges Husmorforbund (Gram 2007:93).

Modernisering av kjøkkenet var dermed godt i gang allerede i mellomkrigstiden. Men det store gjennombruddet kom først etter krigen, da visjonene for alvor kunne bli omsatt i en praksis som berørte det store flertallet. I tillegg til boligmangel var også standarden i den bestående boligmassen dårlig i forhold til det man oppfattet som moderne krav. For eksempel var det i 1938 fortsatt bare 37 prosent av landshusholdningene som hadde innlagt vann i huset, mens litt over halvparten hadde elektrisk lys (NOS 1938:45). Denne situasjonen var ikke vesentlig endret i 1945. Å bygge nye boliger og fornye de gamle ble dermed ansett som et akutt samfunnsbehov. Samtidig skapte dette en mulighetenes arena for alle som tenkte nytt og stort og moderne. Boligplanleggere og arkitekter hadde visjoner som inneholdt langt mer enn en nødtørftig dekning av dagens behov. Man skulle bygge for framtidens samfunn, og man skulle bygge på en måte som klart signaliserte modernitet. Også i forestillingene om modernitet kom satsningen på rasjonelle og moderne kjøkkener til å spille en sentral rolle. Ikke noen av husets rom var så egnet for en modernistisk utforming i tråd med tidens strømninger. Et moderne kjøkken forente industrialismens effektivitet og instrumentalitet med funksjonalismens estetiske uttrykk.

Samfunnsøkonomisk skulle kjøkkenmoderniseringen bidra til å frigjøre kvinners arbeidskraft. Etter hvert kom imidlertid kjøkkenet og husarbeidet til å bli viktig for den økonomiske veksten også i en annen forstand. I etterkrigstidens forbruk og industrielle vekst

ble husmødrene raskt en viktig målgruppe for en voksende norsk forbruksvareindustri. I starten var den avanserte husholdsteknologien et elitefenomen som forutsatte god familieøkonomi så vel som en grunnleggende infrastruktur som brakte vann og strøm til huset. Større investeringer som vaskemaskin, isskap eller elektrisk komfyr og symaskin var derfor ikke tilgjengelig for hvem som helst. Fra de politiske myndighetenes side ble det imidlertid satset mye på at forholdene skulle legges til rette for teknologisk modernisering. Byggingen av lokale vann- og elektrisitetsverk hadde høy prioritet, og det samme hadde satsningen på norsk hjemmeindustri. Gjennom strenge valuta- og importrestriksjoner ble norske produsenter favorisert på bekostning av så vel utenlandske produsenter som norske forbrukere. Utenlandske husholdningsmaskiner ble bare importert i et svært begrenset antall og fordelt etter sosiale kriterier. Et stort antall små og store industribedrifter visste å nytte seg av disse fordelene. Over hele landet blomstret produksjonen av ulike typer kjøkkenprodukter i etterkrigstiden, og da ble det viktig å overbevise husmødrene i by og land om at nettopp deres produkter var det beste som var å få, og en nødvendighet for ethvert hjem.

Ideer om modernitet og framtid inngikk som betydningsfulle ingredienser i begrunnelsene for den omfattende kjøkkensatsningen i etterkrigstiden. Det hersket enighet om at man i et moderne samfunn virkelig trengte modernisering på dette området. Tenkningen om kjøkkenets betydning for det framtidige samfunnet sprang imidlertid ut av ulike kunnskaps- og interessefelt. Det fantes ikke en enerådende diskurs om kjøkkenets og husarbeidets betydning, men mange som eksisterte side om side i samforstand eller i innbyrdes konflikt. I det følgende skal jeg ta for meg noen sentrale praksisfelt der det nye

kjøkkenet sto sentralt, og enkelte aktører som bidro i planlegging, produksjon og formidling. Hva slags kunnskaper baserte de seg på, og hvilke tanker hadde de om kjøkkenets betydning i et framtidig samfunn?

Kjøkkenet planlegges

Det er med god grunn etterkrigstidens arkitekter får en plass blant de nasjonale strategiene i Rune Slagstads Norges-historie (Slagstad 1998). I 1945 lå de klare i startgropa for å ta fatt på de store boligprosjektene som skulle løse bolignøden, og de stilte med klare visjoner om det frie Norges fysiske utforming. De lå i startgropa fra 1945 for å gi form til morgendagens samfunn. Ja, i virkeligheten hadde de allerede vært i gang i flere år. Under okkupasjonen, da all sivil boligbygging var forbudt, hadde de brukt tiden til planlegging og undersøkelser. Nettopp i disse årene ble en omfattende boligundersøkelse gjennomført under ledelse av *Oslo Bys Vel*. Det man ville finne ut, var hvordan livet artet seg for dem som bebodde de moderne småleilighetene som var bygget før krigen. Undersøkelsen ble publisert i 1948 og byr på et rikt materiale. Den viser at seks av ti familier som bodde i toromsleiligheter, var misfornøyde med leilighetens størrelse, men at bare én av ti misfornøyde kunne tenke seg å bytte til en større, gammeldags leilighet. Mange ønsket at de kunne flytte til en treroms leilighet, men bare fire av ti misfornøyde var villige til, eller i stand til, å betale mer for en større leilighet (Brochmann 1948).

Det var også under okkupasjonen at bolig-tidsskriftet *Bonytt* ble til. Tidsskriftet ble etablert i 1941 av interiørarkitekt Arne Remlov og forretningsmannen Per Tannum. Den førstnevnte var også bladets redaktør i en årrekke (Hylbak 2007:92).⁸ *Bonytt* ble gjennom hele etterkrigstiden en viktig arena for arkitekter og designere, og også en sentral formidlings-

kanal for moderne design og arkitektur. Gjennom det nystartede tidsskriftet ble ideer om den nye fysiske virkeligheten luftet, og fra første stund ble kjøkkenets format og oppbygging et hovedtema. Ansvar for den moderne kjøkkenutformingen var særlig interiørarkitektenes felt, og redaktør Remlov ga stor plass til kjøkkenstoff. Fra 1945 knyttet han interiørarkitekt Liv Schjødt til redaksjonen som fast medarbeider, og hun kom i praksis til å fungere som bladets kjøkkenekspert. Selv om det nok ble antatt at de hadde en spesialkompetanse i kraft av kjønn, var kjøkkenet på ingen måte et felt forbeholdt kvinnelige arkitekter. Kjøkkenets størrelse og estetikk, og plasseringen i forhold til husets eller leilighetens øvrige rom, opptok mange av interiørbladets bidragsytere.

For de arkitektene som deltok i 1940-årenes norske kjøkkendebatt, var arealknapphet og pris udiskutable premisser. Kjøkkenet måtte bli lite, men det var delte meninger blant arkitektene om spiseplass burde inkluderes som en del av kjøkkenprototypen (Guttu 2003:127–130). Liv Schjødt mente i utgangspunktet at de fleste familier ville være mer fornøyd med spiseplass i stuen. I mangel av nyere prosjekter vurderte hun i 1946 boligene i Brochmannsgate på Bjølsen, som sto ferdige til innflytting i 1938. Dette var typiske moderne småleiligheter fra førkrigstiden. De største leilighetene, beregnet på barnrike familier, hadde et netto boligareal på 61,5 kvadratmeter og inneholdt, som prototypen tilsa, kjøkken, stue, bad og tre soverom. Kjøkkenet var ikke mer enn seks kvadratmeter, for lite til å romme noen spiseplass. I vurderingen av den samlede arealplanen mente Liv Schjødt likevel at dette var en god løsning. Leiligheter med en prisramme som var realistisk for familier med stor forsørgelsesbyrde, måtte ha en planløsning med streng avveining mellom ulike funksjoner og behov. I tråd med det hun refererte

til som danske og svenske forbilder, var det først og fremst soverommenes areal (og antall) som burde prioriteres. Alle beboere i leiligheten burde ha sin egen faste seng, ikke en madrass på golvet eller en divan som var felleseie om dagen. For en familie med mange barn burde det etter denne normen være tre soverom: ett for foreldrene, ett for guttene og ett for pikene. Det kompakte arbeidskjøkkenet uten spiseplass gjorde dette mulig (Schjødt 1946).

Kjøkkenets størrelse og utforming var også gjenstand for diskusjon. Oslo Byes Vels boligundersøkelse dokumenterte at det var mer enn én mening blant husmødrene om hvilken størrelse kjøkkenet burde ha. Mange ønsket seg et større kjøkken, men det var også enkelte som heller ville hatt et enda mindre kjøkken og noen kvadratmeter mer til leilighetens andre rom. Et stort flertall av de familiene som undersøkelsen omfattet, spiste alle sine daglige måltider på kjøkkenet. Spisestuen ble bare brukt om søndagen og når familien hadde gjester. Av dem som brukte spisestuen til de daglige måltidene, var det også en del som gjorde det av tvang; kjøkkenet var for lite til å romme familiens måltider. Arkitektene bak undersøkelsen var derfor skeptiske til at en ytterligere oppdeling av leilighetens areal skulle skje på bekostning av kjøkkenet. Samtidig viser det seg også at kjøkkenets form spilte en nesten like stor rolle som arealet for husmødrenes tilfredshet og trivsel. De fleste trivdes dårlig i smale kjøkkener, både på grunn av romvirkning og funksjon. Et tilnærmet kvadratisk kjøkken skapte derimot trivsel, selv om arealet var lite. Den mest fornøyde gruppen husmødre var de som hadde et kvadratisk kjøkken på ni og en halv kvadratmeter. Men under åtte kvadratmeter burde ikke noe kjøkken være, ifølge boligundersøkelsens konklusjon (Brochmann 1948:96–106). Dette ble også normen da det nyopprettede Boligdirek-

toratet fastsatte sine første minstemål for boligens romstørrelse i 1948 (Thue mfl. 1996:102).

Boligundersøkelsens resultater var imidlertid ennå ikke kjent da Liv Schjødt presenterte sin vurdering av boligene på Bjølsen. Men allerede på dette tidspunktet var det de som insisterte på at spiseplass burde inkluderes som en del av kjøkkenprototypen. Arkitekt Bernt Heiberg, en tidlig talsmann for den «funksjonelle skjønnhet» i Norge, innvendte mot Schjødts presentasjon at hun burde ha tatt de svenske prosjektene langt mer seriøst i sin framstilling. Svenskene hadde utarbeidet sine standardløsninger på bakgrunn av omfattende boligundersøkelser og presenterte sine løsninger på en boligutstilling i 1946. Den største forskjellen i forhold til Bjølsen-modellen var et noe større boligareal i de svenske fireromsleilighetene med 77 kvadratmeter. Dermed fikk de plass både til et kjøkken med egen spise-plass og til et større foreldresoverom. Heiberg kommenterte også tilsvarende leiligheter fra Danmark og England, det danske med og det engelske uten spiseplass på kjøkkenet. Han konkluderte med et nytt standardforslag på egne vegne, som lå mellom den svenske modellen og Bjølsen-modellen, med et netto boligareal på 70,5 kvadratmeter. Dermed ble det plass til både spisekjøkken og noe romsligere løsninger på foreldresoverom og bad. Med all respekt for de løsningene som er valgt på Bjølsen – «det redeligste og mest vellykte forsøk vi har sett her til lands på å løse familiebologens problemer» – peker Heiberg også på noen av ulempene ved å bygge videre på dette prosjektet som norm. Han advarte mot å sette opp for sparsommelige normer i den knapphetssituasjonen som rådde. Det ville lett kunne føre til at den *svenske* minimumsstandarden fikk «et ufortjent skinn av luksus» (Heiberg 1946:100).

Selv med svenske mål var 1940-tallets

drømmekjøkken lite. Det var en refleks av tidens økonomiske og sosiale realiteter så vel som av rådende arkitekturideer. Økonomisk var det arealbegrensning som sto i sentrum, estetisk var det funksjonalisme. Rommenes orden og spesialisering, arbeidets rasjonalisering og sosial utjevning var en del av denne modernismen. Det forhindret ikke at man også i *Bonytt* hadde ønsker og visjoner om mer sjenerøse kjøkkenløsninger enn det etterkrigstidens sosiale realiteter tillot. Som alternativ til det nøkterne norske og nordiske kjøkkenet presenterte Liv Schjødt i 1948 et amerikansk idealkjøkken der ideen var å kunne «samle alle husmorens arbeidsplasser i et stort og utvidet kjøkken». Her kunne husarbeidet utføres mens barna lekte, spiste formiddagsmat eller gjorde lekser. Samtidig skulle arbeidet gjøres enklere og mer effektivt ved tekniske installasjoner av mange slag: isskap, vaskemaskin og tørkeskap, symaskin og elektrisk strykemaskin. I en helt annen grad enn det lille laboratoriekjøkkenet skulle det nye kjøkkenet bli «husets midtpunkt» (Schjødt 1948:60). Selv om dette framsto som uoppnåelig og temmelig fjernt fra den norske virkeligheten anno 1948, skulle det ikke ta svært lang tid før større og mer åpne kjøkkenløsninger gjorde sitt inntog også i Norge, om enn på arkitektenes plantegninger mer enn i praktisk boligbygging. Det tok ikke mange år før Liv Schjødt gjorde kravet om romsligere og åpnere kjøkkenløsninger til sin fanesak i *Bonytts* spalter. Med begeistring presenterte hun Norges Husmorforbunds åpne kjøkkenløsning fra Foreningen Brukskunsts høstutstilling i Kunstnernes hus i 1951. Dette var et kjøkken som virkelig fortjente betegnelsen «husmorens ideal-arbeidsplass», sentralt plassert som det var i husets sentrum, kombinert med vaskerom og stort spisebord som var halvveis adskilt fra kjøkkenet med en benk og åpne hyller (Schjødt 1951:102).

Kjøkkenet på utstilling

Foreningen Brukskunsts årlige høstutstillinger var viktige begivenheter i Oslo på 1950-tallet. For uten forkleinselse for *Bonytt* og andre skriftelige publikasjoner, er det likevel ingen tvil om at det var utstillingene som var denne periodens viktigste medium for formidling av moderne arkitektur og design. Inntil fjernsynet ble innført i 1961, var det utstillinger av ulike slag som ga det store publikum føling med hva som foregikk innenfor arkitektur og design. I boligmangelens tid på 1940- og 1950-tallet hadde boligutstillinger av forskjellig slag en sterk tiltrekningskraft på publikum. Utstillinger ble ofte arrangert når nye boligprosjekter sto ferdig. Høstutstillinger i regi av Foreningen Brukskunst var et av de faste innslagene der det ofte ble vist hele interiører. I tillegg engasjerte både husmororganisasjonene og andre organisasjoner seg mer sporadisk i utstillingsvirksomhet.

Brukskunstutstillingene bygget videre på tradisjonen fra nasjonale og internasjonale industriutstillinger, der hensikten nettopp hadde vært å presentere det ypperste og nyeste for et større publikum. Boligutstillingene skjøt framfor alt fart i mellomkrigstiden, i takt med den økte interessen for så vel arkitektur og design som for det sosiale boligspørsmålet. Også i de kriserammede trettiårene ble en rekke utstillinger arrangert, både i Oslo og andre byer, blant annet med det formål å øke kunnskapen om og interessen for norske varer. Den største enkeltmønstringen var «Vi kan»-utstillingen i 1938 i regi av Oslo håndverks- og industriforening. Men det var to andre foreninger som spilte en vel så stor rolle for moderniseringen av kjøkkenet, Østkantutstillingen og Foreningen Brukskunst.

Østkantutstillingen under Nanna Brochs ledelse arrangerte utstillinger fra tidlig på 1920-tallet og fikk i 1928 sitt faste lokale på

Ankertorget i Oslo. På foreningens program sto både boliginnredning og sosiale problemer. Som Oslo helseråds boliginspektør hadde Nanna Broch vært inne i mange leiligheter på østkanten i Oslo og ville gjerne lære beboerne mer om hvordan de kunne innrede og utstyre hjemmene sine på en vakker, praktisk og billig måte. Utstillingen «Nye møbler» i 1930 var trolig den første utstilling av funksjonalistisk interiør i Oslo (Bing 2010). Aktiviteten på 1930-tallet var stor med mer enn 50 utstillinger arrangert i regi av Østkantutstillingen. Etter krigen innledet foreningen et nært samarbeid med OBOS, som i 1950 vedtok å legge sitt veiledningskontor for hjemmeinnredning til lokalene på Ankertorget. Gradvis overtok OBOS også utstillingsvirksomheten, og foreningen Østkantutstillingen ble oppløst i 1956.

Mens Østkantutstillingen i første rekke vektla de økonomisk gunstige hverdagsproduktene, ble kvalitet og stil de viktigste kriteriene for Foreningen Brukskunst, som ble en tilsvarende viktig aktør på utstillingsfronten. Begge foreninger hadde som målsetting å oppdra folk til et riktigere forbruk og en bedre smak, og de kom på mange måter til å utfylle hverandre på dette feltet. Inspirert av Stockholmsutstillingen åpnet Foreningen Brukskunst i desember 1930 sin første utstilling i Kunstnernes hus, som fra da av ble foreningens permanente lokale. Gjennom hele 1930-tallet ble det arrangert kontinuerlig skiftende utstillinger med målsettingen å være aktuelle på ethvert tidspunkt. I tillegg ble det arrangert periodevis tema-utstillinger med særlig vekt på hjemmets og boligens innredning. Foreningens aktiviteter hadde to ulike siktemål. Den ville tilrettelegge for kunstnere innenfor kunstindustriefeltet, blant annet ved å skape interesse for norske produkter. I forberedelsene til utstillingene ble det lagt vekt på et nært samarbeid både med industrien og med den enkelte brukskunstner, og et formidlings-

kontor ble opprettet for at produsenter og kunstnere lettere kunne komme i kontakt med hverandre. Like viktig som tilretteleggingen for norske brukskunstnere var det imidlertid å spre ideene om den gode smak til et bredere publikum, og her var utstillingene selve hovedkanalen. I tillegg til de permanente og tematiske utstillingene i Kunstnernes hus, ble det også arrangert vandretstillinger som skulle spre kunnskapen om ny design og sansen for den gode smak ut til folk utenfor hovedstaden (Hylbak 2007).

Etter krigen ble Foreningen Brukskunst engasjert av Gjenreisningsdepartementet til å stå i spissen for alt innredningsarbeid under gjenoppbyggingen av Finnmark. Dette engasjementet var en tydelig bekreftelse på den tilslutningen modernismen og brukskunsttanke etter hvert hadde oppnådd. Arbeidet omfattet en plan for hjemmeinnredning og teknisk innredning av hjemmene så vel som et overordnet ansvar for hele gjenreisningsplanen. Gjennom denne omfattende innsatsen fikk foreningen en sentral rolle som bidragsyter til etterkrigstidens moderne interiøruttrykk. De store oppgavene tilsa også fornyelse og omorganisering av selve foreningsvirksomheten, med et landsstyre og med underavdelinger i Oslo, Bergen, Trondheim og Stavanger (Hylbak 2007:99–101).

I Oslo fortsatte utstillingene i Kunstnernes Hus gjennom hele etterkrigstiden som tema-utstillinger og som populære høstmønstringer. Aktiviteten kom først i gang igjen i februar 1946 med utstillingen «Norsk brukskunst i krigsårene». Norges Husmorforbund var medarrangør i 1951 da foreningens høstutstilling i sin helhet var viet kjøkken. Åtte fullskala kjøkkenmodeller var utstilt, blant dem Husmorforbundets åpne kjøkkenløsning. Husmorforbundet var overhodet ingen nybegynner innenfor kjøkkenutstillinger. Forløperen, Hjemmenes Vel, hadde som tidligere nevnt engasjert seg

på dette feltet allerede på 1920-tallet, ikke minst gjennom sitt samarbeid med elektrisitetsverkene. Foreningen var også representert med en egen kjøkkenløsning på «Vi-kan» utstillingen i 1938 og kom raskt på banen med sine første utstillingskjøkkener etter krigen. Det første ble vist i Bergen i 1946 (*Bonytt*). I Oslo ble prøvekjøkkenet utstilt i Oslo Lysverkers demonstrasjonslokaler i Sommerrogata, som en fortsettelse av det gode samarbeidet fra mellomkrigstiden.

Forbundets etterkrigskjøkken ble utviklet til en hel liten forretningsidé. Det ble tegnet av arkitekt Kirsten Sinding Larsen og utført av et snekkerverksted på Østlandet som også fikk enerett på videre produksjon for salg i Oslo og Aker. Finansieringen ble sikret dels gjennom avtalen med snekkerfirmaet, dels gjennom Oslo Lysverker som kjøpte det store modellkjøkkenet. I tillegg fikk Husmorforbundet også laget tre ulike modellkjøkkener i miniatyr: et lite bykjøkken, et villakjøkken og et landskjøkken. Tanken var at disse sammen med tegninger, film, redskaper og kjøkkenutstyr skulle sendes rundt til alle kretser av Norges Husmorforbund. Senere rapporter tyder på at modellkjøkkenene ble en suksess også som en «forretningsidé», både for forbundet sentralt og for lokale avdelinger. Husmødrene ble oppfordret til å bestille hele eller deler av inventaret til sitt eget kjøkken, eller til å kjøpe tegningene og få en snekker på stedet til å produsere det.⁹ Flere av forbundets kretser omkring i landet inngikk avtaler med lokale trevarefabrikker om serieframstilling av kjøkkenet.¹⁰

Også Arbeiderpartiets kvinneforbund kom tidlig på banen med et modellkjøkken etter krigen. Med hjelp av svenske partikamerater fikk de i stand to fullskala modellkjøkkener som i første omgang ble stilt ut i Folkets Hus i Oslo. Utstillingen ble åpnet tidlig på høsten i 1947. Også arbeiderkvinnene hadde ambisjoner om at modellkjøkkenene skulle gjøres

kjent blant husmødre over hele landet, og det skulle skje i form av omfattende landsturneer. I samarbeid med de lokale kvinneforeningene ble kjøkkenene stilt opp i egnede lokaler i by og bygd. Innen 1950 var store deler av landet dekket. Rapportene tyder på stor tilstrømning av husmødre, som samtidig fikk demonstrert nye matretter, og av skoleklasser, som ble servert Oslo-frokost. Mange familier la også søndagsutflukten til utstillingslokalene, og den medfølgende gjesteboken vitner om stor begeistring og mange kompetente kommentarer både fra husmødre og fra snekkerkyndige menn.¹¹

Arbeiderkvinnene trappet gradvis ned sin kjøkkeninteresse etter den første, aktive utstillingsfasen på 1940-tallet. Det hang nok dels sammen med at de etter hvert ønsket seg en annen retning på sin husmørpolitikk med en klarere markering *mot* husmorforbundets profesjonaliseringslinje og det de oppfattet som en borgerlig husstellsekspertise. Omkring 1950 avviklet de sitt husstellkontor og forsøkte i stedet å etablere mer politisk rettede institusjoner. Andelslaget Hus og Heim var et slikt forsøk, etter alt å dømme tenkt som et skritt på veien mot et Hjemmenes Forskningsinstitutt i Norge.¹² Det var Hus og Heim som i 1952 deltok med modellkjøkkenet på utstillingen «3 rom og kjøkken» i regi av OBOS og Østkantutstillingen. På dette tidspunktet hadde OBOS åpnet sitt hjemmeinnredningskontor i Østkantutstillingens lokaler, og etter hvert overtok de også utstillingsvirksomheten. Etter alt å dømme ble også Arbeiderkvinnenes modellkjøkken stående her lenge etter at den opprinnelige utstillingen var over.¹³

Mens Østkantutstillingen innledet samarbeid med og etter hvert ble overtatt av OBOS, tok Foreningen Brukskunst initiativ til samarbeid med Olav Selvaag, opprøreren innenfor etterkrigstidens gjennomstandardiserte bolig-

politikk. Tvert imot regjeringen, bygningsmyndighetene og OBOS hevdet han at det kunne bygges raskere, billigere og bedre boliger til fordel for de mange som befolket boligkøene. Som bevis oppførte han det omstridte – og populære – prøvehuset på Ekeberg i 1948/49 og utløste med det en stor boligdebatt. Da hans neste omdiskuterte nybygg sto ferdig på Bestum våren 1952, tok Foreningen Brukskunst initiativ til en boligutstilling for å presentere nybygget for publikum i innredet stand. Interiørarkitekter ble invitert til å innrede tolv av leiligheter i de nye husene, og publikum strømmet til for å se. Dette var Selvaags første serieframstilte hus, bygget med enkle materialer og med avvik fra de standardmålene bygningsforskriftene påbød. Særlig kontroversielt var det at han hadde senket takhøyden i rommene i strid med bygningsvedtektenes pålegg. Selvaags argument var at det som gikk tapt i høyden ble kompensert i økt gulvareal, hele 10 kvadratmeter mer enn man ville fått med samme materialforbruk til samme pris (Remlow 1952:85, Skeie 1998:146–155).

Selvaagbygg er eksempel på en virksomhet som fikk sin bedriftsstrategi preget av de spesielle betingelsene i etterkrigstidens Norge. Det var en bedrift som i utgangspunktet hadde spesialisert seg på en helt annen type bygninger, men som tilfældighetene – og Selvaags store engasjement for tidens mange husløse – brakte inn i boligbyggingen. Selv om han var åpen for nye ideer og utradisjonelle løsninger, var selve kjøkkenet av forståelige grunner ingen hovedsak for en storaktør som ham. Det er likevel verdt å merke seg at kjøkkenet i én av leilighetsplanene på Bestum var planlagt med stor spiseplass skilt fra selve arbeidskjøkkenet med en benk, nesten som en amerikansk løsning. Den lavere takhøyden ga rom for et kjøkken som var romsligere enn de 8–10 kvadratmeterne i boligkooperasjonens standardkjøk-

ken. En tilsvarende løsning ble også valgt da Selvaag fikk starte utbyggingen av drabantbyen på Veitvedt.

Kjøkkenprodusentene

Den store kjøkkenmoderniseringen ble en spore til innovasjon og markedsutvidelse for en rekke norske bedrifter. Det nye markedet som åpnet seg med husholdsteknologi og nye prinsipper for kjøkkeninnredning og arbeidsmetoder, la grunnlaget for mange nyetableringer, men stimulerte dessuten etablerte bedrifter til produktutvikling og omlegging av tidligere produksjonsstrategier. Selv for små og lokale snekker- og metallverksteder lå det store muligheter for ekspansjon og profitte innenfor det nye markedet som åpnet seg, og mange av dem ble betydelige aktører på hjemmemarkedet allerede i mellomkrigstiden. Også større bedrifter basert på elektroteknologi så mulighetene innenfor det husholdsteknologiske markedet og satset i større eller mindre grad på det. Fra en offensiv oppstart før krigen kunne de norske kjøkkenproduktbedriftene befeste sin stilling på det norske hjemmemarkedet i ly av etterkrigstidens valuta- og importrestriksjoner. Marshallhjelpen og det vestlige økonomiske samarbeidet sørget for at denne beskyttelsen bare ble midlertidig. Men de mest framsynte av bedriftene sørget for å samle erfaring og befeste markedsposisjonene før EFTA-medlemskapet for alvor slapp den internasjonale konkurransen løs i 1961.

Et godt eksempel i så måte var den veletablerte bedriften Lilleborg som aldri slo seg til ro med oppnådd suksess, men stadig perfektionerte sine metoder for å sikre markedsledelse for egne merkevarer, først og fremst vaskepulveret Blenda (Lund 2008). Bedriften lyktes imidlertid ikke da den forsøkte seg innenfor ferdigmatproduksjonen. Markedsvinneren her ble Bergens-bedriften TORO, etablert som dat-

terbedrift i konsernet Rieber & søn i 1948, med buljongtjeningen som sin første satsning. Etter hvert kom kjøtt- og grønnsakssuppe, før det virkelig store gjennombruddet med Bergens fiskesuppe på 1960-tallet (Ertresvåg 2010).¹⁴ Kjøkkenutstyr ble en satsning innenfor stentøy- og fajanseindustrien. I Rogaland, der Egersund Fayancefabrik allerede hadde en solid posisjon, startet to livskraftige bedrifter opp på 1940-tallet, Figgjo i Sandnes og Stavangerflint i henholdsvis 1941 og 1946 (Stavangerflinthistorie 2010). Fram til midten av 1950-tallet var etterspørselen etter kjøkkenutstyr så stor at de keramiske industribedriftene kunne blomstre nokså fredelig side om side (Gjerde 2008). Flatbunnede og tykkbunnede aluminiumskjeler ble en ny salgssuksess med spredning av den elektriske komfyren. Dette var en industri i vekst fra slutten av 1930-tallet, og den største veksten sto Høyang-kjelene for. De ble produsert ved bedriften Nordisk aluminium i Horten, som hadde eksklusiv tilgang på aluminium fra Høyanger. Den viktigste konkurrenten på kjelemarkedet var fabrikken Il-O-Van tvers over fjorden i Moss.¹⁵ (Skjelbred upubl.). Emaljerte kjeler ble en ny satsning for det gamle jernverket Cathrineholm ved Halden, som startet med emaljering av stål i 1907. En enda større suksess for bedriften ble imidlertid produksjonen av emaljerte boller, som startet på 1950-tallet. Takket være samarbeidet med smykkekunstneren Grete Prytz Kittelsen, fikk bollene en design og utforming som ga dem et internasjonalt ry (Jenssen 2007).

Et betydelig antall bedrifter satset også på tyngre kjøkkenprodukter, kjøkkeninteriør eller nye tekniske hjelpemidler. Før krigen var det først og fremst elektriske varmtvannsbeholdere og komfyrer som var de store nyanskaffelsene på kjøkkenet. De første elektriske komfyrerene som ble solgt i Norge, ble importert fra Sveits under merkenavnet Elektra. Fra 1911

Servisedeler fra Stavangerflint. (Foto: Anne Hansteen Jarre. © Nasjonalmuseet for kunst, arkitektur og design; Stiftelsen Kunstindustrimuseet i Oslo)

overtok Kristiania-bedriften Per Kure rettighetene til Elektra for Norge og Sverige og startet sin egen produksjon (Smith-Meyer 2010). Også flere andre startet produksjonen av elektriske komfyrer på 1910-tallet; Saxegaards vannkomfyr og Sarpsborg-komfyren kom begge i produksjon fra 1913. Den sistnevnte ble forløperen for den senere hvitevarekjempen KPS. I løpet av 1910-tallet og 1920-tallet fulgte mange etter. Beha ble startet i Porsgrunn i 1917, med komfyrer og varmeapparater som viktigste produkter. Så fulgte Kristiania-komfyren, Arendals-komfyren og Mjelva-komfyren fra Ørsta, forløperen for salgssuksessen Grepå fra 1929. Også den etablerte bedriften Elektrisk Bureau, som hadde produsert telefonapparater fra 1800-årene, så

mulighetene i det nye kjøkkenmarkedet og lanserte strykejern, komfyr og varmtvannsbeholder på 1920-tallet. Fra hundre produserte komfyrer i 1916, var produksjonen i 1927 kommet opp i et antall på mer enn fem tusen. Men det var først på 1930-tallet at den elektriske komfyren nådde en virkelig masse-spredning. Etter hvert som elektrisiteten nådde hjemmene, kom den elektriske komfyren til å bli en selvsagt anskaffelse, den første elektriske kjøkkeninnretningen som ble en nødvendighetsartikkel. I 1938 hadde norske bedrifter en solid stilling på hjemmemarkedet med en samlet produksjon på 37 000 komfyrer i året (Johannessen 1992:115–116). I forhold til de betydelige lettelsene den innebar i husarbeidet, var en elek-

trisk komfyr forholdsvis rimelig i anskaffelse. Ikke bare sparte den husmoren og hennes medhjelpere for alt arbeidet med å bringe brensel til huset og asken ut igjen; den gjorde også matlagingen enklere og langt mer behagelig (Grytli og Støa 1998:108–109, Ramskjær 1998).

Med unntak av komfyren fikk elektrisk kjøkkenteleknologi ingen stor utberedelse i Norge før etter krigen. Både vaskemaskin og kjøleskap fantes på markedet i mellomkrigstiden, men de hadde ingen særlig spredning. Dels var de for kostbare og forble derfor i en helt annen grad eksklusive gjenstander som de færreste hadde råd til. Dels ble de ikke opplevd som like nødvendige i første omgang. Mange husmødre syntes kjøleskapet var en unødvendig luksus så lenge man hadde et godt spiskammers og lett tilgang til kjelleren. For vaskemaskinens del ble det i stor utstrekning satset på kollektive løsninger med fellesvaskerier i leiegårder og nye boligfelt. For å avhjelpe noe av behovet for husmødre som slet særlig tungt med gammeldags klesvask, ble det tillatt å importere enkelte partier av rimelige Hoover vaskemaskiner. Bondekvinnelaget, Husmorforbundet og Arbeiderkvinnenes husstellkontor delte ansvaret for å fordele disse etter søknad der man skulle legge vekt på «sosiale og humanitære forhold i hjemmene».¹⁶ Tilsvarende fordeling ble også iverksatt for små partier av symaskiner og støvsugere, som var de andre husholdsproduktene som husmororganisasjonene prioriterte. Men først og fremst ble det satset på å tilrettelegge for produksjon av rimeligere og konkurransedyktige norske produkter. I Sarpsborg lanserte KPS-fabrikken det første husholdningskjøleskapet i 1950. Sammen med KPS-komfyren la dette grunnlaget for at bedriften seilte opp som landets største produsent av hvitevarer i 1950- og 1960-årene.¹⁷ Omkring 1950 kom også de første norskproduserte vaskemaskinene. Flere bedrifter forsøkte seg, men den vaskemaskinen som fikk det ubetinget største gjennomslaget i

det norske markedet, var Evalet, produsert av Oslo-bedriften Emaljeverket.

Mens produksjonen av elektrisk husholdsteknologi var godt i gang før krigen, var det først i etterkrigstiden at produksjonen av kjøkkeninteriør ble et stort satsningsfelt for trevare- og møbelprodusenter over hele landet. Den eldste var antakelig Stray trevarefabrikk i Randaberg som allerede i 1930-årene startet med produksjon av enkelte kjøkkenseksjoner etter datidens krav.¹⁸ Etter krigen kom det bedrifter i Flekkefjord, Gjøvik, Sigdal, Tromsø og Re i Vestfold som satset på kjøkkeninteriør og etablerte sterke merkenavn som Irene, Sivesind, Sigdal, Nova og Huseby. Dette bare et utvalg av de mange typekjøkkenene som var tilgjengelig på det norske markedet fra slutten av 1960-tallet. Ifølge *Bonytt* (1971:30) var de mer enn tretti i tallet i 1971 da bladet presenterte sin første kjøkkenkatalog. Også på dette feltet var det imidlertid Emaljeverket som kom til å stå for den kanskje mest framgangsrike satsningen med sitt Evalet-kjøkken, forløperen for Norema.

Emaljeverkets omfattende og brede satsning på kjøkkenmarkedet gjør det verdt å se litt nærmere på denne bedriften i floraen av hvitevare- og interiørprodusenter på 1950- og 1960-tallet. Den var et lite norsk industrieventyr med en relativ kortvarig, men suksessrik historie i etterkrigstiden.¹⁹ Bedriften startet i det små i 1934 med emaljering av gateskilt, gryter og ovnsdeler, og ekspanderte etter krigen til en betydelig nasjonal bedrift med produkter som satte sitt preg på mange norske etterkrigshjem. Én første suksess var produksjonen av emaljerte badekar, som startet i 1949 og et knapt tiår senere leverte badekar til praktisk talt alle norske husholdninger. En enda sterkere vekst foregikk innenfor det som bedriften selv kalte sin «kjøkkenlinje». Det startet med utslagsvasker og rustfrie kummer og beslag, og fortsatte med en bred satsning på kjøkkeninnredning og husholdsteknologi. Da

«Den lille Evalet'en» kom i produksjon fra 1950, ble den raskt landets mest populære vaskemaskin. Den var ikke enerådende på markedet, men ifølge Arbeiderpartiets kvinnebevegelse var det den maskinen som kom nærmest til å oppfylle kravene til en norsk «folkevaskemaskin».²⁰ Den ble også en utrolig salgssuksess. Allerede etter fem års produksjon kunne bedriften markere at vaskemaskin nr. 100 000 var solgt. Senere kom også andre elektroprodukter til i bedriftens kjøkkenkolleksjon. Kjøleskapet kom i 1956, men det fikk aldri noen tilsvarende lederposisjon. Midt på 1950-tallet var kjøleskapet allerede blitt KPS-fabrikkens viktigste produkt, og det var et forsprang det beholdt. I 1958 lanserte Emaljeverket sin nye termobenk med innebygget varmtvannsbeholder. Bedriften var først på markedet med denne løsningen, som ble et sentralt element i deres kjøkkeninnredning. Året etter var den første tørketrommelen produksjonsklar for markedsføring. Men ingen andre av bedriftens elektroprodukter oppnådde på langt nær samme suksess som vaskemaskinen.

En stor salgssuksess ble også Emaljeverkets kjøkkeninnredning. Denne satsningen var resultatet av to spesialiserte datterbedrifter som ble opprettet få år etter krigen. Det første var Trestandard A/S, som laget prefabrikerte innredningsenheter for oppvaskbenker og stålbeslag, det andre var A/S Moderne Kjøkken som sto for salget av kjøkkenproduktene. Samtidig ble Evalet tatt som varemerke, selv om det skulle ta enda noen år før produksjon av husholdsteknologi tok av. Gjennom markedsføring fra Moderne Kjøkken bygget kjøkkeninnredningen seg langsomt opp til en markedsposisjon i konkurranse med et stort antall snekkerbedrifter. Innredningens ulike seksjoner kunne kjøpes inn trinnvis og dermed uten kjempeutlegg, som det het i reklamen fra tidlig på 1950-tallet (Bonytt 1951). Kjøkkenet ble godt kjent også gjennom 1950-tallets kjøkken-

utstillinger, der det gjennomgående fikk god omtale. «Vi kjenner Moderne Kjøkkens forskjellige innredningsseksjoner fra tidligere utstillinger,» skrev Annemor Meinstad i *Bonytt* i en kommentar til bedriftens kjøkkenløsning på Brukskunstnernes høstmønstring i Kunstnernes hus i 1955. «Dette, og en del andre firmaer har ved fabrikasjonen av gode standard-elementer støttet godt opp omkring de som kjemper for riktige kjøkken. Også den intense salgsreklame som er drevet har hatt sin store verdi for denne sak.»²¹ Moderne kjøkken var også tidlig ute med kjøkkeninteriør i prefabrikerte elementer som kunne leveres flatpakket på byggeplassen til konkurransedyktige priser (Karlsrud 1957:192).

I forbindelse med åpningen av Emaljeverkets nye kjøkkenfabrikk på Lørenskog i 1961 kunne bedriften lansere det topp moderne, ferdigproduserte og nesten fullutstyrte Evalet-kjøkkenet. Bedriften oppsummerer selv at kjøkkenet fikk en svært god mottakelse blant fagfolk og forhandlere. De prefabrikerte elementene gjorde også kjøkkenet godt egnet for storskalautbygging. Samtidig med åpningen av de nye produksjonslokalene ble Moderne Kjøkken lagt ned som felles salgsselskap for Emaljeverket og Trestandard. Markedsføring og omsetning av kjøkkeninteriøret ble overtatt av Trestandard, nå under navnet Nordia. I 1965 ble et permanent Evalet-senter åpnet i Oslo med utstilling av alle Emaljeverkets og Nordias produkter. Da Norema ble stiftet i 1970 som et holdingselskap for Emaljeverket og Nordia, hadde Nordia nærmere 80 prosent av det norske kjøkkeninnredningsmarkedet (*Aftenposten* 20.02.1969).

Kjøkkenets diskurser

På tvers av politiske skillelinjer og samfunnsmessige posisjoner og praksisfelt var kjøkkenet i noen tiår på 1900-tallet et sentralt element i

et omfattende framtidsprosjekt. I utgangspunktet syntes det å være en grunnleggende forståelse av at kjøkkenet var viktig for framtidens samfunn, og at en gjennomgripende endring måtte til i så vel kjøkkenaktiviteter som kjøkkenutstyr og interiør. Kjøkkenet skulle fornyes fra grunnen; i slutten av 1940-årene var det ingen som dvelte ved det gammeldagse kjøkkenets sjarm. Visjonen om en kjøkkenmodernisering synes også å ha vært båret oppe av en mer eller mindre uttalt demokratisk idé. Det som var luksus tidlig i hundreåret, skulle gradvis bli tilgjengelig for enhver. Om ikke alle var sosialdemokrater med uttalte sosiale målsettinger, så viste praktisk talt alle en interesse i at moderne kjøkkener skulle spres til hele befolkningen. For noen var denne interessen koplet til ambisjonen om høye salgstall og profit; for andre kunne det være interessen for å fremme den egne gruppens profesjonelle eller økonomiske interesser. Samtidig ble disse særinteressene for så vel planleggere og utstillere som for produsentene også knyttet til ulike former for folkeopplysning og oppdragelse. Dermed var det ikke bare selve kjøkkenet som måtte moderniseres. Også folks holdninger måtte endres slik at det nye og moderne ble forstått som frigjørende mer enn fremmedgjørende. Moderniseringen av kjøkkenet og av menneskene ble så å si to sider av samme sak.

Noe samlet og enhetlig prosjekt med identiske målsettinger var det selvsagt ikke. Selv om modernitet var tidens språk og uttrykk og noen kunnskapsfelt mer dominerende i forståelsen av hva som var moderne, var de moderniseringsprosjektene som foregikk på de ulike praksisfeltene forskjellige både når det gjaldt begrunnelser og målsettinger. Ulike diskurser eller kunnskapsposisjoner eksisterte på samme tid og virket på måter som både kunne forsterke og motarbeide hverandre. I utgangspunktet lå en komplementær og tradisjonell kjønnsforståelse mer eller mindre uttalt til

grunn innenfor alle praksisfelt. Det nye kjøkkenet ble utformet som en ren kvinnearbeidsplass der husarbeidet var husmorens eneansvar og viktigste livsoppgave. Det kan se ut som et paradoks at dette moderniseringsprosjektet, som også innebar en endring av de kvinnene som befolket kjøkkenet, på samme tid snarere syntes å befeste den familiestrukturen og kjønnsrelasjonen som kvinnene var en del av. Som heltidshusmødre i små, adskilte laboratoriekjøkkener ble de gifte kvinnene i etterkrigstiden i en viss forstand langt mer isolert fra det øvrige samfunns- og arbeidslivet enn kvinner i primærnæringer og familiebedrifter tidligere hadde vært. Men på den andre siden ble denne mest usynlige delen av kvinnearbeidet nå italesatt på en måte som det aldri hadde blitt tidligere. At mange husmødre oppfattet dette som en velkommen oppvurdering av sitt arbeid, er rimelig. Det var da heller ingen av husmororganisasjonene som markerte seg som tilbakeskuende maskinstorere. De oppfattet åpenbart moderniseringsprosjektet som sitt eget og var pådrivere for ny infrastruktur og moderne teknologi.

For de organiserte husmødrene var rasjonalitet og hygiene sentrale elementer i det de definerte som sin profesjonelle ekspertise. Den hvilte tungt på teknologisk og medisinsk vitenskap og kunne dessuten støtte seg til den husstillekspertisen som fra 1909 var blitt utdannet på Statens lærerinneskole i husstell på Stabekk. Denne helt kvinnedominerte ekspertisen var sentral for etableringen av husstell som et nytt kunnskapsbasert felt med stor definisjonsmakt på så vel praktisk organisering av hverdagslivet som forståelser av hva en familie og en husmor skulle være. For det var nettopp mellomkrigstiden som skulle bli husstillekspertenenes storhetstid, med en innflytelse som økte i takt med den politiseringen som hele dette feltet ble gjenstand for i perioden. Men fra slutten av 1930-tallet ble den

spesielle husstellekspertisen gradvis omformet og innordnet i en tyngre og mer mannsdominert ernærings ekspertise (Jørgensen 2010). Men husstellekspertenens rolle var ikke dermed utspilt. De leverte fortsatt grunnlaget både for skolekjøkkenundervisningen og husmorskolene omkring i landet. Dessuten fikk de en rolle i tidens opplysning og reklame som kroppsliggjøringen av den kvinnebaserte ekspertisen på alt som dreide seg om kjøkken-teknologi, riktig mat og rasjonelt husarbeid.

Med Arbeiderpartiet i regjeringsposisjon mistet husstellekspertisen imidlertid noe av sin styrke innenfor det politiske feltet. Riktignok var det husstellekspertisen Arbeiderpartiets kvinnesekretariat baserte seg på da det skulle opprette sitt eget Husstellkontor i 1947.²² Men forholdsvis tidlig ble det formulert reservasjoner fra arbeiderkvinnenes side når det gjaldt husstellekspertisen fra Stabekk. Kvinnesekretariatets leder, Aase Lionæs, ga uttrykk for at hun ønsket et annet grunnlag for husmopolitikken, og at hun heller ville basere den på kunnskap fra andre hold, fra sunnhets- og ernærings eksperter og fra forbrukerbevegelser i inn- og utland. Hun avgrenset seg mot en profesjonaliseringsstrategi, der siktemålet var å tilrettelegge for en livslang «yrkeskarriere» som husmor. Som kvinnepolitisk leder og redaktør i *Arbeiderkvinnen* etterlyste hun også en sterkere satsning på kvinner både i politiske posisjoner og i arbeidslivet. Kvinners vilje til yrkesinnsats var til stede, argumenterte hun i 1950; «med litt aktivitet og initiativ måtte det være mulig å finne former for å utnytte den. Saken har vært diskutert helt siden 1945. Nå bør den løses» (*Arbeiderkvinnen* 3–4, 1951, leder).

Arkitektens kunnskapsgrunnlag var basert på resultater fra teknologisk og medisinsk forskning i tillegg til mer humanistiske kunnskapstradisjoner. Kjøkkenplanleggingen innebar dels en praktisk side; en arkitekt måtte

ha kunnskaper både om tekniske detaljer og økonomiske rammer. Løsningene måtte være enkle, uten at det dermed gikk ut over kvalitet og varighet. Men arkitekturen var også et estetisk fag der det visuelle uttrykket ble tillagt stor betydning. Å sette sitt preg på framtidens fysiske uttrykk var en del av arkitektens og designernes profesjonelle ambisjoner. Boligbygging generelt, og særlig den sosiale boligbyggingens masseproduksjon, hadde derfor lenge lav status sammenliknet med de store monumentalbyggene. At arkitektene var begynt å beskjeftige seg med å bygge boliger, var ifølge Poul Henningsen det største og merkeligste som var skjedd innenfor arkitekturen i løpet av 1900-tallets tre første tiår (Henning-sen 1930:9).

Det var imidlertid hygieniske grunner mer enn estetiske som lå bak når arkitektene insisterte på det lille arbeidskjøkkenet, og lenge var forbeholdne til en åpen kjøkkenløsning i blokkbebyggelsen. Av hygieniske grunner mente de fleste at måltidene burde inntas et annet sted enn der maten ble laget, særlig fordi matos og lukt gjorde kjøkkenet lite egnet som oppholdssted. Det tok tid før rimelige avtrekksvifter var tilgjengelig på det norske markedet. Helsemessige grunner kunne tilsi at kjøkkenet ikke burde brukes som soveplass, mens det snarere var moralske og mentalhygieniske grunner som tilsa at foreldrene burde ha eget soveværelse, og at piker og gutter skulle ha hver sine soverom. Psykologisk kunnskap ble trukket inn når arkitektene skulle vurdere boligens mentalhygieniske kvaliteter. Det dreide seg om å skape orden og sette grenser, men også om trivsel og utfoldelse. Barn trengte plass til å leke, husfaren trengte plass til å hvile etter en lang arbeidsdag, ekteparet trengte ro til sitt seksuelle samliv og dessuten plass til å ta imot gjester. Men for husmoren hang den mentale helsen i første rekke sammen med en funksjonell arbeids-

plass som i heldigste fall kunne gi muligheter for litt fritid i løpet av døgnet (Brochmann 1948:207–262).

Det var imidlertid også andre stemmer som blandet seg i diskusjonen om kjøkkenets funksjoner og utforming og i større grad problematiserte denne tradisjonelle orden. Særlig fra de kvinnelige interiørarkitektene ble det gitt uttrykk for økende utilfredshet med de små laboratoriekjøkkenene der husmoren var helt adskilt fra resten av familien og deres aktiviteter. De hilste velkommen nye planløsninger der kjøkkenet var tenkt inn som en del av et større oppholdsrom. I 1951 kunne Liv Schjødt fortelle om de nyeste tendensene fra USA, der kjøkkenet på nytt sto i brennpunktet for interessen innenfor interiør og design. Det som særlig vakte hennes begeistring, var de åpne kjøkkenløsningene og de nye ideene dette representerte i synet på husmødrenes arbeidsplass. «Kjøkkenet med fire vegger» var etter hennes vurdering snart «på vei over i historien» for i stedet å bli en integrert del av det store fellesrommet som ville oppta husets vesentligste del (Schjødt 1951:106). Under kritikken av husmorens isolering på kjøkkenet lå det også ønsker om et endret syn på den strenge arbeidsdelingen i familien. De kvinnelige interiørarkitektene var selv både husmødre og yrkeskvinner og så klart behovet for at også andre burde kunne slippe inn på kjøkkenet. Det var meningsløst at det bare skulle være plass til én, mente interiørarkitekt Anne-mor Meinstad. For med økende yrkesarbeid for husmødrene utenfor hjemmet, ville husarbeidet i større grad bli et teamwork for familiens medlemmer (Meinstad 1955:2). Dette var heller ikke tanker som var ukjente i samfunnsdebatten for øvrig. Nye tanker om organisering av arbeidsliv og familieliv ble formulert tidlig på 1950-tallet av både Åse Gruda Skard (1953) og Margarete Bonnevie (1955).

Men det var ikke denne typen ideer som

preget kjøkkenprodusentenes spesielle kjøkkendiskurs, derimot nødvendig industriell kompetanse og særlig kunnskap om det nye markedsføringsfaget. Slik dette utviklet seg i etterkrigstiden, inkluderte det kunnskap fra en rekke samfunnsfag, fra økonomi og psykologi til sosiologi. Men framfor alt var det et fag som la vekt på kommunikasjon; nøkkelen til suksess var en god kommunikasjon med kundene, husmødrene. Deres behov og ønsker måtte med i betraktning på alle trinn i prosessen, fra produktutvikling til distribusjon og omsetning. I dette lå det både en åpenhet for husmødrenes egne erfaringer og en påvirkning for å endre deres vaner og preferanser. Ulike virkemidler ble tatt i bruk fra bedriftenes side for å sikre kommunikasjonen. Det var i etterkrigstiden markedsundersøkelser for alvor ble tatt i bruk for å fange opp konsumentenes reaksjoner og preferanser. De mest avanserte, som Lilleborg, opprettet også kundetelefoner for å gi råd til kundene samtidig som man fikk verdifull innsikt i husmødrenes erfaringer og forventninger. Ansettelsen av husstalleksperter i nøkkelroller kunne være et annet virkemiddel. Elektrisitetsverkene tok det i bruk for å skape tillit hos husmødrene og gi produsentene kunnskap om husarbeidets praktiske og kulturelle realiteter, som manglet innenfor det mannsdominerte produksjonsfeltet. Hvor omfattende dette var i andre bedrifter, er uklart. Lilleborg var av dem som brukte kvinner til å demonstrere produktene. Det var ikke nødvendigvis husstalleksperter som demonstrerte vaskemidlene. Men de signaliserte like fullt at det var denne ekspertisen som best kunne vurdere produktene i bruk. Både Lilleborg og Emaljeverket skaffet egne busser for å kunne demonstrere produktene utover i landet. Men i Emaljeverket mente man åpenbart at menn innga mer tillit når det gjaldt å signalisere teknisk kompetanse ettersom det var menn som sto for demonstrasjonene.²³

Husstallekspertene representerte en kvin-

nelighet basert på fagkunnskap og myndighet. Men det var selvsagt ikke den eneste kvinnerepresentasjonen i bedriftenes markedsføring. At kvinnebildet var høyst ambivalent, var tydelig når reklamen skulle befolke sine moderne kjøkkener med idealbrukere. Mens arkitekter og utstillere stort sett viste folketomme interiører når de framstilte sine kjøkkenmodeller, var reklamens kjøkkener inntatt av vakre, slanke, moderne husmødre som gjennom kroppsholdning og ansiktsuttrykk demonstrerte hvor delikat og ubesværet det moderne husarbeidet kunne foregå. Det er ikke bare det egne produktet som blir framstilt. Vi ser en ny livsstil og en ny husmortype. Den moderne husmoren som framtrer i 1950-tallets reklamebilder, har det rent omkring seg og er iøynefallende uanstrengt. Som en lett fe beveger hun seg gjennom kjøkkenet. Gyldenbrune hveteboller hentes ut av stekeovnen i et kjøkken uten melsøl og uten oppvask på benkene. Vaskemaskinen blir demonstrert av en husmor som lykkelig og overveldet signaliserer at klesvasken fra nå av bare besto i å trykke på en knapp eller to. Med de glatte flatene i de nye kjøkkeninteriørene var rengjøringen så lett at et godt vaskemiddel nesten alene gjorde hele jobben. Alt husmørarbeidet syntes å kunne utføres med lette bevegelser og små berøringer; tiden da det var preget av slit og skitt er definitivt forbi. Men i hele sin framtoning skilte denne velstelte og nyfriserte idealhusmoren seg fra husstelleksperter. Mot ekspertens saklige myndighet signaliserte hun kvinnelig ynde og sex appeal og dermed en bekreftelse av kjønnsbarrierer som definerer teknologi og vitenskaplig kunnskap som mannlige felt.

Kvinnens plass?

Hvordan skal vi forstå den store kjøkkeninteressen som satte sitt preg på store deler av

1900-tallet? Et stykke på vei var den en integrert del av boligspørsmålet, som særlig i etterkrigstiden ble det store sosiale spørsmålet i samfunnet. Å løse dette spørsmålet var påtrengende ut fra sosial rettferdighet så vel som av befolkningspolitiske grunner. Med sine mange funksjoner og krav var det moderne kjøkkenet et rom som forutsatte grundig planlegging og gjennomtenkning. Avansert infrastruktur og nye teknologiske muligheter gjorde det dessuten til et tydelig uttrykk for modernitet både i funksjon og estetikk. Kjøkkenet var stedet for boligens maskiner, og det var også stedet der arbeidet foregikk. Ikke bare kjøkkenet, men hele boligen ble i stor grad planlagt med utgangspunkt i husmoren og husarbeidet som det selvsagte sentrum for en moderne kjernefamilie.

Kjøkkenet ble dermed et knutepunkt for mange typer av faginteresser i det moderne industrisamfunnet. Arkitekter, designere, produsenter og husstelleksperter kunne her finne en arena for egne særinteresser, enten det dreide seg om egen profesjonsbygging eller profittmuligheter. Summen av særinteressene ble et stortilt fellesprosjekt som skapte det moderne kjøkkenet. I ettertid kan 1940- og 1950-tallets kjøkkener fortone seg som ensformig like både i funksjon og estetikk. De var alle små og med interiører som var enkle i utformingen og lyse i fargene, gjerne hvite eller lysgule. Ettersom kjøkkenelektronikken gjorde sitt inntog, fikk den samme visuelle preg. Selv om det bak ensformigheten lå mange variasjoner i utformingen av kjøkkenplan og funksjonelle detaljer, ga helheten et uttrykk for det som i samtiden nærmest ble oppfattet som en nærmest tidløs modernitet frigjort fra historie og tradisjon og basert på ren sakelighet. Tilsynelatende var det heller ikke utpregede tegn til forskjell i standard, for eksempel i form av synlige klassemarkører i småhus- eller villakjøkkener.

Aldeles tidløst og klasseløst var kjøkkenet likevel ikke. For i modernismens idé lå det også et stadig ønske om endring og forbedring. Arkitektene ønsket seg større spillerom enn de strenge areal- og bygningsnormene i norsk boligpolitikk tillot. Utstillerne ønsket å vise det nyeste og gjerne ligge et skritt eller to foran. Produsentene hignet mot høyere salgshall og presenterte både nye produkter og stadige forbedringer av de gamle. Og husmororganisasjonene, som representerte dem som brukte kjøkkenene, ønsket seg mer plass, større frihet og økt livskvalitet. Alle var de små hjul i en kontinuerlig prosess av endring og forbedring. I denne prosessen lå også muligheter for en underminering av den offentlige boligpolitikens sosiale idé.

Samtidig var det knapt noen diskusjon om kjøkkenet som kvinnes plass. Det lille laborietkjøkkenet ble bygget for husmoren og bare for henne. Også i spisekjøkkenet og det åpne kjøkkenet ble selve kjøkkendelen stadig definert som husmores domene. I alle fall tilsynelatende var det akkurat her få tegn til den endringsviljen og modernismen som ellers preget kjøkkenprosjektet. Selv om det var enkelte som allerede på 1950-tallet ga uttrykk for en større grad av samarbeid på kjøkkenet, rokket det på kort sikt knapt ved den eksisterende kodingen av det huslige arbeidet som kvinnelig.

Det lille arbeidskjøkkenet gir likevel ikke hele bildet av etterkrigstidens kjønnsforståelse. I selve tematiseringen av husarbeid og kjøkken lå det også en klar synliggjøring og oppvurdering av dette arbeidet som til alle tider hadde vært kvinnes selvsaute ansvar. Selv om det foregikk innenfor en kontekst av teknokratisk fornuft, var dette prosjektet også styrt av en ambisjon om å gjøre det trivielle og nødvendige husarbeidet mindre slitsomt og gi de tusenvis av anonyme husarbeidere en sosial status som de aldri tidligere hadde hatt. For

mange var det i tillegg en ambisjon å frigjøre de gifte kvinnene til arbeidsinnsats utover det lille familiefellesskapets rammer. Å gjøre kjøkkenet til boligens viktigste rom innebar dermed noe langt mer enn en forventet presisering av at kjøkkenbenken fortsatt var kvinners rette plass. ★

Litteratur

- Arbeidsdirektoratet 1946. *Skoft og annet fravær i norsk industri etter frigjøringen*. Upublisert særutredning.
- Berner, Carl 1920. «En fare for vor byggekunst». *Byggekunst*: 19
- Bing, Morten 2010. «Østkantutstillingen». *Store norske leksikon*. <http://www.snl.no/Østkantutstillingen>, (lest 30.07.2010)
- Bonnevie, Margarete 1955 *Fra mannssamfunn til menneskesamfunn*. Oslo: Cappelen.
- Brochmann, Odd 1948. *Mennesker og boliger*. Oslo Byes Vels boligundersøkelse bd. II. Oslo: Johan Grundt Tanum 1948.
- de Grazia, Victoria 2005. *Irresistible Empire: America's Advance through 20th Century Europe*. Cambridge Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Ertresvåg, Egil 2010. «Fritz Carl Rieber». *Store norske leksikon*, http://www.snl.no/nbl_biografi/Fritz_Carl_Rieber/utdypning, (lest 30.07.2010).
- Frederick, Christine (1919): *Home Engieneering: Scientific Management in the Home*, Chicago: American School of Home Economics
- Gjerde, Jan 2008. *Fra Kvaleberg til cyberspace: Glimt fra Stavangerflints historie*, Stavanger: Stavangerflint.
- Gram, Geirr 2007. *Vi kan – gå, se og lær*. Masteroppgave i historie, Universitetet i Oslo.
- Grytli, Eir og Eli Støa (red.) 1998. *Fra årestue til smarthus: teknologien omformer boligen*. Oslo: Norsk arkitekturforlag.
- Guttu, Jon 2003. «Den gode boligen»: *fagfolks oppfatning av boligkvalitet gjennom 50 år*. Oslo: Arkitektthøgskolen.
- Hegnes, Jannike Wehn 2006. *Forbruksforskning som forbrukerpolitikk 1939–1984*, Oslo: Statens institutt for forbruksforskning.
- Heiberg, Bernt 1946. «Husmores Paradis» *Bonytt* 5:97–101.
- Henningsen, Poul 1930. «Arkitekturutvikling». *Byggekunst*: 9–13
- Hylbak, Marianne 2007. *Foreningen Brukskunst 1930–1946: Folkeopplysning og agitasjon for god smak og moderne stil*. Hovedoppgave i kunsthistorie, Universitetet i Oslo.
- Jenssen, Hugo Lauritz. «Hverdagsheltinnen». *Dagens Næringsliv*, D2. <http://www.dn.no/d2/design/article1293211.ece>, (lest 29.07.2010).
- Johannessen, Finn Erhard 1992. *I støtet: Oslo energi gjennom 100 år, 1892–1992*. Oslo: Ad Notam.
- Jørgensen, Finn Arne. *I Brochmanns kjøkken: Vitenskap, modernitet og politikk i mellomkrigstidens hussteldis-kurs*. <http://finnarne.jorgensenweb.net/brochmann/>, (lest 13.02.2010).

- Karlsrud, Thor Arne 1957. «Kjøkkenet alle vil kunne få bæres opp under armen - -» *Bonytt*: 192-193
- Lohelin, Jennifer A. 1999. *From Rugs to Riches: Household, Consumptions and Modernity in Germany*. Oxford: Berg.
- Lund, Ellen Cathrine 2008. *Branding Blenda: Lilleborgs markedsføring overfor husmødre 1950-1970*. I serien Acta Humaniora. Oslo: Unipub.
- Lövgren, Britta 1993. *Hemarbete som politikk: diskussioner om hemarbete, Sverige 1930-40-talen, och tillkomsten av Hemmens forskningsinstitut*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Meinstad, Annemor 1955. «Kjøkken». *Bonytt*: 1-10
- NOS 1938. *Representativ bolig telling i Norge 1. november 1938*. Oslo: Statistisk sentralbyrå.
- NOS 1950. *Boligstatistikk. Folketellingen 1. desember 1950*, tiende hefte. Oslo Statistisk sentralbyrå.
- NOS 1988. *Boforholdsundersøkelsen*. Tabell 13.4. «Andel husholdninger som har forskjellige typer utstyr». www.ssb.no/histstat/tabeller/13-13-4t.txt.
- Oldenziel, Ruth og Karin Zachmann 2009 (red). *Cold War Kitchen: Americanization, Technology, and European Users*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Ramskjær, Liv 1998. «Det elektrifiserte hjemmet». I: Morten Bing og Espen Johnsen (red.): *Nye hjem: bomiljøer i mellomkrigstiden*. Oslo: Norsk folkemuseum.
- Remlow, Arne 1952. «Brukskunstnere innreder Selvaaghus». *Bonytt*: 85-88
- Rutherford, Janice Williams 2003. *Selling Mrs. Consumer: Christine Frederick and the Rise of Household Efficiency*. Athens & London: The University of Georgia Press.
- Schjødt, Liv 1946. «Boliger for barnerike familier». *Bonytt* 1:2-5.
- Schjødt, Liv 1948. «Kjøkkenet som husets midtpunkt». *Bonytt* 3:60
- Schjødt, Liv 1951. «Husmoren i boligens sentrum». *Bonytt* 6: 102
- Skard, Åse Gruda 1953. *Kvinnesak: tredje akt*. Oslo kvinne-saksforening.
- Skeie, Jon 1998. *Bolig for folk flest*. Oslo: Tano Aschehoug.
- Slagstad, Rune 1998. *De nasjonale strategier*. Oslo: Pax.
- Smith-Meyer, Trond 2010. «Per Kure – utdypning (NBL-artikkel)».
- Store norske leksikon. http://www.snl.no/nbl_biografi/Per_Kure/utdypning, (lest 30.07.2010).
- Socialdepartementet 1947. *Tilråding om åtgjerder for å øke tilgangen på kvinnelig arbeidskraft*. Upublisert komiteinnstilling.
- Stavangerflinthistorie 2010. «Inger Waage». <http://www.stavangerflinthistorie/gratisnettside.no/?&mid=426>, (lest 30.07.2010).
- Steen-Hansen, Halfdan 1923. «Elektriske kjøkkener: Systematisering av arbeidet og normalisering av utstyret». *Byggekunst*: 50-56
- Steen-Hansen, Halfdan og Hans Backer Fürst 1927. *Boken om kjøkkenet*. Oslo: Fabritius
- Thue, Elisabeth og Elsa Reiersen 1996. *De tusen hjem: Den norske stats husbank 1946-1996*. Oslo: Ad Notam Gyl-dendal.

Noter

- 1 NOS *Boliger og boforhold* (1988), tabell 13.4. Av denne statistikken går det fram at andelen husholdninger som hadde hhv. kjøleskap, dypfryser og vaskemaskin i 1967 var 74, 34 og 69 prosent, og i 1973 hhv. 92, 66 og 76 prosent.
- 2 NOS: *Boligstatistikk*, Folketellingen 1. desember 1950, tiende hefte, s. 32, tabell 34. Boligfrekvensen blant ektepar under 30 år oppgis til 46 prosent for Oslo, Bergen, Trondheim og 67 prosent for andre byer.
- 3 To utvalg i slutten av 1940-årene tok for seg mulighe-tene for å øke gifte kvinners yrkesarbeid gjennom økt deltidsarbeid og utbygging av barnetilsynsordninger: *Skoft og annet fravær i norsk industri etter frigjørin-gen*, Arbeidsdirektoratet særutredning 1946; *Til-råding om åtgjerder for å øke tilgangen på kvinnelig arbeidskraft*, Sosialdepartementet 1947
- 4 «Landets statsminister går inn for husmødrenes krav», intervju i valgavis rette mot potensielle kvin-ne-lige velgere utgitt av Arbeiderpartiet i forbindelse med stortingsvalget i 1945.
- 5 *Arbeiderbladet* 1/9 1947.
- 6 Omtale av boken i *Byggekunst* 1927:190.
- 7 Dette var tema for den internasjonale konferansen for moderne arkitektur (CIAM), i Frankfurt 1929.
- 8 Per Tannums direkte engasjement varte fram til 1947, da bladet ble organ for Foreningen Brukskunst.
- 9 *Husmorbladet* nr. 1/1948.
- 10 *Husmorbladet* nr. 16/1949.
- 11 Arbeiderpartiets kvinnesekretariat: arkivet.
- 12 Av partiets program i 1949 framgår det at et Hjemme-nes forskningsinstitut var en av de prioriterte opp-gavene i husmopolitikken.
- 13 *Obosbladet* 6/1952 og 1/1953.
- 14 Toros hjemmeside, <http://www.toro.no/index.php?mapping=18>, lest 30.07.2010; Ertresvåg 2010 07.2010.
- 15 Skjelbred, Kristin: «En gang, hver gang, HØYANG»: A/S Nordisk aluminiumsindustri og merkevarenavnet Høyang 1945-1967, masteroppgave i historie under arbeid, UiO
- 16 DNA, kvinnesekretariatets møtebok 8/9-49.
- 17 Norsk nettverk for industrihistorie, <http://www.industrimuseum.no/bedrifter/kps>.
- 18 Oppgitt på bedriftens hjemmeside: <http://www.strai.no/om.html>.
- 19 Der ikke annet er oppgitt er framstillingen basert på Emaljeverkets årlige *Driftsberetning og regnskap*.
- 20 DNA, kvinnesekretariatet, saksarkiv 1954. Sekretari-atets statistikk og eksempler fra lokalavdelingenes skjemaer. Arbeiderbevegelsens arkiv.
- 21 Meinstad 1955:234.
- 22 Det var Lillemor Erken, som var ansatt ved Arbeider-kvinnenes Husstellkontor til det ble nedlagt i 1950. DNA, kvinnesekretariatets møtebok 3/9 og 29/10 1947. Arbeiderbevegelsens arkiv.
- 23 Lund 2008; Emaljeverkets *Driftsberetning og regn-skap* 1957.

AV ANNE MARIT MYRSTAD

Dumme menn og troll til kjærringer. Hva husmødre fikk le av i de norske Husmorfilmene

Husmorfilmene¹ var del av rene opplysnings- og opplæringskampanjen overfor norske husmødre i tiårene etter 2. verdenskrig. Dette var en reklamegenre som med vekt på så vel informasjon som underholdning trakk husmødre til kinosalene fra 1953 til 1972. Humoren i disse filmene skiller seg ut innenfor den alt overveiende seriøse og informasjonsorienterte kampanjen overfor husmødrene. Med sementeringa og avviklinga av husmortida som bakteppe drøftes hva som over tid gjøres narr av i Husmorfilmens humor.

I 1960 kunne de som gikk for å se årets Husmorfilm, oppleve Henki Kolstad parodierte en institusjon i samtida, nemlig NRK radios Husmorhalvtime. På lerretet befinner Kolstad seg som husstellkonsulenten i forkle og skaut i det som skal være et radiostudio/radiokjøkken. Her gir han gode råd om matlaging, stryking og hårpleie. Han vekker latter gjennom å demonstrere total mangel på innsikt i det han snakker om. Når han baker kake, havner mel, egg med skallet på og enorme mengder bakepulver rett i kakeforma. Suppa kokes på hele blomkålhoder, gulrotbunter og en uåpnet boks med hermetisert kjøtt. Innslaget kan forstås som et spark til kringkastings husstellopp-læring, men det spørs om ikke appellen først og fremst lå i at en mann prøvde å fylle husstellkonsulentens rolle, og viste at han i den rollen var helt på bortebane. Kvinnene i salen kunne dermed få le av en mann, en mann som ikke lyktes med å fylle en ekspertrolle, ikke engang en kvinnelig sådan.² Denne ukyndige mannen representerte også den kunnskapsløshet som hele kampanjen overfor husmødrene var tuftet på. Invitasjon til latter på mannens bekostning er en gjenganger i de underholdende innslagene som skulle trekke husmødre

til Husmorfilmene. Notisen nedenfor fra *Norges Kjøpmannsblad* peker på det.

Det radioprogrammet Kolstad parodierer, så vel som Husmorfilmene, var del av en opplysnings- og opplæringskampanje rettet mot norske husmødre i tiårene etter 2. verdenskrig. Staten drev en omfattende opplæringsvirksomhet i husmorfaglige temaer gjennom kommunale og fylkeskommunale instanser, mens kvinneorganisasjoner som Norges Husmorforbund og Norske Kvinners Sanitetsforening bidro til denne moderniseringa av Norge gjennom turnerende foredrag og kursvirksomhet, og varemarkedet søkte på ulike måter å få husmødrene i tale med informasjon om og veiledning i bruk av nye varer og tjenester. Husarbeidet skulle rasjonaliseres til befolkningens forbedring og markedets og nasjonaløkonomiens vekst. Kampanjen i sin helhet, så vel som Husmorfilmen som sådan, var i hovedsak seriøs og informativ, men enkelte innslag i Husmorfilmen var «blott til lyst» og skiller seg ut i så måte. Og det er nettopp *humoren* i Husmorfilmen denne artikkelen skal handle om. Humor, om den er aldri så mye «blott til lyst», bidrar til en kulturs meningsproduksjon, og her vil interessen være rettet mot humorens

Faksimile fra Norges Kjøpmannsblad nr. 9b, 1964

Husmødrene liker å le - *av menn!*

I norsk reklame er det ikke noen overflod av humor eller humor. Det er sikkert alle enige om. Folk liker å le, det gjelder alle, og det er en kjent sak at noe av det aller morsomste kvinner kan se og høre, det er menn som dummer seg ut, f. eks. hvis de skal være «huslige»!

Husmorfilmen, «Husfarvikarens» mellomspill, d.v.s. den filmen som binder de forskjellige reklame- og PR-filmene sammen, inneholder meget å more seg over, bl. a. denne scenen med Willie Hoel med foten i gips og «Bottolf» som tapetser-vikar!

bidrag til forhandlinger om kjønn og husarbeid. Før vi går nærmere inn på analysens innretning og perspektiver, skal vi kort ta for oss Husmorfilmens plass i samtidas medielandskap, og da med særlig henblikk på humor.

Husmorfilm som reklamegenre

Som særegen mediegenre dukket Husmorfilmene opp i Sverige rundt 1950. I en reklameskeptisk tid la produsentene stor vekt på å bygge allianser og spille på lag med seriøs forbruksopplysning, først og fremst *Hemmens forskningsinstitutt* (Block 1996). Fra 1953 hadde norske husmødre anledning til å møte Husmorfilmen som en miks av reklame, informasjon/opplæring og underholdning i timelange filmforestillinger på kino, mens annonsører på feltet «hus og hjem» nå kunne promotere sine tilbud innenfor rammen av informative reklamefortellinger.³ Som selvstendig reklamefilm (ikke forfilm) var Husmorfilmen et unikt fenomen, og den oppnådde stor popularitet. Gjennomsnittelig

170 000–180 000 husmødre oppsøkte hver Husmorfilm i glansdagene midt på 1960-tallet. Også her til lands ble det lagt stor vekt på å lansere Husmorfilmen som informasjonsfilm. Aktørene bak de norske Husmorfilmene sørget for å få med statens nestor på husstellområdet, lederen for Statens opplysningskontor i heimstell, Ingerid Askevold. Hun ble engasjert i rollen som fagredaktør (Myrstad 2004). På den ene sida ble altså Husmorfilmen bygd opp og lansert som seriøs informasjon, på den andre sida skulle Husmorfilmen underholde. For å trekke publikum til reklamefilm som ikke var forfilm, men måtte stå på egne ben, ble underholdende mellomstikk av sentral betydning. Reklameavsnitt med presumptivt vederheftig informasjon avløst av mellomstikk hvor kjente humorister underholder, utgjør Husmorfilmens viktigste genremessige kjennetegn.

Som vi har sett i notisen fra *Kjøpmannsbla-*

det, kunne Husmorfilmen markedsføres som et i norsk sammenheng unikt tilbud som tok kvinner og kvinners humor på alvor. Mellomkrigstidas norske kino- og radioreklame hadde vært preget av den lette genre med parodier på populære underholdningsformater og med kjente humorister (Skretting 1995). Etter krigen var imidlertid humor og reklame ikke lenger ansett som en god kombinasjon. Reklamefilmhistoriker Kathrine Skretting peker på hvordan ordinær reklamefilm som forfilm på kino på 1950-tallet først og fremst var argumenterende i forhold til varens vitenskapelig dokumenterbare fortrefelighet. Den humoristiske og underholdende reklamen ble oppfattet som mindre effektiv (op.cit.:1995). Og kommunikativ effektivitet ble særlig viktig i ei tid da reklamefilmens lengde ble komprimert og kunne havne helt ned i 30 sekunder (Hartviksen 1995, Skretting 1995).⁴ Husmorfilmreklamenes lengre format og avskjerming av humoren i egne mellomstikk åpnet for å sikre seriøs reklameinformasjon samtidig som en i egne mellomstikk kunne utnytte humorens appell.

Mens de humoristiske kinoreklamene i mellomkrigstida ser ut til å ha hatt amerikansk filmkomedie som sin viktigste referanse (Skretting 1995), peker Husmorfilmens bruk av ekteskapskomedien på den norske filmkomediens popularitet i samtida. Selv om vi kan peke på varieteen som en formmessig arv, er referansene til de norske ekteskapskomediene på 1950- og deler av 1960-tallet klart tilstede gjennom «location», scenografi, skuespillere og tematikk. Ikke sjelden er det nettopp den mest populære av ekteskapskomediene, *Støv på hjernen* (Øyvind Vennerød 1959), som er assosiasjonen når «Husmorfilm» omtales i våre dager.⁵ For humorens del har nok også radiounderholdningens enorme popularitet på 1950-tallet vært avgjørende. At det er i Husmorfilmen fra 1955 den populære

radiomannen Rolf Kirkvaag debuterer på det hvite lerret, er bare et eksempel på radioen som inspirasjonskilde for Husmorfilmskaperens arbeid med humor. Det Husmorfilmen bygde inn i sin retorikk, det var populært!

Når vi nå skal se nærmere på Husmorfilmens mellomstikk og humorens bidrag til forhandlinger om kjønn og husarbeid, er det ut fra en diskursanalytisk tilnærming som finner sin pendant på det humorteoretiske feltet.

Problemstilling og perspektiv

Husmorfilmsamlingen på 28 langfilmer utgjør den mest distinkte og omfattende kvinnegeneren i norsk film- og fjernsynshistorie, en genre som, gitt dens omfang og originalitet, er relativt lite belyst.⁶ Mellomstikkene er særlig interessante ettersom humoren synes å utfordre samtidas hegemoniske kjønnsnorm i større grad enn det øvrige Husmorfilmaterialet.⁷ I denne artikkelen skal vi se nærmere på hvordan kjønn og husarbeid settes på spill i mellomstikkene. Vi skal undersøke kjønnsdimensjonen i denne humoren, drøfte de bilder av kjønn og husarbeid som over tid tegnes i de Husmorfilmavsnittene som skulle underholde husmødrene.

Husmorfilmens humor omhandler – ikke overraskende – husmoras gjøremål og trekker på det vi kan omtale som diskurser om husarbeid og om kjønn. Diskurs forstås da i tradisjonen etter Michel Foucault som avgrensede og sammenhengende, om enn komplekse felt av forståelser og normer, eksplisitte utsagn så vel som inneforståtte premisser (Foucault 1980). Diskursene er institusjonelt forankret og produserer kunnskap og der igjennom makt i den forstand at visse påstander til enhver tid er gitt diskursiv legitimitet, mens andre ekskluderes. Feministisk teori har utvidet Foucaults diskursforståelse gjennom å fokusere på konflikt innad i og i grenselandet

mellom diskursene (Mills 2004).⁸ Den feministiske diskursanalysens interesse for indre motsetninger, grenseflater og konflikter er egnet til å gripe noe av den betydningsmessige kompleksitet og tvetydighet som omgir husarbeid som arbeid og som kjønnnet aktivitet. Det som ligger i en diskursanalytisk tilnærming i det foreliggende arbeidet, har ikke diskursene, eller det å kartlegge diskurser i tid og rom, som mål i seg selv. Diskurs utgjør her snarere en modell, et bilde på det feltet av konfliktuerende betydninger som mellomstikkene setter i spill. For å kunne vurdere humorens meningsproduksjon utgjør diskurs også et grep for å tolke oppfatninger og forestillinger humoren henviser til og produserer, inn i en større sammenheng.

Diskurs finner vi også som modell innen humorteori. *Inkongruensteoriene* forstår generelt sett latter som resultat av paradoksale koblinger av inkompatible størrelser (Gulas og Weinberger 2006, Stott 2005, Kjus og Kaare 2006). Sosiologen Michael Mulkay står i denne tradisjonen, men forstår mer spesifikt humor som bearbeiding av mangler ved den seriøse verdens diskurser, et perspektiv som er godt egnet til å bygge ut den diskursanalytiske innfallsvinkelen som her anvendes i forhold til Husmorfilmens humor. Mulkay argumenterer for at det innenfor seriøse forståelsesrammer skapes et bilde, et feilaktig bilde vel å merke, av den sosiale verden som sammenhengende og enhetlig. Humor bringer fram, utnytter og bearbeider de motsetninger, paradokser og mangetydigheter som underkommuniseres eller fornektes i disse seriøse diskursene, for, som han sier:

(...) humour is, in its purest form, an inverted image of that serious world, and it arises as a response to the difficulties that inevitably occur in the course of the socially coordinated production of the serious domain. (Mulkay 1988:212)

Med andre ord, den seriøse verdens diskurser henger sammen, men det gjør ikke vår opplevelse av en kaotisk, mangetydig sosial verden. Humor trekker slik, ifølge Mulkay, på et reelt og kaotisk mangfold av mening og mangel på sammenheng som underkommuniseres i seriøse diskurser. Med henvisning til de to øvrige humorteoretiske tradisjonene *overlegenhetsteoriene* og *forløsningsteoriene*, har Paul Speck hevdet at både den frydefulle opplevelsen av overlegenhet så vel som gleden ved fri-setting og forløsning i psykoanalytisk forstand, kan forstås som effekter av inkongruens (Speck 1991). Inkongruenssteoriene forstås også som en slags overordna humorteori (Knuuttila 1996). Når tabuer italesettes og regler brytes, eller når makt degraderes, overskrides grenser for det passende. Mikhail Bakhtin har framfor noen videreutviklet antikens overlegenhetsteori basert på gleden ved å se andre fornøddet. I sine studier av middelalderens karneval og latterkultur har Bakhtin pekt på appellen i at det folkelige og lave for en kort stund bytter plass med det opphøyde, ikke minst ved hjelp av parodiering av seriøse genre og former. Tett opp mot Mulkays forståelse av humorens rolle i forhold til den seriøse verdens diskurser, er Bakhtin opptatt av karnevalets latterliggjøring av seriøse genre og seriøse former:

All these parodies on genres and generic styles (languages) enter the great and diverse world of verbal forms that ridicule the straightforward, serious world in all its generic guises. (Bakhtin 1991:52)

Vårt innledende eksempel med Henki Kolstad i radiokjøkkenet kan forstås som en karnevalesk vending av den seriøse genre Husmorhalvtimen samtidig som slik parodiering av opplysningskampanjens seriøse former er gjennomgående i Husmorfilmens mellom-

stikk. Selv om Husmorfilmen befinner seg et godt stykke fra så vel karnevalet som karnevalesk litteratur som uttrykksform, kan karnevalsesteorien gi perspektiv på Husmorfilm-humorens vending av seriøs informasjon og degradering av primært mannlig ekspertautoritet.⁹ På et formmessig nivå kan også mellomstikkene i Husmorfilmen forstås som inverterte, til tider karnevaleske bilder av de informative reklamefortellingenes seriøsitet.

I og med at kjønn står sentralt i vår analysen av humor, er det interessant at Frances Gray fra et feministisk ståsted har vært opptatt av fraværet av kritisk refleksjon i Bakhtininspirert humorteori. Hun har blant annet sett på kvinners utsatte posisjon innenfor en karnevalesk kultur av løssluppen seksualitet (Gray 1994). Det er samtidig i inkongruenssteoriene hun ser størst potensial når det gjelder å representere et alternativ til humorteoriens generelt sett implisitt mannlige ståsted. Seigrlivede forestillinger og teorier om kvinners humørløshet, og mangel på humoristisk sans kan være resultat av en humorforståelse med mannen som tilsynelatende kjønnsnøytralt utgangspunkt (Walker 1988), et utgangspunkt som ikke har fått satt sitt preg på Husmorfilmen. Den feministiske språkforskeren Mary Crawford bruker språkviteren Robin Lakoff som eksempel på denne «firmest and most enduring of speech stereotypes» (Crawford 1995:136), den humørløse kvinnen, gjennom følgende parafrase over hans påstander om kvinner og humor i boka *Language and Woman's place* fra 1975: «Women can't tell jokes. Moreover, they don't 'get' jokes. In short, women have no sense of humor» (ibid.). Uten at det skyldes kvinners manglende sans eller talent for humor, har komikeren de siste hundre år i all hovedsak vært en mann, gjerne en mann som bryter med normene for legitim maskulinitet gjennom å opptre barnlig, lekende og/eller inkompetent. Kampen for

likestilling har etter 1970 gitt oss flere kvinnelige komikere og flere som har iscenesatt kritisk og grensesprengende humor, og bidratt til å gjøre inngrodde forestillinger om kvinners manglende sans for humor til skamme. Feministisk komedieforskning drøfter kvinnelige komikere i stand-up, film og fjernsynsdrama, mens historiske prosjekt løfter fram komedienner i film- og fjernsynshistorien. Kathleen Rowe har eksempelvis påpekt hvordan en Mae West måtte operere innenfor et mer restriktivt register enn en Charlie Chaplin (Rowe 1995), mens Susan Carlson har vist at antikkens mange komedienner alltid ender opp i en posisjon i tråd med mannlig dominans (Carlson, sitert hos Nelson 1990). Interessen for situasjonskomedier som *I Love Lucy* og den langt seinere *Roseanne* eller for filmens romantiske komedie har ofte vært motivert av en særlig interesse for medieuttrykk med appell til kvinner og da med kvinner som komikere (Mellen-camp 1986, Rowe 1995, Glitre 2006, Senzani 2010). Studier av humor eksplisitt rettet mot kvinner som målgruppe, men med en mann som humorist, slik vi finner det i alt overveiende grad i Husmorfilmen, er det faktisk vanskeligere å peke på. I sin studie av bruddet med hegemoniske diskurser i situasjonskomedien *Roseanne*, peker Alessandra Senzani på humorens kritiske potensial når hun hevder:

Indeed, humor can be a means to make a conflict visible; its intrinsic ambiguity can expose the contradictions between dominant discourses and hence question naturalized constructs such as gender and social class. (Senzani 2010:235)

Denne studien av Husmorfilmhumoren deler Senzanis diskursanalytiske utgangspunkt og interesse for humorens potensial så lenge vi ikke slutter direkte fra diskursenes nivå til politisk bevissthet og handling.

Det analytiske arbeidet med mellomstikkene som nå følger, er basert på en gjennomgang av det filmmaterialet som per i dag finnes tilgjengelig.¹⁰ I dette arbeidet har et viktig grep vært å identifisere sentrale tematiske tendenser når det gjelder framstillingen av husarbeid og kjønn, ikke minst å fange inn nye tendenser. Denne inngangen er motivert av en genrehistorisk interesse for nye temaer som setter preg på og kan bidra til å strukturere fortellingen om en genres utvikling. De tendenser i det humoristiske landskapet vi skal ta for oss i det følgende, kan kort omtales som femtitallets harselas med en selvsikker, men lite huslige mann, sekstitallets nye tendenser i form av a) en mer usikker, men fortsatt lite huslig mann samt b) dumme husmødre. Samtidig holder mannen med det oppblåste egoet stand. Husmorfilmproduksjonen avsluttes i 1972. I den sammenheng peker mellomstikkene i den siste Husmorfilmen på genrens bruk av temaer i tida, her latter på bekostning av en fortsatt lattervekkende, hjelpeløs mann som nå selv er gått inn i husmorrollen fordi kvinnen i huset er gått ut i arbeidslivet. De filmeksempler som er valgt ut, er de som best illustrerer sentrale tendenser.

Maskulin inkompetanse

Mannsrollen framstod kanskje på 1950-tallet som mer stabil og dominant enn noen gang både før og etter.¹¹ I Husmorfilmens mellomstikk utgjør den huslig sett hjelpeløse mannen den tydeligste tendensen. Som humoristen i de første Husmorfilmene bebor den dannede Per Aabel¹² en estetisk sett velinnredet, eksklusiv leilighet som er en kunstner, og ungkar, verdig. At han bor alene, kommer fram gjennom en minimal oppvask og gjennom at han forholder seg til *sin* leilighet og *sitt* kjøkken. Han iscenesetter trolig innbegrepet av vellykket ungkar i 1950-tallets Norge. Når Abel skal

skylle opp en ullgenser, forbereder den mannlige kommentatoren publikum på at dette kan gå galt / bli moro med replikken: «Det er ikke greit å være ungkar når det gjelder vask.» Den implisitte påstanden er at vask og ungkar er inkongruente størrelser fordi menn og vask ikke passer sammen. I neste scene framstilles vask som seriøst kompetanseområde når den kvinnelige kommentatoren påpeker: «For å få et godt resultat, må en vaske riktig!» Vaske-sekvensen bygges deretter opp ved kryssklipping mellom husmora som vasker vitenskapsbasert kunnskapsrikt i vaskekjelleren, og en uvitende Per som vasker feil på sitt ungkarskjøkken. Det humoristiske poeng utløses når Per med det visuelle argumentets slagkraft drar en genser i babystørrelse opp fra gryta på ovnen.

Sekvensens humoristiske potensial begrenser seg ikke til at en mann ikke passer på kjøkkenet. Ungkaren passer i grunnen heller ikke inn i denne kjønnskompementaritetens seriøse diskurs, hvor kvinnen tar seg av det ulønnede husarbeidet, mens mannen arbeider for penger utenfor hjemmet. Ungkaren som gjør husarbeid, er et tegn på at ikke alt og alle faller på plass innenfor denne modellen. *For hvem gjør husarbeidet i et hjem uten en kvinne?* Ungkarsrollen dobler inkongruensen i forhold til rådende kjønnsorden. Aabel gir imidlertid uttrykk for maskulin overlegenhet gjennom å framvise en soleklar selvsikkerhet i møte med det å vaske klær. Han setter genseren til kok på komfyren mens hans ubegrunnede selvsikkerhet kommenteres på lydsporet: «Så lettvinnt kan en ungkar ta vaskeproblemet.» Ikke bare er han en ungkar som roter det til, inkompetansen ser ikke ut til å affisere. Ei heller i *Slik kan det gjøres* fra 1954, hvor Aabel skryter av sitt nye moderne kjøkken. Når han skal demonstrere finessene for publikum, vil imidlertid ikke skuffene gli, og han slår hodet i overskapet. Sketsjen nærmer

seg slap-stick komikk når kjøkkenet nærmest går fysisk til angrep på Aabel, som degraderes gjennom å bli stående med skuffeknotten i hånda og med forslått hode. Han har ikke hatt den nødvendige kompetanse med hensyn til å velge seg nytt kjøkken og søker råd hos sine venninner husmødrene.

Med Leif Juster intensiveres den overdrevne selvtillit og ikke minst appellen til latter. Aabel er mer lun enn direkte lattervekkende. Allerede i filmen *Slik blir det lettere* fra 1956 demonstrerer Juster sitt sinne, som i denne filmen går ut over filmteamet og de fysiske omgivelsene. Også i det ene bevarte mellomstikk fra *Mannen som skulle stelle hjemme* i 1959 er Justers sinne rettet mot objekter. Hans overdrevne tillit til egne evner kommer tydelig til uttrykk når han kamuflerer svakhet på ett felt gjennom å påberope seg styrke på et annet. Han innrømmer at han muligens ikke er så god med langkost, men med «kortkost» derimot! Slik skaper han bildet av et ukjent praksisfelt hvor han kan hevde sin overlegne kompetanse. Det gjelder bare å innrette seg praktisk og rasjonelt, hevder han og gjør seg slik til talsmann for moderne husstellinformasjon. Samtidig står han med en klart umoderne sink oppvaskbalje og skal gå i gang med et tårn av oppvask. Inkongruensen mellom det han sier, og det vi ser, er åpenbar, særlig når det ender med at oppvasken raser sammen. Juster blir så sint og oppgitt at han med brask og bram sender i gulvet også de tallerkenene som tross alt stod hele igjen på bordet. Nok en gang er det en manns manglende evne til å utføre vaskejobben som skal vekke latter – forsterket av at den inkompetente også er rasende.

I og med filmtittelen henvises det eksplisitt til folkeeventyret om *Mannen som skulle stelle hjemme*. Eventyret illustrerer at hovmod står for fall og latterliggjør en overmodig mann. Denne mannen klager på konas arbeid og ender opp med å skulle bytte arbeidsoppgaver

med henne for én dag. Bytte av kjønnsroller er en gjenganger i populærkulturen.¹³ I folkeeventyret utfører kona mannens oppgaver uten problemer, mens han mislykkes til gagns med hennes. Han mister samtidig, til forskjell fra Aabel og Justers karakterer, noe av troen på egen fortrefelighet. Litteraturteoretikeren Northrop Frye har påpekt at komedien ofte handler om manglende selvinnsikt: «Comedy is designed // to ridicule a lack of self-knowledge» (Frye 1948:63). Husmorfilmens står med andre ord i en lang humortradisjon, hvor fortrinnsvis en mann, klovnen/humoristen, framstilles uten innsikt i egne begrensninger. Kjønnsdiskurser som plasserer mannen og maskuliniteten høyere opp i det sosiale hierarkiet enn kvinnen, og som samtidig får alle kvinnelige gjøremål til å framstå som enkle og trivielle, inviterer det mannlige subjekt til bygge et stort om ikke solid selvbilde gjennom å skyve egne svakheter under teppet. Angrepet på mannlig autoritet utløser et satirisk potensial der «mottakerens lystgevinst», som Leif Ove Larsen formulerer det, er forbundet med en nedvurdering eller degradering av en enkeltperson, en institusjon eller en sosial gruppe (Larsen 2001). Når Mannen, øvrighetspersonen i forhold til Kvinnen, er det komiske objekt, latterliggjøres en bestemt mann, men samtidig trer de indre motsetningene i kjønnshierarkiets diskurs fram på en potensielt lystfull måte.

Henki Kolstads før nevnte parodi på Husmorhalvtimen i *Vi som går kjøkkenveien* fra 1960, forøvrig en eksplisitt referanse til titte-len på Tancred Ibsens spillefilm fra 1933,¹⁴ refererer innholdsmessig til *Mannen som skulle stelle hjemme*. I rollen som husstellkonsulent lar ikke Kolstad seg merke av egen inkompetanse og blir latterlig, blant annet på grunn av manglende selvinnsikt. I siste scene kler han imidlertid av seg skaut og forkle og dermed også den komiske rollen som husstellkonsu-

lent. Han setter seg godt og avslappet til rette, etablerer blikkontakt med publikum og reflekterer over rollen han har spilt. Her stiller han seg beundrende til og solidarisk med husmødrene flest. Med henvisning til slitet i radiokjøkkenet påstår han at en ikke skal være kvinne mer enn en halv times tid før en skjønner at det er lett-vint å være mann. Scenen fanger godt inn den feiring av husmora og husmorrollen som ligger implisitt i mellomstikk basert på framstilling av huslig sett inkompetente menn. Feiring av husmora står ikke like sterkt i det nye tiåret, i alle fall ikke ved første øyekast.

Husmorkritikk

Den selvfølgelige dominansen som konstituerer mannsrollen på 1950-tallet, utfordres fra flere hold i løpet av 1960-tallet. En voksende kulturkritisk bevissthet medfører at det stilles spørsmålstegn ved maktposisjoner, også ved familiefarens, patriarkens, selvskrevne autoritet.

Samtidig er økonomien og varemarkedet i sterk vekst. Kvinner tar i større grad utdanning, og i servicenæringene er det økende behov for kvinnelig arbeidskraft. I det offentlige rom tas det stadig oftere til orde for kvinners rett til arbeid og økonomisk selvstendighet – med den svekkelse av mannens selvfølgelige dominans dette kan innebære. I Husmorfilmhumoren dukker som nevnt to nye tendenser opp; på den ene sida en fortsatt hjelpeløs, men ikke lenger så selvsikker mann og på den andre en husmors mangler og feiltrinn.

Mellomstikkene til *To må man være fra* 1961, Husmorfilmene «*Nå gjør vi så*» fra 1962 og *Bo bedre* fra våren 1963,¹⁵ alle med Leif Juster som komikeren, eksemplifiserer sistnevnte tendens. Her handler det ikke om å vekke husmødres latter på bekostning av en mann som mislykkes med husarbeid, men om aggressive angrep på kvinners manglende

kompetanse og uheldige egenskaper. Eksempelvis kommer kvinners påståtte skjodesløshet og sløsing i fokus på en for Husmorfilmen ny og påtagelig måte. I *To må man være* beskriver en opprørt og frustrert Juster kvinnen som utgiftspost og bidrar slik med et kritisk blikk på husmora fra forsørgerens, mannens, posisjon. Gjennom heftige snurreøvelser prøver Juster å spalte seg fordi han vil bort fra alle utgiftene kvinnen påfører ham. Begrepet utgifter er for ham ensbetydende med «'kvinns', damer eller kvinnfolk» som han sier. I sitt spaltningsforsøk ender han først selv opp som dame. Han er riktig så fornøyd med utseendet, men skjønner fort at det blir altfor dyrt i lengden. Så svinger han igjen og ender opp i år 2000 – og da, konstaterer han – er kvinner blitt overflødige! Til slutt kommer han tilbake til nåtida, og da dukker kvinnfolket hans opp med masser av pakkenelliker.

Sketsjen refererer til forestillinger om ukontrollert forbruk som en spesifikt kvinnelig last, forestillinger som vi fortsatt kan nikke gjenkjennende til, og som blant andre forbruksforsker Christine Myrvang har gitt en bakgrunn for gjennom et kjønnsdelt bilde av forbrukeren. På den ene sida har forbrukeren vært forstått som det økonomiske mennesket, *homo economicus*. Dette positive bildet av forbrukeren vokste fram innen økonomisk teori på slutten av 1800-tallet og opererte implisitt med et mannlig subjekt, en aktør som opptrådte i markedet «opplyst, selvbevisst, kalkulerende og nyttemaksimerende» (Myrvang 2009:40). På den andre sida bidro medisinsk diskurs og kriminologi med mer negative forestillinger. Herfra kom bildet av forbrukeren som en karakter potensielt ute av kontroll. Denne forbrukeren som i sin ytterste konsekvens var disponert for kleptomani, var den «begjærende kvinne» (ibid.). En gift kvinne som skulle forvalte sin ektemanns lønningsspose, måtte derfor formånes og disipli-

neres for å kunne opptre som fornuftig forbruker. Både kvinneorganisasjonene og det offentlige husstell- og forbrukeropplæring overfor husmødrene kom indirekte til å bidra i dette oppdragende prosjektet. Den begjærende kvinnen som var drevet av kjøpelyst, representerte en trussel ikke bare for mannen, men også for det prosjektet som handlet om å posisjonere husmora som en viktig aktør i det moderne Norge. Skulle husmora med legitimitet innta rollen som *hjemmets finansminister*, måtte hun første vise seg som en nøysom og klok forbruker. I sin studie av forbruket i etterkrigstidas Vest-Tyskland har Erica Carter hevdet at den kvinnen som ikke viste måtehold, men heller tok for seg både seksuelt og som forbruker, framstod som husmoras rake motsetning og utfordrer Carter (1997). Å hengi seg til varemagasinets og andre av urbanitetens forlystelser var ikke forenelig med husmorderlighet.

I denne sammenheng har Myrvang pekt på hvordan «flapperen», 1920-tallets «nye kvinne», denne røykende, cocktaildrikkende dyrkeren av luksus og glamour, kan forstås som en opprører i forhold til husmoderlighetens diskurs. «Flapperen», som var ugift og disponerte sin egen inntekt, blåste nøysomheten en lang marsj og ga liv til bildet av kvinnen som tøylesløs og amoralsk forbruker (Myrvang 2004). Å spare var og er i lavinntektsfamilier en dyd av nødvendighet. I lys av forestillingene om forbruk som en farlig fristelse for kvinner, kan imidlertid sparing også ha spilt en viktig symbolsk rolle for husmora som forbruker. Forbruksforsker og antropolog David Miller har pekt på sparing som renseelse (Miller 1998). Forbruk er farlig, mens å evne å spare vitner om rasjonalitet, kontroll og ikke minst ettertraktelsesverdig nøysomhet. Gjennom sparing kan forbruket fratas sin amoraliske karakter. I tillegg til å være en dyd av nødvendighet for det store flertall, bidro det å

spare til at den moderne husmora kunne utøve en ansvarlig forbrukerrolle.

Når Juster klager på kvinnen som tøylesløs forbruker, befinner han seg slik innenfor en diskurs som husmødre i større og mindre grad var fortrolige med og forholdt seg til – om ikke i så eksplisitte former som hos Juster. Men mens Juster på den ene sida italesetter kritikk av kvinnen som forbruker, kunne hans aggressive og humoristiske overdrivelser bidra til å konfrontere de selvsamme utspill. Forbrukeropplysningen var i liten grad eksplisitt med hensyn til kvinnens tøylesløse natur og behovet for å temme denne. Hos Juster formuleres derimot kritikken av husmoras/kvinnens farlige forbruk åpent og rett fram, overdrevent og paradoksalt, slik at Juster selv blir den latterlige figuren. Selve kritikken heller enn husmora kommer i kritisk søkelys. I Husmorfilmen *Nå gjør vi så* fra 1962 forfølges denne typen lattervekkende kritikk av husmora.

I åpningssekvensen er Juster alene når kamera finner fram til ham der han sitter og sover i gyngestolen. Han gir inntrykk av at han vekkes av latter – publikums latter ved synet av ham – en referanse til hans rolle som allment kjent komiker. Isteden for å ønske publikum velkommen, kjefter han: «Nei, jasså gitt, er dere der nå igjen?» Han lurar på om publikum er kommet for å se ham eller Husmorfilmen, og slår selvsikkert fast at forklaringen må være den første, for som hans sier: «Er det ikke åpendaget alt som åpendages kan, nå da?» Han påstår at det er ti år sida kona, eller «snurpelurpa» som han kjærlig, nedlatende kaller henne, første gang så Husmorfilm. Resultatet, ifølge Juster, er at kona har visnet av mangel på arbeid. Når så en strålende opplagt og slett ikke visse Kari Diesen dukker opp som hans kone, settes hans påstand på spill. Justers aggressive overdrivelse og Kari Diesens vitalitet får bildet av den unyttige, visse husmora til å framstå som paradoksalt. Publikum inviteres

til å være på parti mot Juster og alle som måtte mene som ham. Justers husmorkritikk er basert på ny husarbeidsdiskurs relatert til forbruksdiskursen. Med modernisering og framskritt skulle nye husholdningsteknologier og havfabrikata gjøre husarbeidet overflødig. På grunn av alle nye produkter til hjelp i hjemmet var ikke husmora lenger en så nyttig og nødvendig samfunnsaktør som husmorlagene og arbeiderbevegelsen lenge hadde argumentert med, og som også Husmorfilmen i sine informative avsnitt hadde vært eksponent for. Denne moderniseringsdiskursen som omhandlet teknologiens evne til å eliminere husarbeidet, bidro til at et stadig mer komplekst meningsunivers omga husmora.

Under slagordet: «Festlig underholdning med Leif Juster på sitt beste» (*Aftenposten* 06.03.1965),¹⁶ ble *Nytt og nyttig* lansert våren 1965. Og her får Juster virkelig kjeft på damer, damer som oppsøker Husmorfilmen i særdeleshet. I første mellomstikk er en kartong med påskriften KINO hengt opp i en ellers naken scenografi. Kamera fanger inn og panorerer langs en kø av dameben lenge nok til at publikum har skjønt poenget: Dette må være en Husmorfilmkø. Det er husmødre som kvinnefellesskap som er representert på lerretet! Kamera stopper opp idet et par herreben fanges inn. Det tiltes opp, og vi ser Juster i nærbilde: «Hva er det De sitter og glør på?» utbryter han, enda sintere enn i introduksjon fra 1962. Sint og sur gir han publikum beskjed om å komme seg hjem på kjøkkenet. Han fortsetter med å rakke ned på husmødrene han står sammen med i kø. De skal liksom være fundamentet for økonomien og husholdningene, harselerer han, men vanviddet «lyser ut av aua på dem» bare de kan få komme gratis inn på kino. Her henvises det både til kvinnen som begjærende forbruker og som unyttig og ørkesløst subjekt. Juster henvender seg direkte til publikum mens han legger ut om de fæle

damene han har havnet sammen med i køen foran sesongens Husmorfilm. I en ustoppelig talestrøm klager han over kvinners utålelige evne til å snakke kontinuerlig uten å slippe andre til. Husmødre i køen som prøver å svare ham, blant andre Aud Schønemann, har ingen sjanse til å komme til orde.

Juster forholder seg med andre ord ikke til husmora som en god og aktverdig figur. Han tegner derimot bildet av en kvinne som gjennom sitt snakk utfordrer og irriterer mannen. I tillegg til implisitte henvisninger til diskursen om kvinners sykelige kjøpelyst, introduserer Juster her den kjønnsdiskursen som framstiller kvinner med et slags ukontrollert forhold til det å snakke. Rowe, som har tatt for seg «the unruly woman» i moderne fjernsyn, fra Lucy Ricardo i *I love Lucy* til Miss Piggy og Roseanne Arnold i *Roseanne*, peker på det å snakke for mye som et trekk ved den uregjerlige kvinnen (Rowe 1995). Rowe er inspirert av den amerikanske historikeren Nataile Zemon Davis som for å bøte på fraværet av en kjønnsdimensjon hos Bakhtin, har tatt for seg uregjerlige kvinner Bakhtin kan sies å ha oversett (Davis 1975). Det eksessive ved ukontrollerbare praksiser som det å snakke mye, spise for mye og ta for seg seksuelt, handler om en provoserende ekspansjon. Gjennom overskridende praksiser som truer en etablert orden hvor kvinner forutsettes å «holde måten» og ikke til trekke seg oppmerksomhet, tilraner uregjerlige kvinner seg mer plass enn det som tilkommer dem. Myrvangs påpekning av «flappe-ren»s appetitt med hensyn til forbruk og nytelse, knytter denne 1920-tallets kvinneidentitet til den uregjerlige kvinnen (Myrvang 2004).

Juster målbærer frykten og forakten i forhold til kvinner som ikke kan styre seg, og levendegjør flere fasetter av et kvinnebilde inkongruent i forhold til den fornuftige forbruker og husmor. Han framstår samtidig selv

som den verste representanten for den last han beskylder Husmorfilmens publikum for. Når Juster er den som snakker for mye, rokket det ved denne språkhandlingens selvfølgelige kjønnning. Samtidig kommer igjen Justers selvinnsett i fokus. Juster karakterens selvbylde framstår som lattervekkende inkongruent i forhold til de feil han demonstrerer som for taletrengt. Her trekker humoren på et forhold som har vært grundig dokumentert i moderne språkforskning. Mens kvinner på folkemunne sies å snakke altfor mye, er det menn som faktisk har snakket mest. Ole Tøgeby er av dem som har dokumentert forholdet i undersøkelsen *Kvinder siger selvfølgelig mest – sagde manden* (Tøgeby 1983). Den ironi som ligger i denne tittelen, levendegjør Juster i *Nytt og Nyttig*. Mens Juster blir til latter gjennom angrep på kvinnen, er det Arve Opsahl som framfor noen kommer til å representere den ubehjelpelige mannen som ikke lenger er like selvsikker.

Vi har altså sett at den kritikkverdige husmora, husmora som tøylesløs «shopper», som grenseløs, fanatisk renholder, som sjuske eller inkompetent kokk får diskursiv eksistens gjennom Justers komikk i Husmorfilmens mellomstikk. Denne husmorkritikken blir igjen kritisert gjennom komiske overdrivelser. Humor på husmoras bekostning skiller seg i Husmorfilmuniverset fra, og kan dermed ikke sies å speile, humoren på menns bekostning. Den kritikkverdige husmor representeres først og fremst i form av en replikk, en påstand fra en mannlig komiker. Vi ser verken husmora som vasker for mye, driver dank, snakker i ett sett eller «shopper» over evne.¹⁷ Det er den mannlike komikeren som framsetter påstandene. Mens de inkompetente menn blir ekstra morsomme når de agerer dumrian på lerret uten innse sin begrensning, får de kritikkverdige kvinnene først og fremst eksistens gjennom overdrivelser som rammer den mannlike

komikeren som artikulere dem. Juster som klager på kvinners snakketøy, uten at tiraden hans gjør det mulig for noen andre å komme til ordet, er et godt eksempel.

Makulin selvsikkerhet på gli

Tidlig på 1960-tallet stod Arve Opsahl høyt i kurs på popularitetsbarometrene, og han dukket dermed opp som mellomstikkens gjennomgangsfilm i fire påfølgende filmer.

Opsahl iscenesetter i Husmorfilmen en karakter som prøver å være selvsikker, prøver å framstå som ekspert. Når han mislykkes, er verken han eller publikum særlig overrasket. I *Tips om trivsel* høsten 1963 er det som agent og som behersker av teknologi Opsahl skal spille fallitt. Han er dørselgeren som promoterer «Super-Madsen», maskinen som liksom skal kunne alt av husarbeid, men som er totalt ubrukelig. Samtidig som promoteringen av maskinen gir publikum et rimelig åpenbart skråblikk på selgeren og informasjonskampanjene for husholdningsteknologi, fungerer «Super-Madsen» også som bilde på den huslig sett inkompetente og stakkarslige mannen. Opsahl overmannes til slutt selv av maskinen og gjør ingen forsøk på å opprettholde noen ekspertrolle. Han er morsom ene og alene fordi han mislykkes – med eksperimentell husholdningsteknologi.

I *Husfarvikaren*, våren 1964, feiler Opsahl igjen som mann på ekskursjon i husmoras verden, og igjen fordi han presumptivt innehar mannlige egenskaper til hjelp for husmora. Han er ansatt ved et fiktivt kontor for utleie av mannlig arbeidskraft til hjemmene, *Statens Husfarvikarkontor*, en kommentar til og en inkongruent speiling av husmorvikarordningen, og dermed del av den omfattende organiseringen av husarbeidsfeltet på kommunalt, fylkeskommunalt og statlig nivå (Holter mfl. 1967). Kontoret leier ut vikarer til husmødre

hvis ektemenn er fraværende eller indisponert. På oppdrag for å ta storrengjøringen ankommer Opsahl en lignende boligblokk som han besøkte i *Tips om Trivsel*, blokka som kunne vært «location» for *Støv på hjernen* (Øyvind Vennerød 1959). Husmora som trener hans hjelp, spilles av Turid Balke, den mest dedikerte av alle husmødrene i den kjente ekteskapskomedien. Når Opsahl limer seg fast til veggen under tapetsering, eller soter ned huset når ovnen skal rengjøres, demonstreres et fravær av praktisk sans. Opsahl spiller dum og uheldig godfjott som i slap-stick komediens form angripes av de fysiske omgivelser. Mens en Per Aabel finner løsninger og beholder kontroll, går Opsahl inn i en offerrolle og appellerer til publikums empati. Humorpotensialet i det å se andre ydmyket og degradert har vært forstått som medfølelsens motsats. At det humoristiske objektet kan appellere til omsorg, står i motsetning til det utbredte humorteoretiske poeng at distanse til objektet er en forutsetning for latter, slik blant andre filosofen Henri Bergson argumenterte for (Bergson 1993). Hvis vi eksempelvis identifiserer oss med den som sklir på bananskallet, vil vi føle medynk heller enn å le. Litteraturviteren T.G.A. Nelson påpeker imidlertid at overlegenhetsfølelse i forhold til den som gjør noe dumt, ikke alltid rår grunnen alene. Distanseringen må, som også den danske filmviteren Torben Kragh Grodal har påpekt, i alle fall være basert på en forutgående identifikasjon. Om en stein blir tilsølt med fløtekrem, utløser ikke dette bløtkakehumorens latter. Vi ler når et menneske, noen vi kan identifisere oss med, får ansiktet fullt av krem (Grodal 1995, Larsen 1998, Hausken 1998). Empatien kan faktisk, sammen med følelse av overlegenhet, være på spill når latteren vekkes. Vi ler også om vi er i stand til å se at den dumhet som begås, kunne vært vår egen eller vært gjort av noen vi er glad i. Slik kan vi faktisk snakke om en empatiens

latter (Nelson 1990). Som komisk type kan Opsahl representere den mann husmora forutsettes å elske og ha sympati med til forskjell fra de klovnene som mislykkes uten å få ripe i lakken. Opsahl strever med å finne en rolle han kan fylle, noe som kanskje kan forstås som uttrykk for at mannens posisjon er kommet i bevegelse midt på 1960-tallet. Opsahl faller gjennom både på en kvinnearena (husarbeid) og på områder hvor mannen forventes å ha styring og kompetanse. Han degraderes ikke bare på kvinnens banehalvdel. Å forstå seg på teknologi (Super-Madsen) og kunne utføre vedlikeholdsoppgaver (husfarvikaren) er sentrale sider ved modernitetens hegemoniske maskulinitetskonstruksjoner.

I *Husmorfilmen* høsten 1964 strever Opsahl med en nok en rolle. Denne gang handler det om å fylle rollen som far. Og den sida av farsrollen som tematiseres, er den med tydeligst affinitet til moderskapet, nemlig stell og omsorg. Arve Opsahl opptrer sammen med en stadig mer populær Aud Schønemann.¹⁸ Vi møter Opsahl første gang på venteværelset på «føden» sammen med andre ventende fedre. Etter å ha fått se sin nyfødte sønn, vifter han med tre sigarer for å feire og jubler fullstendig forvirret: «Jeg er blitt sigar!» Som nybakt far mangler han ikke bare talens evne, men enhver innsikt. Han skal vise seg ukjent med barnestell, og han mangler evne til å sette seg inn i uvante situasjoner. I tråd med Henri Bergsons diskusjon av det lattervekkende ved at noe menneskelig og levende stivner og blir mekanisk, for eksempel i form av «silly walks», har Opsahl på en måte stivnet i et voksenliv og en maskulinitet uten relasjon til barn. I møte med en ny og utfordrende verden og en ny sosial rolle, farsrollen, opptrer han mekanisk, keitete og uten fleksibilitet. Han vekker latter fordi han i sin fastlåsthet kommer til å framstå mer som maskin enn som menneske (Bergson 1993). Som nybakt far framstår han derfor

minst like hjelpeløs og barnslig som sin nyfødte sønn, et poeng som understrekes med karnevalets grep når han i et av innslagene spiller sin sønn i babytøy, liggende i en babykurv.

Opsahl må i en scene opp i ørska når avkommet våkner om natta, ettersom kona insisterer på at det nå er hans tur. Det skal hun få angre på! Med en bok, trolig Spock, som rettleder tømmer han mekanisk kokende vann, Ata og annet skurepulver i babybadekaret før mor Schønemann i siste liten redder barnet fra å havne i fars «badevann». Hun sender sin ektemann resolutt til sengs med et fortørnet: «Mannfolk!» Humoren er basert på det latterlige i Opsahls mekaniske tilnærming til det å dra omsorg for barn og innebærer også referanse til den medisinske og pedagogisk-psykologiske diskurs med argumenter for at mor som biologisk vesen i større grad enn far var i stand til å forstå og ivareta babyens behov. Påstanden trekkes her ut i det ekstreme slik at far nærmest blir en fare for sitt barn, stikk i strid med nye ideer i samtida om at fars ansvar for barna burde romme mer enn rollen som forsørger. Farskap burde også handle om å delta i barnestellet og det hverdagslige samværet med barna (Skard 1948, Bonnevie 1948 og 1957). At Opsahl forsøker å fylle en farsrolle, peker på diskursens aktualitet. Hans manglende evne til å fylle omsorgsrollen viser til likestillingsretorikkens utfordring og indre motsetning. Kvinner hadde vært forstått som best egnet til å ta seg av barn. Hvilke konsekvenser kunne det ikke ha å overlate mer av omsorgen til mannen?

Men den selvsikre dumrian var ikke ute av bildet

Om Opsahl kunne levendegjøre en mann og en stakkar, kunne han også fungere i rollen som mannen som mislykkes uten selvinnsikt. At en

tendens til hjelpeløshet uten selvsikkerhet dukket opp i Husmorfilmens mellomstikk på 1960-tallet, betød ikke at temaet mann med ubegrunnet tiltro til seg selv var over og ut. I *Moro for mor* høsten 1965 spiller Opsahl en tvilsom ektemann som har lurt kona til å la ham få bruke den sydenbilletten hun har vunnet. Tematikken har en viss referanse til ekteskapskomedien *Sønner av Norge* (Øyvind Vennerød 1962), hvor husmødrene i oppgangen samler seg og viser motstand mot ektemennenes bildilla gjennom å reise til Syden på avbetaling uten at mennene blir informert. *Moro for mor* refererer til diskursen om husmoras manglende evne til å sette grenser for husarbeidet. Denne harselasen hadde i norsk sammenheng kommet tydeligst til uttrykk i boka og filmen *Støv på hjernen*. Å beskrive husarbeidet som så viktig som det ble framstilt i opplæringskampanjene overfor husmødrene, kunne ifølge harselasen gå til hodet på kvinnene. Hjemmet ble husmoras domene, hvor ektemannen til syvende og sist var mest til bry. Arve Opsahl under Sydens varme sol er ektemannen som «har ofra seg», som han sier, for at kona skulle få fri til å stulle og stelle i huset akkurat som hun ville – så trøtt og sliten som hun så ut! Filmtittelen får dermed dobbel betydning. Syden ville vært moro for mor. Men å få vaske i fred hjemme burde ikke være mindre moro for en vaskegal husmor.

Påstandene om kvinnens vaskemani blir imøtegått gjennom denne overdrivelsen. Hvem ville ikke vært Syden heller enn på kjøkkenet? *Støv på hjernen* tematiserer den vaskegale husmora som en trussel for det ekteskapslige samliv. Og denne terapeutiske ekteskapsdiskursen, hvor kvinnen bør lære å sørge for mannens seksuelle behov, får i *Moro for mor* liv når Opsahl viser seg som et «typisk mannfolk» som mister hodet av pene damer. Og på dette punkt utstyres hans komiske figur med manglende selvinnsikt. Når han med hvit hud og bil-

ringer tar opp konkurransen med en solbarket og tydelig attraktiv Don Juan, er det hans oppblåste selvilde som får gjennomgå. For å oppnå den rette, maskuline brunfargen og gjøre inntrykk på damene tilbringer Opsahl ulidelig tid i flukstol og ombord på seilbåt for ikke å nevne slitet i trøbåten. At det dreier seg om heteroseksuelt ladet erobring, blir ikke minst åpenbart når Opsahl på stranden, omgitt av vakre unge damer, må spise is for å dempe sitt begjær. Opsahl mislykkes som forfører på en måte som nok appellerte mer til skadefryd enn empati. Det er imidlertid ikke på det huslige området han mislykkes og mangler innsikt i egen begrensning. Akkurat som det ikke er innenfor det strengt huslige, men heller som selger og far Opsahls karakter mislykkes i kategorien ovenfor, er det i rollen som forfører uten selvsinnsikt han her gjøres narr av. Husarbeidets betydning kan synes å være på vikende front.

En mer typisk 1950-tallets Husmorfilmkomikk finner vi imidlertid spor av i *Bli ny* fra våren 1966, men slett ikke slik at en mann går i gang med husarbeid uten å lykkes. I «split-screen» isenesetter her Rolf Just Nilsen både programlederen, Oddvar Folkestad, og hans makker og ekspertkommentator, sjefen for utrykningspolitiet, under programtittelen «Trafikk og musikk på kjøkkenet». Rolf Just Nilsen¹⁹ demonstrerer sin parodieringskunst gjennom å radbrekke det populære radioprogrammet «Trafikk og musikk». Programformatet så vel som trafikkreglene kan her sies å utgjøre den seriøse verden. Parodien på programformatet innebærer å forflytte den eksperthen formatet er basert på, til et felt han slett ikke kjenner, nemlig kjøkkenet. Resultatet er at han framstår som stakk dum. Når eksperthen gir håpløse råd, eksempelvis om betydningen av å overholde vikepliktsregler og fartsgrenser på kjøkkenet, er det noe som ikke stemmer. Eksperten framstår som ikke-ekspert

uten selv å være klar over det. Inkongruensen innebærer slik en omvendning av både programmets og ekspertens status og troverdighet. Eksempelvis kjører han på med henvisning til vikepliktsregler og fartsgrenser når det gjelder ferdselen på kjøkkenet. Hva gjelder humoren som rom for motdiskurser i forhold til husarbeid og kjønn, er ikke *Bli ny*-eksemplet entydig. Det komiske objekt er rett nok en mann, men det er rollen ekspertkommentator det harseleres med, mer enn *mannen som skal stelle hjemme*. Samtidig er det komiske poenget nettopp å forflytte en mannlig ekspert inn i et kjøkken og gjøre narr av hans manglende evne til å tilpasse seg situasjonen.

Mens Aud Schønemann parkerer barnets far i *Husmorfilmen* høsten 1964, topper hun på mange måter Husmorfilmens harselas med mannen i *Fritimen* høsten 1970, i det som må sies å være Husmorfilmens eneste sketsj med en komedienne i hovedrollen.²⁰ Som en oppfølger og omvendning av Opsahls karakter i *Moro for mor* er det mannen som forfører som tematiseres. I tråd med fjernsynsetettikkens «talking head» henvender Schønemann seg i dette mellomstikk direkte til kvinnene i salen for å gi dem «Varefakta for mannen». For mannen, hevder hun, er jo en av de viktigste forbruksvarene – for kvinner, underforstått og med pek til samtidas kritikk av et mannssamfunn hvor kvinner var redusert til vare i et spill mellom menn. Schønemann parodierer også forbrukerveiledning gjennom harselas med seriøse foredrag, utstyrt som hun er med pekestokk og plansjer med piler og kryssende kategorier. I «Varefakta for menn» undervises husmødrene i hva de bør være oppmerksomme på når de skal velge mann. Som for «Trafikk og musikk i kjøkkenet» er humoren basert på en forflytning. Den seriøse forbruksopplysnings terminologi anvendes på romantikkens og partnervalgets område. Slik inkongruens blir det moro av.

Schønemann påstår implisitt at som ulike typer vaskemaskiner eller suppeposer kan menn som forbruksvare fordeles innefor noen hovedtyper – som dessverre alle viser seg å ha alvorlige skavanker. Typen som stadig må underholde, det vil si skaffe seg oppmerksomhet, gjennom å fortelle gode historier, sjarmøren som viser seg å ha et forstokket kvinnesyn ettersom hans idealkvinne bør være atten og modellpen, men også ha en akademisk grad, og den tredje kategorien menn som benytter lavt selvilde som sjekketriks. Som leder av «Forsøksrådet for menn» kan Schønemann til syvende og sist ikke anbefale noen av forsøksmennene uten forbehold, skjønt hun peker på mange krysninger som går ganske billig på vårparten. Med et slikt kommersielt forhold til det å skaffe seg en mann, skapes distanse til en posisjonering av Mannen som det viktigste i en kvinnes liv. Aud Schønemann spiller selv yrkeskvinne på sin hals, det vil si at hun har et liv utenom hjemmet og ektemannen. Som en ren omvendning av husmorrollen ringer Aud etter foredraget hjem til sin mann. Her beklager hun på sitt mest søte og sjarmerende at hun har så mye å gjøre på (forsøks)kontoret at hun bare må ta med noe arbeid hjem. Ettersom det hun arbeider med, er test av mannfolk, kan «punchen» lyde: «Det blir bare et par stykker.»

Gjennom hele sketsjen ser Schønemann rett i kamera for å holde blikkontakten med publikum. Sketsjens altomfattende og skarpe harselas med mannen – menn i alle kategorier finnes for lette, forutsetter at publikum er inneforstått med og lar seg underholde av denne type latterliggjøring. Og å le av menn, det var jo det en fikk gjøre på Husmorfilmvisning. Samtidig som denne sketsjen dermed kan sies å stå i en Husmorfilmens humortradisjon, peker den framover mot det nye tiåret hvor husmødre skal komme til å utgjøre et mindretall i forhold til gifte kvinner som deler på forsørgerbyrden, og hvor skarp harselas

med menn, menns ego og menns makt blir en viktig ingrediens i den nye feministiske humoren (Crawford 1995).

Exit husmor

Med 1970-tallet er ikke lenger likestilling primært en diskurs på frammarsj. Nå gjør likestillingskampen seg gjeldende i praktisk politikk: Kvinner skal ut i arbeid. Menn må delta på en helt annen måte på hjemmearenaen. Om 1960-tallet kunne føles truende for mannen rent identitetsmessig, møtes han nå av eksplisitte krav og konkrete forventninger om ny kurs fra en velorganisert kvinnebevegelse, fra offentlige etater og politiske aktører. Denne klimaendring gjør seg gjeldende også i Husmorfilmene.

Som en avrunding på analysen av humor i Husmorfilmene skal vi ta for oss den siste, nemlig *Kjære husmor* fra 1972. Mellomstikkene i denne filmen lar oss møte en ny type mann. Rolv Wesenlund gestalter en moderne, myk (?) mann som har byttet rolle med sin kone. Vi ser fortsatt referansen til *Mannen som skulle stelle hjemme*, men denne gang er det ikke *han* som vil hjem for å vise at han kan gjøre like bra jobb som kona, det er *hun* som vil ut. Denne mannen framstår langt på vei som et offer for nye måter å organisere hjem, husarbeid og familie på. Som offer i en husmorposisjon kommer han interessant nok også til å representere sider ved husarbeidet og husmorrollen som har vært et taust felt i Husmorfilmene, og som nå flagges for fullt innen den nye feminismens kritikk av husmoderlighet som livsprosjekt, nemlig husmortilværelsens skygesider.

Rammen for mellomstikkene er et harselas med fjernsynsreportasjen, hvor «hjemmemannen», den betegnelsen han selv foreslår å bruke, intervjues om egne erfaring med en ny måte å organisere hjemmelivet og husarbeidet

på. Idet fjernsynsjournalisten, også spilt av Wesenlund, dukker opp, har hjemmemannen verken rukket å kle seg eller stelle håret. I morgenkåpe og med kaffekopp og røyk kjefter han maskulint høylytt på barna som befinner seg «off-screen».

Han oppviser tap av kontroll gjennom antrekk og i forhold til barna som dagen før skal ha ringt noteringsoverføring for store summer. Verbalt gir han imidlertid uttrykk for å ha kommet langt når det gjelder å lære seg å være husmor. Han har eksempelvis tatt et kurs i finere matlaging, men kona tar heller forretningsforbindelsene med ut på restaurant. Motstrebbende innrømmer «hjemmemannen» at han noen ganger kjenner seg isolert, slik husmorisolasjon var en av tropene i den feministiske kritikken av husmorrollen. Når *han* løfter fram isolasjonen, blir problemet særlig tydelig. Den kjønnsdiskurs som hadde naturalisert husmorrollen, innebar at en mann selvfølgelig skulle leve et mer sosialt og betydningsfullt liv i offentligheten enn en kvinne. På samme måte er det noe selvsagt i at en mann som på sin kones initiativ må ta seg av hus og hjem på heltid, vil savne jobben. Derfor er det fornøydlig når han motstrebbende medgir at han faktisk gjør det: «Jeg må innrømme at jeg savner jobben iblant.» Når det kommer fram at han var departementsråd og savner stortingsrestauranten, nærmer hans posisjon seg en karnevalessk degradering. Skulle en departementsråd som, framkommer det, elsket jobben og «likte å bestemme», oppgi sin yrkeskarriere? Her gis også motstanden mot feminismens prosjekt diskursivt rom, som om likestilling skulle innebære omvending heller enn endring av kjønnsrollene. Kampen for å fastholde en livsform av husmødre og forsørgere næres når uheldige konsekvenser av endring, en uheldig mann og et hjem i oppløsning, spilles ut.

Sketsjen tegner på den ene sida et skremmebilde, en likestillingsdystopi på mannens

Rolv Wesenlund som hjemmemann og intervjuobjekt i Husmorfilmen *Kjære husmor* fra 1972.
(Foto: © Filmconsult A/S / Norsk filminstitutt)

vegne. Men mellomstikkets argument er noe av en «catch»: Husmorrollen innebærer isolasjon og tap av betydning. Underforstått bør kvinner i tråd med likestillingskampens credo skaffe seg et mer meningsfullt livsprosjekt. På den andre sida introduseres en stakkars mann, en mann som er blitt offer for likestillingen. Mellomstikkene i *Kjære Husmor* belyser slik den diskursive og samtidig høyst reelle maktkampen knyttet til husmorsamfunnets oppløsning.

Husmorfilmhumorens skiftende ansikt

Wesenlunds uverdige, om enn lattervekkende «hjemmemann» impliserer, om ikke entydig, at her har husmora sviktet sitt oppdrag ved å gå ut i jobb. Når mannen som skulle stelle hjemme, i 1950-tallets Husmorfilm ble til latter fordi han mislyktes, falt derimot et gyllent skjær over husmora. Husmoras betydning ble i 1950-tallets Husmorfilmhumor på denne måten indirekte framstilt i tråd med opplysningskampanjens positive og kompetente hus-

morkonstruksjon. Denne husmora stod sterkt også i Husmorfilmens informative reklamefortellinger fra denne epoken, en vital, vellykket og energisk moderniseringsagent. Hun trekker ektemannen med seg inn i kjøkkenmodernisering (*Slike kan det gjøres* 1953), overbeviser ham om nødvendigheten av å gå over til å bruke banktjenester (*Husmor før og nå* 1958) og holder generelt en høy standard i hjemmet, takket være den endringsvilje som kommer til uttrykk gjennom omfavelse av nye produkter og arbeidsmetoder. Humoren trekker altså på den samme type husmor- og husarbeidsdiskurs som de informative reklamefortellingene.

Der humoren har noe å tilføye, ligger det i latteren på mannens vegne. Som vi har vært inne på, er mannen som mislykkes, og mannen som mangler selvinnsikt, klassiske troper i humorhistorien, og skulle sånn sett ikke være noe nytt. Den retoriske slagkraften til denne figuren i Husmorfilmen er knyttet til Husmorfilmen som kvinnegren. I kinosaler landet over møttes et publikum av husmødre som sammen og uten moderasjon kunne fryde seg

over å se en mann komme til kort på et felt der de selv ble framstilt som de selvsagte eksperter. Husmorfilmen sørget slik for, som en dyd av nødvendighet, at latterliggjøring av mannen blir del av retorikken i etterkrigstidas opplysnings- og opplæringskampanje overfor husmødrene. At den inkompetente mannen, om enn i bredere forstand, gjøres narr av i Husmorfilmens mellomstikk utover på 1960-tallet, sier noe om typens potensial når det gjaldt appell til husmødre/kvinner på tvers av sosiale og geografiske skillelinjer. Men på 1960-tallet rådde ikke den inkompetente mannen grunnen alene. Husmødre fikk nå også le av aggressive utfall mot husmødre, ikke minst Husmorfilmens eget publikum. Eksistensen av denne humoren peker trolig mot at selv innen opplysningskampanjen overfor husmødre i bred forstand var det nå rom for å kritisere husmora. At kritikken rammer den mannlige humoristen selv, rokker ikke ved det forhold.

I de informative reklamefortellingene suppleres på 1960-tallet husmora som hjemmets dynamiske moderniseringsagent med formaninger til husmødrene når det gjelder utseende. At annonsører for en voksende produksjon av hygieniske produkter og skjønnhetspleie nå kjøper seg inn i Husmorfilmen, er ikke den eneste årsaken til denne dreiningen. Vel så viktig er det at husmorsamfunnets selvfølgelighet, og med den framstillinga av en entydig sterk og kompetent husmor, er på vikende front. Husmødre kan nå formanest og snakkes ned til. Nettopp i dette klimaet er det at Justers aggressive satire framstår som Husmorfilmhumorens tydeligste kritiske (og kvinnepolitiske) bidrag. Den kritikk av husmora som ligger innbakt i forbruksdiskursen og i nye moderniserings- og kjønnsdiskurser, blir konfrontert og avkledd i Justers kjefting.

At Husmorfilmen følger opp og benytter retorisk sentrale debatter så vel som de mest

populære humorister, er mellomstikkene i den siste Husmorfilmen basert på likestillingsdebatten et godt eksempel på. Blant de informative reklamefortellingene i denne filmen finner vi en holdningskampanje med Arbeidsdirektoratet som oppdragsgiver. Her argumenteres det gjennom forbilder og foredrag for å få kvinner til å gå ut i arbeidslivet og velge utradisjonelt. Sammen med de lattervekkende og tvetydige mellomstikkene med Wesenlund er det som Husmorfilmen her spår sin egen undergang som reklamearena.

Konklusjonen er derfor at humoren i Husmorfilmen både følger utviklingen i og åpner opp det diskursive feltet husmor og husarbeid. Humorens kritiske potensial øker i løpet av perioden i takt med at de indre motsetningene i husmorsamfunnets kjønnsnormer kommer tydeligere fram i det offentlige ordskiftet. Men bildet av humorens potensielt progressive funksjon er ikke entydig. Deler av Husmorfilmhumoren bidro trolig til å sementere husmorsamfunnets hegemoniske kjønnsnormer. Latteren som den huslig sett inkompetente mann vekker, er langt på vei en latter som bygger opp under heller enn utfordrer den tradisjonelle familiemodellen med utearbeidende, lønnet forsørger og hjemmearbeidende, ulønnet husmor. Humor skulle gi et pusterom i informasjonen og salgsargumentasjonen og slik trekke publikum til disse filmene. Og noen ganger var også Husmorfilmhumoren blott til lyst rent innholdmessig. Visningene var imidlertid en arena hvor kvinner kunne le sammen. For deler av 1970-tallets kvinnebevegelse ble den undergravende latteren viktig for å skape samhold og kampvilje.²¹ Liv Hausken, som har drøftet humoren i Anja Breiens første *Hustruer*-film fra 1975, har pekt på eksistensen av en kvinnelig subkultur som forklaring på hvorfor *Hustruer* fikk flere kvinner enn menn til å le. Mannlige kritikere følte seg utestengt fra det erfaringsfellesskap som viste seg å eksis-

tere gifte kvinner imellom (Hausken 1992). En utfordrende, opprørsk latter kan ha funnet utløp også under Husmorfilmvisningene i tiårene før kvinneopprøret og sin forlengelse i *Hustruers* publikumsrespons.

Husmorfilmhumorens fokusering på kjøken og husmorkompetanser har bidratt til, ganske så uintensivt, å gjøre eksplisitt iboende motsetninger og inkongruenser i seriøse diskurser om husarbeid og kjønn. Husmorfilmhumoren har utøvd et trykk mot kjønnsdiskursens grenser og vist fram konflikter som i større grad ble tilslørt i seriøse formater. Som bidrag til den oppfattende opplysningskampanjen overfor husmødrene viser Husmorfilm-

Litteratur

- Bakhtin, Mikhail 1981. *The dialogic imagination: four essays* Austin: University of Texas Press.
- Bergson, Henri 1993. *Latteren: et essay om komikkens væsen*. København: Politisk Revy.
- Block, Eva (red.) 1996. *Husmors filmer. Dokumentation från forskarsymposium*. Stockholm: Arkivet för ljud och bild.
- Bonnevie, Margrete 1948. *Patriarkatets siste skanse* Oslo: Aschehoug.
- Bonnevie, Margrete 1957. *Fra mannssamfunn til menneskesamfunn* Oslo: Cappelen.
- Brown, Mary Ellen 1990 «Motley moments: Soap operas, carnival, gossip and the power of utterance». I: Mary Ellen Brown (red.): *Television and women's culture* London: Sage.
- Butler, Judith 1990. *Gender trouble: feminism and the subversion of identity* London: Routledge.
- Carter, Erica 1997. *How German Is She? Postwar West German reconstruction and the consuming woman*. Michigan: The University of Michigan Press.
- Crawford, Mary 1995. *Talking Difference; On Gender and*

Husmorfilmhumoren har utøvd et trykk mot kjønnsdiskursens grenser og vist fram konflikter som i større grad ble tilslørt i seriøse format.

humoren fram en kritikk av negative kvinnebilder, gir lattergjøring av menn legitimitet og illustrerer slik dilemmaer og tvetydigheter i husarbeidsdiskursen som finner sine paralleller i dag. Humoren i Husmorfilmen kan beskrives som større og mindre inverteringer av 1950- og 1960-tallets seriøse diskurser om husarbeid, kjønn og fornuftig forbruk. Å fokusere på Husmorfilmens humor har for min del fått husmorepoken og opplysningskampanjen overfor husmødrene til å tre fram som mindre opplagt og gitt grunn til fortsatt å sette spørsmålstegn ved det fortidige ved denne epokens normer og forestillinger. ★

- Language*, London: Sage Publications.
- Davis, Natalie Zemon 1975. *Society and culture in early modern France: eight essays*, London: Duckworth.
- Dyer, Richard 1993. *The matter of images: essays on representations*. London: Routledge.
- Foucault, Michel 1980. *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*. New York: Pantheon Books.
- Frye, Northrop 1948 «The Argument of Comedy». I: D.A. Robertson jr. (red.): *English Institute Essays 1948*. New York: Columbia University Press.
- Glitre, Kathrina 2006. *Hollywood Romantic Comedy: States of the Union, 1934-1965*. Manchester: Manchester University Press.
- Gray, Frances 1994. *Women and Laughter*. London: Macmillan.
- Grodal, Torben Kragh 1995. «Skam, latter og kønskamp. En analyse af Hawks' Bringing Up Baby». I: Eva Jørholt (red.): *Ind i filmen*. København: Medusa.
- Gulas, Charles S. og Marc G. Weinberger 2006. *Humor in Advertising: A Comprehensive Analysis* London: M.E. Sharpe.
- Hagemann, Gro 2003. *Feminisme og historieskriving: inntrykk fra en reise*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hartviksen, Ivar 1995. «Historien om Centralfilm – storprodusent av reklame, del 1». *Rush-print* 2.
- Hausken, Liv 1992. «Om latteren i Anja Breiens 'Hustruer'». I: *Kjønn i Kjempers fødeland. Forskerblikk på kultur og*

- identitet. Arbeidsnotat 1/92. Oslo: NAVFs sekretariat for kvinneforskning.
- Hausken, Liv 2008. «Hustruer som komedie». I: Sølve Skagen og Ellen Bergli (red.): *Fra ide til film. Hustruer*. Nesbru: Forlaget Vett & Viten.
- Holand, Marianne 2005. «Ja, du vet mannfolk»: Kontruksjoner av maskuliniteter i *Husmorfilm*. Hovedoppgave i anvendt språkvitenskap, NTNU.
- Holter, Harriet 1956. «Authority relations in occupational life as influenced by sex roles and sex identifications. A study of ascribed and achieved roles.» Institute for Social Research, University of Oslo, papirkopi ved Nasjonalbiblioteket NA/A r 4783
- Holter, Harriet, Willy Martinussen og Bjørg Grønseth 1967. *Hjemmet som arbeidsplass: studier av husmors arbeidssituasjon, av veiledningsbehov og veiledningstilbud*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Iversen, Gunnar 1999. «Modernitetens budbringere – om de norske *Husmorfilmene*». I: Anne Marit Myrstad og Hilde Gunn Slottemo (red.): «Slik kan det gjøres». *Flerfaglige blikk på «Husmorfilmen»*. Arbeidsnotat 1/1999. Trondheim: Senter for kvinneforskning NTNU.
- Johansson, Ella 1996. «Fräcka ynglingar och rejäla karlar». *Nord nytt* 63.
- Johnsen, Birgit Hertzberg 1999. «Gender Differences in Practice and Enjoyment of Humour in Norway». *Ethnologia Europaea* 29.
- Jordåen, Runar 2003. *Frå synd til sjukdom? Konstruksjonen av mannleg homoseksualitet i Norge 1996–1950*. Hovedfagsoppgave i historie. Bergen: Universitetet i Bergen.
- Jørholt, Eva (red.) 1995. *Ind i filmen*. København: Medusa.
- King, Geoff 2002. *Film Comedy*. London: Wallflower Press.
- Kjus, Yngvar, Birgit Hertzberg Kaare (red.) 2006. *Humor i mediene*. Oslo: Cappelen akademisk.
- Kjus, Yngvar 2004. *Karneval i kringkastingen: en studie av humorprogrammet Åpen Post med utgangspunkt i karnevalets formspråk*. Hovedoppgave i medievitenskap. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Knuuttila, Seppo 1996. «Humorforskningens teori og praktikk». I: Ulf Palmenfelt (red.): *Humor och kultur*. Åbo: NIF Publications.
- Larsen, Leif Ove 1998. *Moderniseringsmoro: Romantiske komedier i norsk film 1950–1965 Sjangeren, publikum, sosialhistorien*. Avhandling til dr.art. graden. Bergen: Universitetet i Bergen, Institutt for medievitenskap.
- Larsen, Leif Ove 2001. «Respektløs moro? Satire og parodi i 1960-årenes tv-komedie». *Norsk medietidsskrift* 1.
- Leigh jr., James H. og Claude R. Martin (red.) 1991. *Current Issues and Research in Advertising*. 1–44, Vol.13, University of Michigan.
- Lichter, Robert S., Linda S. Lichter, Stanley Rothman 1994. *Prime time: How TV portrays American culture*. Washington: Regnery.
- Lund, Ellen C. 2008. *Branding Blendo: Lilleborgs markedsføring overfor husmødre 1950–1970*. Doktoravhandling. Oslo: Unipub.
- Mellencamp, Patricia 1986. «Situation Comedy, Feminism, and Freud: Discourses of Gracie and Lucy». I: Tania Modleski (red.): *Studies in Entertainment* Bloomington: Indiana University Press.
- Miller, Daniel 1998. *A theory of shopping*. Cambridge: Polity Press.
- Mills, Sarah 2004. *Discourse*. London: Routledge.
- Modleski, Tania (red.) 1986. *Studies in Entertainment* Bloomington: Indiana University Press.
- Mühleisen, Wencke 1998. «Baluba – et underholdningsprogram med en postfeministisk heltinne». *Norsk Medietidsskrift* 2.
- Mülkay, Michael 1988. *On Humour. Its Nature and Its Place in Modern Society* Cambridge: Polity Press.
- Myrstad, Anne Marit og Hilde Gunn Slottemo (red.) 1999. «Slik kan det gjøres». *Flerfaglige blikk på «Husmorfilmen»*. Arbeidsnotat 1/1999. Trondheim: NTNU, Senter for kvinneforskning.
- Myrstad, Anne Marit 2004. «Du og jeg og husarbeidet. En diskusjon av *Husmorfilmens* konferansier». *Nordicom Information* 2.
- Myrstad, Anne Marit 2007. «Lattervekkende inkompetanse: om en seilivet maskulinitetsform på skjerm og lerret». *Norsk medietidsskrift* 3.
- Mühleisen 1998. «Baluba – et underholdningsprogram med en postfeministisk heltinne». *Norsk Medietidsskrift* 2.
- Myrvang, Christine 2004 «Flapperfeminismens konsumethos. Konsum som opprør og frigjøring på 1920-tallet». I Christine Myrvang, Sissel Myklebust og Brita Brenna: *Temmet eller uhemmet. Historiske perspektiver på konsum. Kultur og dannelse*. Oslo: Pax.
- Myrvang, Christine, Sissel Myklebust og Brita Brenna 2004. *Temmet eller uhemmet. Historiske perspektiver på konsum. Kultur og dannelse*. Oslo: Pax.
- Myrvang, Christine 2009. *Forbruksagentene: slik vekket de kjøpelysten*. Oslo: Pax
- Nelson, T.G.A. 1990. *Comedy. An Introduction to Comedy in Literature, Drama, and Cinema*. Oxford: Oxford University Press.
- Neale, Steave og Frank Krutnik 1990. *Popular film and television comedy*. London: Routledge.
- Pedersen, Vibeke 1996. *Kvinden som ikon: iscenesættelse af køn i klassisk film og postmoderne tv*. København: Borgen.
- Senzani, Alessandra 2010. «Class and gender as a laughing matter? The case of Roseanne». *Humor – International Journal of Humor Research* 23 (29):229–253.
- Skagen, Sølve og Ellen Bergli (red.) 2008. *Fra ide til film. Hustruer*. Nesbru: Forlaget Vett & Viten.
- Skard, Åse Gruda 1948. *Ungene våre*. Oslo: Tiden.
- Skretting, Kathrine 1995. *Reklamefilm: norsk reklame i levende bilder 1920–1990*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Speck, Paul 1991. «The Humorous Message Taxonomy: A Framework for the Study of Humorous Ads». I: James H. Leigh jr. og Claude R. Martin (red.): *Current Issues and Research in Advertising*. 1–44, Vol.13, University of Michigan.
- Stott, Andrew 2005. *Comedy*. London: Routledge.
- Sørensen, Anette Dina 1997. «Kønsrepresentasjoner og erotisering – streiftog gjennom 40 års reklamebilleder». *Kvinder, køn og forskning* 4.
- Rowe, Kathleen 1995. *The Unruly Woman. Gender and the Genres of Laughter*. Austin: University of Texas Press.
- Taylor, Ella 1989. *Prime-time families: television culture in postwar America*. Berkeley: University of California Press.
- Tøgeby, Ole 1983. *Kvinder siger selvfølgelig mest – sagde manden: om sprog hos kvinder og mænd, arbejdere og mellemlag*. København: Reitzel.

Veiteberg, Jorunn og Einar Økland 1986. *Reklamebildet*. Oslo: Samlaget.

Walker, Nancy A. 1988. *A very serious thing: women's humour and American culture*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Noter

- 1 Selve betegnelsen husmorfilm kom først i bruk om ordinære reklamefilmer for hus og hjem-produkter og hadde også vært anvendt som betegnelse på opplærings- og opplysningsfilmer rettet mot husmødre (Iversen 1999). Men det var fellesreklamefilmene med underholdningsinnslag vist i egne formiddagsforestillinger som på 1950-tallet kom til å få hevd på benevnelsen og da som Husmorfilm med stor H. Stor bokstav ble benyttet i produsentens egenomtale så vel som i rulletekstene. *Husfarvikaren* fra 1964 kan gjelde som eksempel på en typisk Husmorfilm. Etter en rulletekst med feiende, flott musikk er vi, til mer dempede toner, tilstede i et hjem hvor en husmor steller planter, mens en mannlig kommentator informerer oss om fordelene med *Gro blomstergjødsel*. Vi får et tilsvarende reklameinnslag for *Villeda pusseklut*, mens tredje innslag reklamerer for *CD-strømpen* til lyden av moderne swingjazz. Her følger vi dameben i eksteriør som klippes sammen med nærbilder av dameøyne, mens den mannlige kommentatoren understreker CD-strømpen som et svar på kvinnens behov for å ha vakre ben. Etter om lag åtte minutter kommer første humoristiske mellomstikk, som i løpet av en fire minutters sketsj introduserer det fiktive «Statens Husfarvikarkontor». Her møter vi de for samtida velkjente komikerne Arvid Nilsen som leder av kontoret, og Arve Opsahl som en av husfarvikarene i kontorets tjeneste. Etter påfølgende innslag hvor henholdsvis *Toro supper*, *Rent av-pusseprodukter*, Martens småkaker og *Cooper luftrens* presenteres og demonstreres, kommer flere humoristiske mellomstikk med Opsahl på oppdrag hjemme hos Willie Hoel. Deretter følger reklame for *Evalet kjøkken*, *Alf Bjerckes oxan maling* samt ulike veggplater og paneler fra *Norsk Hydro*. I tredje mellomstikk velger Arvid Nilsen selv å ta hjemmebesøket for så å ende i vill twist-dans med den populære vokalist og artisten Elisabeth Grannemann. Det fascinerende med å se kjente personer «live» utnyttes også i reklameinnslaget som følger. Her møter vi 1960-tallets skøytekonge Per Ivar Moe introdusert via sin kone som sørger for næringsrik mat til idrettsmannen ved bruk av *Marianne margarin*. Også de påfølgende reklamer angår matvarer. Til slutt i *Husfarvikaren* presenteres vi for en holdningsreklame for «Den private kjøpmann» etter at Arve Opsahl har gjort seg til latter i ytterligere tre mellomstikk.
- 2 Birgit Hertzberg (Johnsen) har undersøkt nordmenns forhold til humor og funnet at kvinner generelt har stor glede av å le av menn (Johnsen 1999).
- 3 Fram til 1962 kom det en ny Husmorfilm hvert år, deretter ble husmødrene gjennom avisannonser, gratis-avisen *Husmor-nytt* og hos sine lokale, private kjøpmenn innbudt til Husmorfilm på kino både høst og vår fram til 1972.
- 4 På grunn av den bratte veksten i varetilbudet og avvikinga av krigstidas ulike rasjoneringstiltak var det om å gjøre å få med flest mulig reklamefilmer innenfor den bolken som reklamebransjen hadde forhandlet fram i forkant av kinoforestillingene.
- 5 Når jeg gjennom årene har omtalt Husmorfilm som et forskningstema, har folks assosiasjon til *Støv på hjernen* vært regelen heller enn unntaket.
- 6 Det var filmviteren Gunnar Iversen som først skrev om denne filmsamlingen i en artikkel i *Syn og Segn* i 1994. I 1996 deltok han på et seminar vedrørende de svenske Husmors filmer ved Arkivet för ljud och bild i Stockholm. Tre år seinere dokumenterte undertegnede sammen med historiker Hildegunn Slottemo et tverrfaglig fagseminar om Husmorfilm ved NTNU (Myrstad og Slottemo 1999). Foruten en masteroppgave i språkvitenskap fra 2005 med Husmorfilmen som materiale (Holand 2005), har øvrige publikasjoner på Husmorfilmen vært knyttet til paraplyprosjekt på husarbeid (f.eks. Myrstad 2004 og 2007). Den DVD-en med utvalgte Husmorfilmer som Norsk filminstitutt utga i 2008, kunne realiseres takket være videooverføring av samlingen som dette prosjektet delfinansierte.
- 7 Interessen for mellomstikkens humor springer imidlertid ut av et filmvitenskaplig delprosjekt under det tverrfaglige paraplyprosjektet *Mellom markedsøkonomi og befolkningspolitikk: Husarbeid som ideologi og praksis*, finansiert av NFR. Delprosjektet *Slik kan det gjøres! Husmorfilmen som populærkultur* tar for seg genrens historie og retorikk med vekt på filmenes framstilling av husarbeid og kjønn.
- 8 Foucaults forståelse av subjektet som diskursivt produsert har funnet gjenklang i nyere feministiske subjektteori (Butler 1990).
- 9 Bahktins drøfting av karnevalske former har hatt stor betydning for film- og medievitenskapens studier av populærkulturelle former, såpeopera, (se f.eks. Brown 1990), talk-shows (se f.eks. Rowe 1995, Pedersen 1996) og mer eksperimentell fjernsynshumor (se f.eks. Kjus 2004).
- 10 Kun en av Husmorfilmene kan i dag regnes som tapt, filmen *Tipp, topp* fra høsten 1969, med nygifte Lill-Babs og Kjell Kaspersen som trekkplaster.
- 11 Om stabiliteten i 1950-tallets maskuline identitet, se Johansson 1996.
- 12 Per Aabel bidro fra 1930-tallet og framover til en lang rekke reklamefilmer for sigaretter og halspastiller, tannkrem og vaskemidler. I *Blenda-kavalkaden* 1954 med klipp fra en rekke Lilleborgfilmer fra perioden 1937 til 1954 er han selvfølgelig blant aktørene. Nærmest som en forløper til første scene i den første norske Husmorfilmen fra 1953 spilte Aabel mot årets Frøken Norge, Eva Røine, i reklamefilmen *Slik gjorde Fru Berg* i 1952.
- 13 Bytte av kjønnsroller dukker også opp i de norske ekteskapskomediene, eksempelvis i *Kvinnens plass* (Nils R. Müller) fra 1956. Her er det imidlertid hun mer enn han som lærer en lekse, og må innse at rollebyttet har uante og heldige konsekvenser. Se analyse av denne filmkomedien hos Larsen 1998 og Gro Hagemann 2003.
- 14 Basert på Sigrids Boos roman med samme tittel fra 1930.
- 15 Mellomstikkene i den sistnevnte er tapt.

- 16 Fire dager senere, 11. mars, preger en reklamestripe med Juster i sesongens Husmorfilm forsida av *Aftenpostens* aftennummer.
- 17 Unntak som bekrefter regelen, kan vi peke på når Juster klager på at kona handler og handler i *Nytt og Nyttig* fra 1965, og inn kommer faktisk Aud Schønemann feiende med et lass «pakkenelliker».
- 18 Revystjernen Aud Schønemann var i 1964 ferd med å etablere seg som Norges fremste filmkomedienne etter suksesser som *Et øye på hver finger* (Christensen 1961), *Sønner av Norge* (Vennerød 1961) og kriminalkomedien *Alle tiders kupp* (Vennerød 1964) samme høst.
- 19 Sammen med Opsahl hadde han hovedrollen i publikumssuksessene *Operasjon Løvsprett* og *Operasjon Sjøsprøyt*. Våren 1966 var han dessuten fortsatt kinoaktuell i *Stampa forelsker seg* (Nils-Reinhardt Christensen, 1965). Han hadde hatt en mindre rolle i Husmorfilmen *Tips om trivsel* i 1963, men gjør i *Bli ny* våren 1966 sin første og eneste rolle som gjennomgangsfigur i Husmorfilmen.
- 20 Om vi ser bort fra at Wenche Foss bærer alle mellomstikk i Husmorfilmen *Gjør det lettere* fra 1967. Her holder hun primært foredrag for husmødrene, men hun gjør det med innslag av humor.
- 21 Se «Humor as Feminist Strategy» og «Feminist Humor as Political Action» i Crawford 1995.

Av ØYSTEIN GULLVÅG HOLTER

Den store debatten om husholdsarbeidet 1975–1985

Den store husholdsarbeidsdebatten fra omtrent 1975 til 1985 som ble kalt «the international domestic labour debate»¹ er tema for denne artikkelen.² Dette var en debatt, særlig i akademiske og venstreradikale sirkler, som startet med spørsmålet om husmødres stilling og utviklet seg til en diskusjon om husholdsarbeid, økonomi og utbytting, og hvorvidt husholdsarbeid kunne forklare kvinneundertrykking. Dersom kapitalismen var kjønnsblind, hvordan kunne det da ha seg at den i praksis var så kjønnnet? Debatten påvirket feministisk bevissthet og teoriutvikling, og har relevans også i dag.

Introduksjon

I 1970 jobbet omtrent 60 prosent av norske kvinner primært som husholdsarbeidere. I statistikken ble de klassifisert som husmødre eller hjemmeværende.³ Den store diskusjonen om husholdsarbeidet oppsto i en situasjon der dette arbeidet var en viktig del av arbeidet i samfunnet. Det ble utført først og fremst av personer utenfor det lønnete arbeidslivet. Husholdsarbeid (husarbeid og omsorgsarbeid)⁴ ble antatt å være kvinnearbeid og ble i begynnelsen omtalt som husmorarbeid.

Det er symptomatisk at den internasjonale diskusjonen begynte som «spørsmålet om husmødrene». Hva var det egentlig husmødrene

råd og *Klassekampen*. Et tidlig eksempel på norsk debatt er et temanummer om familien, *Kontrast* nr. 5 1974, med kritiske innlegg fra Tove Stang Dahl, Harriet Holter og andre, og (allerede) en artikkel om «kvinnefrigjøringens konsekvenser for mannen» (av Åse Westberg og Erik Rudeng). Et temanummer av *Kjerringråd* (nr. 1 1976) handlet om «ulønna arbeid under kapitalismen». Den norske delen av diskusjonen var tidlig ute med å ta opp husholdsarbeidets samfunnsmessige stilling, med å utvikle kjønnsnøytrale kategorier og med å bruke diskusjonen videre i forskning.

Debatten brøt opp den lukkede naturaliserte rammen som hadde omgitt husholdsarbeidet. Den reiste spørsmål om hvorfor ikke

Debatten var i starten preget av et ønske om å forstå husmødre, og etter hvert kvinneundertrykking generelt.

bidro til i samfunnsregnskapet? Hvordan skulle forsikringsselskaper regne tap ved tidlig død (Clarke & Ogus 1978)? Og hvilken klasse tilhørte egentlig husmødrene – deres ekte-menns klasse eller en slags egen klasse? Dette siste var en ny tanke som ble gradvis tydeligere tematisert i diskusjonen.

Debatten startet i England tidlig på 1970-tallet, med innlegg i radikale tidsskrifter som *New Left Review* og *Capital and Class*. Debatten hadde vedvarende tyngdepunkt i England og engelskspråklige land, men fikk raskt betydning blant annet i Norge. Økt bevissthet om husholdsarbeidets betydning preget viktige bidrag i kvinneforskningen på 1970- og 1980-tallet (som Bojer 1976, Wærness 1975, Stang Dahl 1982, Sørensen 1982, Haavind 1982). Debatten preget etter hvert mange innlegg og artikler i blant annet *Kontrast*, *Sirene*, *Kjerring-*

begge kjønn deltar og hvorfor arbeidet ikke organiseres annerledes. På samme måte som feministisk postmoderne og poststrukturell teori senere, åpnet den det fastlagte og stilte spørsmål ved det som hadde vært tatt for gitt. Ordene som ble brukt, var nye (som «forsørgerkontrakt», «husholdsarbeider»), eller de ble brukt på nye måter («arbeid», «organisere»). Den mer feministisk bevisste tenkningen som dominerte debatten, ledet til kritikk av uttrykk som «hjemmeværende» og «husmor» og til beskrivelser av husholdsarbeid som en aktiv prosess der arbeidsfordelingen først og fremst var samfunnsbestemt, ikke naturbestemt.

Debatten var i starten preget av et ønske om å forstå husmødre, og etter hvert kvinneundertrykking generelt. Hvor vellykket dette var, er diskutabelt. Som vi skal se, var det nye

ikke alltid så nytt likevel. Forståelsen av husholdsarbeidet ble preget av forståelsen av sosiale klasser, som var den sentrale aksene i 1970-tallets radikale debatt. Men til tross for dette klassemessige tyngdepunktet kan man se et gjennomgående trekk av undring i debatten, en glede over å kunne diskutere nye spørsmål. Debatten forvandlet det trivielle til noe fascinerende og utfordrende og brøt opp «mødregenerasjonens husmornorm». ⁵ Kanskje var husholdsarbeidet så å si koden som kunne lede til forståelse av kvinneundertrykking?

Denne artikkelen tar opp en forskningsdebatt som oppsto i grenseflaten mellom to fremvoksende fagfelt. Dette var på den ene siden økonomisk forskning på gifte kvinner som arbeidskraftsressurs og på den andre siden feministisk inspirert «synliggjøringsforskning» der husarbeidet ble trukket frem i lyset. Artikkelen er konsentrert om den marxistisk-feministiske debatten og hovedspørsmålet som ble reist der, om verdiskaping og utbytting i reproduksjonen. Det innbefatter bidrag fra en norsk studiegruppe, «Kvinner og kapital», som forfatteren av denne artikkelen var med på å lage på begynnelsen av 1980-tallet, og som videreførte den nye feminist-marxistiske retningen og kritikken av tradisjonell marxisme.

Den materialistiske orienteringen i debatten gjør den relevant i en situasjon der kjønnsforskning blir kritisert for å være for ensidig kulturkonstruktivistisk og for lite realistisk. Dermed blir det viktig å lære både av fremgangen og feilene fra den gang.

Bakgrunn

Det var ikke nytt å trekke husholdsarbeidet inn i analyser av samfunn og økonomi. Beregningene av husholdsarbeidets bidrag til verdiskapingen hadde vært gjort blant annet i USA og i Norge i mellomkrigstida (se f.eks. Vanek

1980). Men tidlig på 1970-tallet, etter årtier med idealer om husmorsamfunnet, var dette på mange måter glemt kunnskap.

Derfor virket den økonomiske vinklingen frisk og ny. Den oppsto sammen med en bølge av synliggjøring av kvinner og kvinnekamp, kombinert med empiriske tidsbruksstudier som viste husholdsarbeidets store omfang. Og den vokste frem i et intellektuelt klima preget av tro på økonomiens sentrale stilling og på betydningen av sosial klasse som forklaringsmodell. Hadde man tolket noe i termer av økonomi og klasse – vel, så hadde man forklart det!

Hvem deltok i den store husholdsarbeidsdiskusjonen? Den var dominert av deltakere med interesse for feministisk og marxistisk økonomisk analyse. Både menn og kvinner deltok, og menn var mer representert enn i mange andre debatter om kjønn. Selv om det mest var middelklasseskribenter og akademikere som førte ordet, var det også innlegg fra arbeiderklasseskribenter (f.eks. leserinnlegg i aviser som *Klassekampen*).

Feminister i Norge hadde vært tidlig ute både med tenkning om kjønn, likestilling og husholdsarbeid (Bonnievie 1955) og med forskning på husholdsarbeid (Holter mfl. 1967) og den mannlige forsørgerrollen. Et «vesentlig krav som vår tid reiser til familien (...) er å frita mannen for hans forsørgerfunksjon overfor hans kone», hevdet Grønseth (1966:85). Fordeling av omsorgsarbeid ble drøftet som hovedårsak til kvinneundertrykking (Holter 1970). Mens den engelskspråklige debatten diskuterte teoripremisser, var norske forskere som Grønseth i gang med å designe forsøk allerede på 1970-tallet. «Uten ham ville norsk sosiologi lenge fremstått som provinsial, dvs. uten noen som arbeidet med reproduksjonsproblemer» (Holter 1986:13). Kategoriene *produksjon* og *reproduksjon* sto etter hvert sentralt på feministisk side i debat-

ten, særlig i Norge. Lønnsarbeid og ulønnet husholdsarbeid var grunnlaget for to sosioøkonomiske sfærer, som i sin tur bidro til å skape sosiale kjønn (Holter 1984).

Debatten hadde sterke politiske og følelsesmessige undertoner. Det gjaldt ikke minst i forhold til den nye kvinnebevegelsen på 1970-tallet, som kritiserte husmorrollen for å være indoktrinert og ufri (Danielsen 2010). Denne typen kritikk var i og for seg ikke avhengig av det ene eller andre standpunktet i økonomidebatten – men det var trolig de mest materialistiske retningene som vakte mest følelsesmessig anstøt fordi deres insistering på *verdi* så lett kunne tolkes som et angrep på *verdighet*.

Det nye ved debatten var hva man kan kalle et *funksjonelt premiss*, en tankegang som var inspirert av kritisk og økonomisk teori. Undertrykking var ikke i seg selv forklaring god nok – undertrykking tjente en hensikt eller en funksjon som trengte forklaring. Selve premisset var ikke så nytt. Det var vel kjent fra tenkning om sosial klasse. Det nye var å prøve ut denne teoridannelsen på området kjønn og hushold. Kvinneundertrykking måtte forklares, den var ikke i seg selv en årsak. «Utbytting», eller til nød det litt svakere uttrykket «utnyttning», var den dominerende forklaringen av maktforhold, noe som også preget husholdsarbeidsdiskusjonen.

Dette hadde viktige implikasjoner også når det gjaldt «undertrykkerne». Kanskje var mennene utbyttere i husholdene? Dette var en tese som skapte stor kontrovers. Samtidig var denne ideen et skritt frem i forhold til ideer om en evig undertrykkende mannsnatur, som var vanlig både blant feminister og antifeminister.

Teoretiske skillelinjer

Diskusjonen både i Norge og internasjonalt var preget av to sentrale spørsmål. Det første handlet om hvorvidt husmødrene eller hus-

holdsarbeiderne arbeidet og skapte verdier i bred forstand, et bidrag til samfunn og økonomi som de kanskje ikke ble honorert godt nok for. Det andre handlet om hva slags verdier som ble skapt, om dette skulle regnes som «myke» eller «harde» verdier, altså om husholdsoppgaver kunne klassifiseres som arbeid, og i så fall om de tilhørte en økonomisk kategori av arbeid som kunne regnes som «utbyttet». De to spørsmålene dannet to akser i debatten.⁶

Det var enighet blant de fleste av deltakerne om at husholdsarbeidet var underkjent og dårlig kompensert. Men handlet innsatsen mest om ikke-økonomiske bidrag, det man ofte kalte *bruksverdi* – eller også om et økonomisk bidrag, *merverdi*? Her ble frontene etter hvert ganske steile, uten at empirien ga klar støtte til det ene fremfor det andre standpunktet.

Skillelinjene var altså, på den ene siden, om husholdsarbeidet var utbyttet (eller utnyttet) eller ikke, og på den andre siden om det skapte harde eller myke verdier. Den tradisjonelle posisjonen gikk ut på å hevde at husholdsarbeidet utgjorde et mykt, ikke-økonomisk bidrag til samfunnet, som ikke var gjenstand for utbytting. Den radikale posisjonen gikk ut på at husholdsarbeidet både skapte harde verdier og ble utbyttet. Reproduksjonen var del av kapitalismen. En tredje posisjon, kalt to-system-teori, gikk ut på at husholdsarbeidet var utnyttet innen en egen («patriarkalsk») produksjonsmåte. Familieforståelsen – om familien var en likeverdig arena eller en institusjon for utnyttning av kvinner – var nært knyttet til disse posisjonene.

Liberalt forspill

Selv om (neo)liberal økonomi ikke var i sentrum i den store husholdsarbeidsdebatten, var det endringer i synspunktene også her, som på

et vis dannet et forspill til diskusjonen. I den grad man hadde befattet seg med det, hadde tradisjonell økonomi ansett husholdsarbeid som del av et markedsmessig eller nyttepreget regnskap i familien, der det inngikk i et likeverdig bytte, ikke i utbytting. Først og fremst ble husholdet ansett som en forbruksenhet, ikke en produksjonsethet.

Gary Becker, som senere mottok Nobelprisen i økonomi, kritiserte dette synet allerede i 1965. Han hevdet at «husholdet er virkelig en 'liten fabrikk'», og kritiserte det tradisjonelle skillet der hushold ble sett som forbruk og bedrifter som produksjon.

Utvisomt er den fundamentale årsaken bak det tradisjonelle skillet at bedrifter oftest har kontroll over arbeidstid i bytte mot markedsvare, mens «diskret» kontroll over markedsgoder og konsumtid preger husholdene idet de skaper sin egen utilitet. Dersom (...) bedrifter også ble gitt kontroll over markedsgoder og konsumtid i bytte mot å tilby utilitet, ville skillet raskt falle vekk i analysen så vel som i realiteten. (Becker 1980:55, min oversettelse)

Det var husholdets mer «diskret» kontrollregime som skapte forskjellen. Dette kontrollregimet kunne være å foretrekke for kvinner, mente Becker.

En styrke ved liberale posisjoner i debatten var at de kunne forklare hvorfor mange kvinner foretrakk en posisjon som husholdsarbeidere – til tross for at det på ingen måte var i deres objektive interesse, slik feminister og marxister så det. Liberal økonomi generelt og Gary Becker spesielt ble mye kritisert fra feministisk hold for å ha oversett både arbeidet og maktforholdene i husholdet (se f.eks. Bojer 1976).

På 1980-tallet hadde Becker delvis revidert sine standpunkter. Virksomhetene i hjemmet

ble nå tydeligere klassifisert som «arbeid», og Becker argumenterte for at lønnsarbeidet var strukturert slik at det ga fordeler til dem som ikke utførte husholdsarbeid (Becker 1985, jf. Drago 2006). Dette var en posisjon som nærmet seg den feministiske, med dekning i forskning om den lønnsmessige «straffen» for hjemmearbeidende mødre (Coverman 1983).

Marxistene i debatten var ofte nokså fnyssende avvisende til standpunktene til de liberale eller «borgerlige» økonomene. Hva nå familien enn var – et proletært ideal? en borgerlig fordom? begge syn fantes – så var den iallfall ikke et marked, den var ikke noe som kunne reduseres til likevektige bytterelasjoner. Markedstenkning var viktig for å forstå familiens omgivelser og kontekst, men ikke tilstrekkelig for å forstå familiers indre liv.

Det er typisk for debatten at få eller ingen prøvde seg på en «både-og»-posisjon. Det kunne jo tenkes at husholdsarbeidet *både* var gjenstand for et slags bytteforhold, slik at utilitetsbetraktninger av den typen som Becker beskrev, var relevante – og samtidig preget av utbytting på makronivåene som marxister og feminister beskrev. Slike kompromisser hadde man imidlertid liten sans for – selv om de kanskje ville vært i stand til å forklare trekk ved empirien som hver av teoriretningene isolert sett ikke kunne forklare.

Noen forsøk ble gjort, blant annet ved å analysere husholdsarbeidere som en slags selvstendige næringsdrivende, så å si enkelt-kvinneforetak. For eksempel hevdet Carmel Chiswick (1982) at husmorens arbeid kunne verdsettes ut fra dets «marginale produkt». Hvis hun valgte husholdsarbeid fremfor lønnsarbeid, var det fordi hennes marginale produkt var større enn nettolønnen på markedet. Verdi og lønn ble drøftet innen en nokså lukket kvinneverden, menn ble ikke trukket inn. Kanskje var kvinnen husmor rett og slett fordi hun «likte arbeidet».

Selv om man brukte andre begreper og la vekt på alternativkostnader snarere enn på utbytting, beveget liberalerne seg i samme retning som feministene og marxistene. De offentliggjorde husarbeidet.

Ved tilbakeblikk kan man si at alle retninger reflekterte store pågående samfunnsendringer. Kvinner var på marsj fra kjøkkenbenken til lønnsarbeidet, denne gangen ikke som del av en tur-retur-bevegelse, men på grunnlag av en irreversibel fremgang i utdanningsnivå.

Radikal utvikling

Det var ideen om at kvinners husholdsarbeid skapte verdi og merverdi som representerte det nye og radikale standpunktet på 1970-tallet. Som nevnt var klasseforhold det sentrale emnet i radikal politikk og forskning den gang, og det er rimelig å si at husholdsarbeidsdiskusjonen vokste frem i skyggen av klasse. Husholdsarbeidet ble ansett som et hittil ukjent område av «fremmedgjort arbeid».

Kvinnebevegelsen hadde tematisert kvinnen som *kjønnsobjekt*. Feministisk teori beskrev kvinnelighet som fremmedgjøring (Foreman 1977, Weinbaum 1978). Slike tanker passet bra med ideen om fremmedgjort arbeid og kamufleringen av husholdsarbeid som ikke-arbeid («hjemmевærende») trakk i samme retning. Problemene med *hva slags* arbeid og med å inkludere det nye feltet inn under et annet eksisterende felt (lønnsarbeidslivet) samt overføre begreper derfra, var ikke poenget i begynnelsen. Poenget var selve forbindelsen *husholdsarbeid – utbytting av kvinner – fortsatt mannsdominans* som forklaringsmåte for å forstå hvorfor den formelle likestillingen likevel ikke var reell.

Den mest avanserte argumentasjonen til støtte for dette perspektivet ble utviklet av kritiske forskere som kombinerte feminisme og

marxistisk teori (f.eks. Benston 1969, Dalla-Costa & James 1972, Seccombe 1974, Gardiner 1976, senere bl.a. Eisenstein 1979, Mies 1986). I dag virker det kanskje kunstig å tenke på husholdsarbeidere nærmest som en klasse og beskrive husholdsarbeid som grunnlag for kvinneundertrykking. Men man må huske på at 1970-tallet fortsatt var preget av den mannlige forsørgerfamilien, med mye lavere kvinnelig yrkesaktivitet enn i dag.

De radikale synspunktene i debatten var i begynnelsen mest preget av «oppdagelsen» av husholdsarbeidet og av likhetene mellom kjønnsforhold og klasseforhold. En viktig impuls kom fra italiensk feminisme: Kvinnen var utbyttet av mannen, og man kunne lære av marxistisk teori.

Marx var enestående ved å se konsum [hushold] som en fase i produksjonen: «Det er produksjonen og reproduksjonen av det produksjonsmidlet kapitalisten er så avhengig av, arbeideren selv.»

Men utbyttingen av kvinner skjedde i et «før-kapitalistisk» modus, iallfall der patriarkalske elementer fortsatt sto sterkt i familien (Dalla-Costa & James 1972). Liknende tanker fantes i den norske debatten – «husmoren står i en føydal arbeidssituasjon» og er «avmektig» (Bojer 1976:7).

I en engelsk antologi om ekteskap og kommersialisering (Barker & Allen 1976) var forfatterne opptatt av sammenhengen mellom familien som følelsesbasert organisk gruppe og den kommersielle verdenen utenfor – en tankegang man kan gjenkjenne i senere forskning om familie og arbeid. Arbeidsmarkedet kunne deles i et A-lag og et B-lag, og kvinnene tilhørte B-laget. Man kritiserte tidligere forskning som fordomsfull ettersom den hadde antatt at kvinnene selv var fornøyd med en lavere posisjon. Også ortodoks marxisme ble

kritisert, for selv om husholdet ikke direkte tilhørte kapitalens sfære, kunne arrangementet være profitabelt for kapitalismen.

Også i Norge bar debatten preg av vilje til å anerkjenne kvinnene som familiens arbeidere. Deres arbeidsresultat var økonomisk sentralt. «Sett fra samfunnets side er arbeidskraft det viktigste hjemmeproduktet,» skrev Hilde Bojer (1976:3). Hoveddrivkraften i debatten var kvinner, med innlegg fra blant andre Runa Haukaa, Kari Wærness, Live Brekke, Gro Hagemann og Kjersti Ericsson, men menn var mer enn vanlig involvert, også i å trekke bredere faglige konklusjoner. En av de viktigste var *utvidelsen av arbeidsbegrepet* som blant andre Regi Enerstvedt (sosiologi) og Cato Wadel (antropologi) sto for.

I en artikkel om kjærlighet og utbytting (1976:16) utviklet Fredrik Engelstad begrepet utbytting ved å definere det som «deprivasjon gjennom interaksjon» (mens undertrykking var deprivasjon uten interaksjon). «Det borgerlige ekteskapet (...) inneholder en skarp arbeidsdeling mellom mann og kvinne, med mannen som utearbeidende og kvinnen som hjemmearbeidende.» Mannens arbeid har på grunn av samfunnets arbeidsdeling «karakter av prosjekt, fører med seg ekspansjon og sosial mobilitet». Ekteskapsmarkedet kunne sammenliknes med arbeidsmarkedet – begge skjulte en grunnleggende skjevhet.

Kjærlighet og ekteskap blir for kvinnen et mål, mens det for mannen er en ressurs.
(Engelstad 1976:18–19)

Etter hvert kom flere hovedretninger frem på radikal side i debatten. Dette var for det første en kritisk økonomisk retning som forsøkte å kombinere feministisk og marxistisk teori. For det andre en feministisk materialistisk retning som særlig var opptatt av maktforhold (Smith 1990). For det tredje en feministisk retning

som var assosiert med myke verdier og med likeverdstenkning. Kvinner kunne være utnyttet og undertrykt i husholdene, men var ikke utbyttet i økonomisk forstand. En fjerde retning, som kritiserte feministene fra et mer ortodokst marxistisk ståsted, gjorde seg også gjeldende.

Husholdsarbeid og merverdi

Den radikale feministiske forståelsen av husholdsarbeidets stilling utfordret ikke bare konservative forestillinger, men også ortodoks marxisme. Det oppsto en indre splid i marxistisk leir mellom de som fremmet de nye synspunktene, og de som gikk imot dem, både i internasjonal og norsk diskusjonen.

Wally Secombe (1974, 1975) var en av de første som fremhevet verdiproduksjonen i husholdet. Secombe anså husholdsarbeidet som del av vareproduksjonen, men mente at verdien som husmoren skapte, i form av ny arbeidskraft, kun tilsvarte verdien av hennes eget forbruk. Secombe var radikal i plasseringen av husmødre inn i det økonomiske kretsløpet, men samtidig konservativ med hensyn til hva de bidro med (jf. Smith 1978:210).

Andre feministiske marxister gikk imidlertid lenger og mente at husholdsarbeidet ble kompensert lavere enn verdien av det som ble skapt, altså at arbeidet skapte gevinster eller merverdi. For eksempel hevdet Jean Gardiner (1976) at husholdsarbeidet var profitabelt for kapitalen, selv om det foregikk utenfor det tradisjonelle området for profittvirksomhet. Gardiner var en av mange som kritiserte marxismens naturalistiske oppfatning av husholdet, inkludert Marx' påstand at vedlikeholdet av arbeiderklassen kunne overlates til arbeidernes «naturlige instinkter».⁷

Dette skapte motstand blant marxister som mente at den feministiske utvidelsen av kapitalforståelsen forkludret analysen. Feminist-

marxistene ble kritisert for å overse at forholdene i husholdet var annerledes enn forholdene i kapitalistisk merverdiproduksjon. For eksempel hevdet Himmelweit og Mohum (1977) at dersom reproduksjonen av frie individer (dvs. husholdsarbeidet) var kapitalistisk vareproduksjon, ville det bryte med kapitalismens grunnleggende logikk. Kapitalen kunne ikke direkte underlegge seg reproduksjonen av arbeidskraft – i så fall ville ikke individene lenge være frie lønnsarbeidere. Husholdsarbeidet var ikke direkte kontrollert av kapitalinteresser og kunne ikke være det. Forfatterne begrunnet også sitt standpunkt (nokså tidstypisk) med de «tidløse» aspektene ved husholdsarbeid, inkludert omsorg for barn. Kjerren i saken var at arbeidet ikke var abstrakt og produktivt arbeid på samme måte som vanlig lønnsarbeid. De innrømmet imidlertid at tradisjonell marxisme hadde problemer både med tolkningen av husholdsarbeid og med å forklare den kjønnsmessige arbeidsdelingen i økonomien.

Innlegg fra ortodokse marxister hadde en tendens til å forsvare menns posisjon som de «ekte arbeiderne» på uortodokse måter. Det abstrakte, verdiskapende arbeidet blir nærmest en maskulin grunnegenskap. «Bare arbeid som utføres innen vareproduksjonens sosiale relasjoner som tar form av sosialt nødvendig, abstrakt og sosialt arbeid (...) kan skape verdi,» hevdet Paul Smith (1978:198, min oversettelse).

[Kvinnens arbeid] kan ikke bli abstrakt arbeid siden det vedblir å være privat (...) det må sees som rent konkret arbeid som produserer bruksverdier for umiddelbart konsum. (op.cit.: 203–204)

Smith argumenterte i retning av at kvinnearbeidet ikke kunne være kapitalistisk siden det ikke ble påvirket av markedsforhold på vanlig

måte, men blandet sammen arbeidet med arbeidsresultatet. Det er ikke forholdene i selve arbeidet, men først og fremst hva som skjer med arbeidsresultatet, som avgjør den økonomiske karakteren, ut fra vanlig bruk av Marx' teori. Derfor er det mulig å snakke om kapitalistisk organisert slaveri, for eksempel. En arbeidsform kan være slik eller sånn innad. Det som teller, er hvorvidt og hvordan resultatene er trukket inn i det kapitalistiske kretsløpet.

Ortodokse marxistiske synspunkter ble fremmet også i den norske debatten. Husholdsarbeidet er ikke formidlet gjennom markedet på samme måte som vanlig lønnsarbeid, og er derfor ikke merverdiskapende, hevdet Peder Lysestøl (1992). Det ble en vanlig oppfatning på norsk venstreside at husholdsarbeidet sparte kapitalismen for utgifter. Det ble omtalt som «gratisarbeid» – uten at det skapte merverdi. Enkelt uttrykt: Husmoren bidro med matauk.

Feminist-marxistene godtok ikke denne analysen. For det første var det vitterlig ikke riktig at arbeidet var gratis. Også husmødre måtte jo ha midler til livsopphold, hva enten de ble betalt gjennom menn («forsørgertillegg»), gjennom egen lønn som deltidsarbeidende, gjennom staten eller noe annet. For det andre – og viktigere – mente de at den tradisjonelle marxismen fullstendig undervurderte husholdsarbeidets produktive betydning for kapitalismen.⁸

Kvinner og kapital

Som nevnt var forfatteren av denne artikkelen med på å lage en studiegruppe i 1980, «Kvinner og kapital», som videreførte den nye feminist-marxistiske retningen. Formålet var å korrigere marxistisk teori ut fra et feministisk perspektiv med den sosiologiske økonomikritikken som den sentrale dimensjonen, snarere

enn det man oppfattet som ideologisk marxisme. Gruppen hevdet at tradisjonell marxisme ikke forsto reproduksjonens betydning – den benektet «familiearbeidets samfunnsmessige karakter» og at «patriarkat og kapital er ett system» («Kvinner og kapital» 1981).

Reservearme-teorien har aldri forklart hvorfor det er kvinnene som kjønn som utgjør reservearmeen. Kvinner er jo billigere enn menn og derfor ville det vært mer lønnsomt å ansette kvinner og ev. ha menn hjemmegående.

Tanken bak kritikken var at kapitalens finansiering av kvinners hjemmearbeid via forsørger-tillegg til menn ikke kunne behandles som en naturtilstand – det var et økonomisk arrangement som trengte forklaring.

Så kan argumentet være at sjøl om «gratis-arbeidet» i virkeligheten er temmelig dyrt, så er det likevel billigere enn å måtte kjøpe de samme tjenestene på markedet. (...) Summen av lønningene [for tilsvarende arbeid på markedet] sammenliknes med summen utbetalt i det såkalte» forsørger-tilskudd

Denne analysemåten er imidlertid feil, siden «lønna viser verdien av arbeidskrafta, ikke verdien av arbeidet». Med andre ord, verdien av kvinners arbeid i den mannsdominerte forsørgerkontrakten kan være vesentlig større enn antatt.

Gruppen hevdet at kapitalismen generelt opprettholder «sosiale strukturer som viser seg å være lønnsomme», og at fortsatt kvinneundertrykking må forklares ut fra denne synsvinkelen.

For at det skal være profitabelt for kapitalen å ansette den dyrere mannlige arbeids-

krafta, så må merverdien han skaper være større enn det økte utlegget kapitalen har på å ansette ham. Hvis merverdien er større enn utlegget, forklarer det hvorfor kapitalisten foretrekker den dyreste arbeidskrafta. Merverdien arbeideren legger igjen på arbeidsplassen kan øke ved at den også inneholder den delen kvinnen skapte ved merarbeidet i familien.

Det nye ved denne argumentasjonen var at arbeideren i husholdet kunne betraktes som en utbyttet arbeider i marxistisk forstand, med en utvidet forståelse av arbeid og utbytting. At dette ikke burde tolkes som en direkte analogi, at kjønn ikke var klasse, og så videre var ikke poenget. Poenget var at det var mulig, og at videre diskusjon måtte starte derfra.

Hans lønn kan deles opp i det som går til reproduktive arbeidsmidler og det som går til den reproduktive arbeidskrafta. (...) Hennes arbeidsresultat (mannlig arbeidskraft) er verd mer enn det koster å reproducere henne. («Kvinner og kapital» 1981)

Med andre ord, det eksisterte et produktivt kapitalforhold (et merverdiskapende forhold) også i husholdet, som kunne forklare hvorfor mannlige arbeidskraft ble foretrukket på arbeidsmarkedet – det var fordi den overleverte, indirekte, gevinsten fra kvinners arbeid. Derfor var den mannlige hovedforsørgerkontrakten fortsatt konkurransedyktig.

Et spørsmål som kommer inn, er om mannen overfører hele dette merarbeidet til kapitalen, eller om han sjøl tar hånd om en del av det.

I gruppens versjon av utbyttingsteori var mannen først og fremst en overfører av merverdi fra reproduksjonen – ikke nødvendigvis en

utbytter. Annen neo-marxistisk teori var mer bombastisk på dette punktet – mannen var en utbytter (Dalla-Costa & James 1972). Gruppen hevdet videre at merverdøkning ikke bare kan bero på utvikling av konstant kapital og billigere forbruksvarer, men også på økt overføring av verdier fra reproduksjonen, skapt gjennom husholdsarbeidet. Det såkalte A-laget⁹ i arbeidsmarkedet kunne forklares ut fra skjult utbytting av kvinners husholdsarbeid.

I et litt senere norsk bidrag kom Kjersti Ericsson (1986:53) noen av de feministiske argumentene i møte. Hun godtok ikke tesen om at husholdsarbeid bare er gratisarbeid – «husarbeidets funksjon under kapitalismen er ikke bare å senke kapitalens reproduksjonskostnader». Hos Ericsson, og i hoveddelen av debatten, ble husholdsarbeid og lønnsarbeid analysert som deler av ett og samme system – til forskjell fra såkalt to-system-teori, der man tenkte seg at lønnsarbeidet var kapitalistisk organisert, mens husholdsarbeidet var patriarkalsk organisert. Dette ga riktignok muligheter til å se særegenheter på hvert felt, men problemer med å forstå forbindelsen mellom feltene, for eksempel struktureringen av arbeidsmarkedet og utbetaling av forsørgertilskudd («breadwinner wage») til mennene i A-laget.

«Hvordan er det mulig, med tanke på kapitalismens trang til akkumulering og til å bruke opp arbeidskraft, at kvinner blir utelatt fra kapitalistisk produksjon, og holdes i hjemmene, i et slikt omfang,» spurte Brenner og Ramas (1984, min oversettelse). De merket seg «den ekstraordinære oppblomstringen av marxistisk-feministisk analyse og debatt det siste tiåret» og kritiserte to-system-bidrag, særlig Michelle Barretts innflytelsesrike bok *Women's oppression today* (1980). Barrett klarte ikke å relatere patriarkat og kapital – «til syvende og sist feiler hun når det gjelder å forklare den gåten det er, at en 'kjønnsblind' kapi-

talistisk logikk sameksisterer med den dypt sexistiske daglige funksjonsmåten til det kapitalistiske samfunnet».

Ved tilbakeblikk kan man spørre om intensiteten i debatten den gang skygget for viktige mellomposisjoner også på dette punktet. Kanskje var husholdene både kapitalistisk og patriarkalsk organisert? Selv om husholdsarbeidet kunne knyttes til kapitalistisk utbytting, iallfall på makroplan, slik «Kvinner og kapital»-gruppen hevdet, forhindrer jo ikke dette eksistensen av en god del patriarkalsk- eller mannsdominans-relatert gevinst i tillegg. Man kan tenke seg et system som samlet gir stor kapitalistisk gevinst – og betydelige gevinster i det daglige, både for kvinner og for menn. Dette gir riktignok en mer kompleks analyse enn det man hadde sans for den gang, men kanskje også mer realisme.

Hvorfor var marxistene i debatten såpass ofte ortodokse og kritiske til den nye mer feministiske tilnærmingen? Politiske implikasjoner kan ha hatt mye med saken å gjøre. «Mannen er ikke kvinnens 'klassefiende' på lik linje med kapitalisten,» skrev Ericsson (1987:53). Politisk sett var det å fremstille mannen som borger og kvinnen som proletar nokså problematisk – det var iallfall neppe en suksessparole for en skruppende venstreside. Ericsson gikk ikke videre inn på spørsmålet om hvem som tjente på husholdsarbeidet, men i stedet tilbake til en forestilling om mannsnaturen. «For mannfolk er det behagelig å ha en privat tjener i huset.» Engels hadde beskrevet mannen som borgeren i hjemmet, Lenin skrev om «husslaveri». Denne blomstrende ordbruken bør sees i forhold til tendensen til å sjalte ut kvinnene fra den grunnleggende marxistiske analysen – i retning av: «Dere er ikke utbyttet, men desto mer skammelig utnyttet». Dermed ble det naturlig at kvinnespørsmålet kom langt ned på dagsordenen, for personlig tjeneri eller føydale rester var jo ikke hovedsaken når man

ville endre samfunnet. Ericssons analyse skilte seg fra dette ved å ta opp likestilling som et mer sentralt anliggende. «Kvinneundertrykkinga er innvevd både i kapitalismens økonomiske basis og i borgerskapets herredømme,» skrev hun (1987:106).

Kvinner og kapitalgruppens modell hadde som nevnt ikke sagt noe om menn som utbyttere. Modellen viste bare at kvinner som husholdsarbeidere *kunne* være utbyttet gjennom sitt bidrag til reproduksjonen av arbeidskraft. Altså at kvinneundertrykking *kan* være funksjonelt for kapitalismen – ikke bare en tradisjonell rest eller en ikke-økonomisk subsidiering. Modellen innebar ikke nødvendigvis at mannlige forsørgerhushold ville dominere, tvert om, de kunne bli i mindretall – poenget var at de hadde en permanent økonomisk grunn til å eksistere. Dette kan sammenliknes med forholdene i dagens arbeidsmarked for eksempel i Europa, som fortsatt er preget av en betydelig andel mannlige forsørgerhushold. Eksistensen av mannlige gevinster har vært beskrevet i mange typer forskning siden 1980-tallet, og teoretisert med termer som patriarkalsk dividende (Connell 1975), berettigelse (Kimmel 2000) og overrisling (Holter 2003). Eksistensen av ulike konkurrerende familie- og arbeidsarrangementer har også blitt bedre utforsket og teoretisert blant annet i velferds-teori, der teori om velferdsregimer har utviklet seg fra forsørgerkontraktene som ble diskutert i debatten rundt 1980.

Videre fagutvikling

Utover på 1980-tallet ble mange av de feministiske synspunktene i husholdsarbeidsdebatten samlet i mer omfattende tilnærminger som også tok med psykologiske aspekter. Et eksempel på dette er boka *Money, Sex and Power* av Nancy Hartsock (1983). Reproduksjon blir «systematisk degradert i kapitalismen,» skrev

Hartsock; «kvinnerns livsaktivitet må forme basis for en spesifikt feministisk materialisme». Dette var helt grunnleggende, mente Hartsock, som forsvarte «den radikale feministiske posisjonen som mener at undertrykkningen av kvinner la grunnlag for klassesamfunn (og hvit overhøyhet)». Hun tok opp likheten mellom bytteabstraksjonen og kjønnsforholdet og beskrev en «abstrakt maskulinitet» preget av markedets verdensbilde og alles kamp mot alle, «en verden befolket av fiendtlige andre». «Opposisjonen mellom jeg og ikke-jeg» definerte abstrakt maskulinitet. Boka tok opp et tema som ble viktig i feministisk teoriutvikling, forsøket på å komme forbi denne antagonistiske opposisjonstenkningen. Den materialistiske feminismen skaper håp om «et fullt ut menneskelig samfunn,» mente Hartsock (1983:245–262, min oversettelse).

Den norske «Kvinner og kapital»-gruppen var bare delvis enig i slike standpunkter. Den støttet riktignok den sosiologiske, historiske og empiriske kapitalkritikken, men var kritisk til formuleringen av en eviggyldig historisk dialektisk materialisme på dette grunnlaget (Rubin 1978, Slater 1980).¹⁰ Gruppens hovedargument var at feministene burde holde seg unna det som beviselig hadde kjørt seg fast og blitt til ideologi i marxistisk teori, nemlig almen-materialismen, og i stedet holde seg til sakens kjerne, økonomikritikken.

Diskusjonen om husholdsarbeidet ble utgangspunkt for teorier om hvordan kvinners arbeid skapte produksjonsforhold snarere enn produkter i vanlig forstand (Prokop 1978), om hvordan samfunnets produksjonssfære hvilte på en privat reproduksjonssfære (Holter 1984), om kapitalisme og patriarkat som sameksisterende systemer eller produksjonsmåter, og om kvinners kjærlighetskraft som en annerledes type arbeidskraft (Jonasdóttir 1991). Alt dette var ansatser til viktig teoriutvikling. De ble videreutviklet blant annet i form av teorier om

kjønn som et historisk varierende kontraktforhold (Pateman 1988) og i form av kartlegging av ulikestilte eller patriarkalske mønstre i moderne samfunn (Walby 1990, 2009).

Radikal kritikk og konservative overtoner

Denne artikkelen har beskrevet den store husholdsarbeidsdiskusjonen 1975–1985 og noen av de «store teoriene» som ble laget dengang. Senere ble debatten mer mikroorientert, med mer empirisk forskning om hva som foregikk i hushold og familier, og hvordan lønnsarbeidsliv og hjemmearbeidsliv var både praktisk og symbolsk relatert (se f.eks. Berk og Shih 1980, Berk 1985, og i Norge Borchgrevink og Solheim 1988 og Holter 1995). Debatten var en øvelse i samfunnsmessig tolkning av kvinneundertrykking, som ga mange viktige spor i videre forskning.

Det var flere grunner til at debatten stilnet hen mot slutten av 1980-tallet. Den økonomiske forklaringsmåten ga ikke klare svar – og iallfall ikke det ene «store svaret» på hvorfor kvinneundertrykking fortsatte i kapitalismen, slik en del optimister hadde håpet på. Selve tenkemåten kom etter hvert i motstrid til nye trender blant annet i kvinneforskning. Kjønn hadde blitt betraktet som en avledet faktor; kjønnene var sosiokulturelle fremtredelsesformer for økonomiske posisjoner. Slik strukturalistisk tankegang ble imidlertid etter hvert møtt med skepsis både i samfunnsforskningen generelt og i kvinneforskningen spesielt. Klasseanalysen mistet popularitet og vekten ble forskjøvet fra struktur til aktør. Det ble dessuten hevdet at deler av argumentasjonen smakte av overdreven tro på økonomiens betydning (Fürst 1995).

Betyr dette at debatten var et blindspor? Den løste ikke den gåten man hadde satt seg fore å løse, nemlig hvorfor kjønnsblind kapita-

lisme vedlikeholdt kjønnnet praksis, selv om den kom et stykke på vei. Mye av tankegangen omkring kapital og økonomi var utvilsomt naiv og kjønnsblind. Men det betyr ikke at debatten kan overses, slik det senere ble en tendens til (Holter, 2009). Hovedspørsmålet om den kjønnete virkemåten til et ukjønnnet system er fortsatt relevant og ubesvart.

Debatten ga også mer konkrete føringer for videre forskning på mange fagfelt. Dette omfattet blant annet ny forståelse av omsorg, utvidete arbeidsbegreper og etter hvert også forskning på menn og maskuliniteter. Hovedspørsmålene forsvant ikke fra den politiske agendaen. Til og med striden om kontantstøtte, mange år senere, kan sees som en etterdønning fra husholdsarbeidsdebatten.

Jeg har beskrevet to akser for å analysere den økonomiske kjernen i debatten ved hjelp av spørsmålene «Er det arbeid?» og «Skaper det verdi?» Feministisk teoriutvikling utover på 1980- og 1990-tallet tok dette videre og bygde på elementer fra debatten, med viktige teoretiske bidrag fra blant andre Joan Acker, Carol Pateman, Sylvia Walby og i Norge senere blant andre Anne Lise Ellingsæter og Jorun Solheim (2003). Perspektivutviklingen gjorde det mulig å analysere *ulike* arrangementer av husholdsarbeid og lønnsarbeid, som kunne være både konkurrerende og komplementære i økonomien (Hagemann og Åmark 1999, Therborn 2004). Mange forskningsbidrag det siste tiåret tar opp temaer på en måte som ikke hadde vært mulig uten den husholdsarbeidsdebatten – i Norden blant andre Helene Aarseth, Steen Baagøe, Johnanna Lammi og Marie Nordberg (jf. Holter 2007). Da Aarseth (2008) tematiserte en «prosjektarbeidstendens» (både hjemme og på jobb) hos likestilte middelklasseforeldrene, gjorde hun det ut fra en analyse av familie/arbeid-interaksjon med røtter i debatten.

Ny norsk forskning viser at husholdsarbei-

det fortsatt har stort økonomisk omfang – større enn både oljevirkksomhet og helse- og sosialektor, ut fra beregning (Reiakvam & Skoglund 2009). Slik forskning tar opp tråden fra blant andre Kari Wærness, som viste at husholdsarbeidet var større enn industriarbeidet på 1970-tallet. Skjevheten i husholdsarbeidet er fortsatt sterkt knyttet til skjev inntektsfordeling mellom kvinne og mann – sterkere enn til holdninger eller utdanningsnivå (Holter, Svare og Egeland 2009). Det materielle betyr mye, og det kjønnsmessige inntektsgapet har endret seg forbausende lite de siste tredve årene (NOU 2008:6). Forskning viser også at økonomien fungerer som en bremsekloss i forhold til likestillingsutviklingen ellers i samfunnet, blant annet innen politikk (Niskanen & Nyberg 2010). Dette er som ventet, ut fra den økonomikritiske analysen.

De sosialpsykologiske sidene ved husholdsarbeidet har heller ikke forsvunnet, selv om de har endret seg. Jeg nevnte at ingen av partene hadde sans for kompromisser, selv om mye empiri kunne tolkes til støtte for at både verdi og verdighet var sentrale faktorer. Husholdsarbeid kan gi verdighet og frihet (fra lønnsarbeid) i dagliglivet og samtidig fungere som del av økonomien på makroplan. Disse dilemmaene har ikke blitt borte. «Familiens valgfrihet» og lange mødrepermisjoner kan innebære frihet og omsorg her og nå, selv om de ikke fungerer på lengre sikt, økonomisk sett.

Svarene på de to grunnspørsmålene i debatten – er det arbeid, skaper det verdi – omfatter både et ja og et nei. Husholdsarbeidet er både et kjønnsmessig verdighetsprosjekt knyttet til fritid og frihet og et makroøkonomisk verdiprosjekt knyttet til nødvendighet. Reproduksjonen danner grunnlag både for produksjon og verdighet eller medmenneskelighet. Reproduksjonen i kapitalismen kan derfor ikke bare eksistere innenfor det Marx

kalte «nødvendighetens rike», den må fungere innen «frihetens rike». Den må gi det Becker kalte en mer «diskret» form for kontroll.

Debattens fiksering på utbytting kan legges til side fremfor bredere forskning på utbytte i ulike former. At kapitalen tjener på noe, betyr jo ikke nødvendigvis at alle andre taper. Ulike kapitalformer og regionale økonomisk ordninger danner velferdsstatsregimer med en kjerne av «sterke» eller «svake» mannlige forsørgerkontrakter. Disse legger grunnlag for en symbolsk kapital, en praktisk logikk, en følelse av hva som er rett og riktig i hjemmet, og så videre, og inkluderer et disiplineringsnivå og et økonomisk diskresjonsnivå (Bourdieu 2007, Foucault 1991, Becker 1965). Det er med andre ord mulig å hente ut mange viktige elementer fra debatten den gang og bruke dem til videreutvikling av forskning og teori i dag.

Kanskje var det tendensen til å lage store teorier på svakt empirisk grunnlag som etter hvert satte sluttstrek for debatten. Dette ble iallfall en typisk påstand i ettertid. Debatten ble assosiert med «stor teori» og mislykte forsøk på romanse eller ekteskap mellom marxisme og feminisme (Hartmann 1979).¹¹ I den mer poststrukturalistiske forskningen som senere vokste frem, var man skeptisk til tidligere konsepter om patriarkat, husarbeidere og kjønn som klasse. Det var denne typen storslagen strukturalistisk teori som postmodernismen og poststrukturalismen vendte seg mot. Man kan se poenget med denne reaksjonen, der og da, men forholde seg tvilende til det faktiske grunnlaget når det gjelder husholdsarbeidsdebatten. Det som iallfall er klart, er at debatten skapte et paradigmeskifte (Kuhn 1996). Det ble ikke lenger mulig å ta husholdsarbeid for gitt, som et rent naturprodukt. I dag er det mulig å legge bort karikaturene (kapitalen som vampyrisk, mannen som utbytter) og i stedet bruke det beste fra debatten til å skape

bedre hypoteser og mer nyansert økonomisk forståelse i ny forskning.

Husholdsarbeidsdiskusjonen er ikke død. Den gjenoppstår i stadig nye former ettersom det sosiomaterielle feltet og dets økonomiske forankringer stadig eksisterer som kilder både til kontrovers og utvikling. Det at menn deltar mer slik at arbeidet kjønnsbalanseres, betyr ikke nødvendigvis at det blir mindre devaluert, samfunnsøkonomisk sett. Og husmortendenser kan dukke opp igjen, slik de har gjort blant annet i Finland knyttet til kontantstøtte (Rantalaiho 2009:43).

Debatten har evolvert til diskusjoner i to hovedretninger, en synlig omsorgsdiskusjon og en mer marginalisert husarbeidsdiskusjon. Som en mannlig toppleder i privat sektor sa i et intervju jeg hadde med ham for noen år siden (Holter 2007): «Jeg er helt for pappaperm. I mitt miljø er vi enige: Omsorg er stas, husarbeid er gørr.» ★

Litteratur

- Barker, D. og S. Allen (red.) 1976. *Dependence and Exploitation in Work and Marriage*. Harmondsworth: Penguin.
- Barret, Michelle 1980. *Womens Oppression Today*. London: Verso.
- Becker, Gary S. 1980 [1965]. «A Theory of the Allocation of Time». I: Alice Amsden (red.): *The Economics of Women and Labour*. Harmondsworth: Penguin.
- Becker, Gary S. 1981. *A Treatise On Marriage*. Cambridge: Harvard University Press.
- Becker, Gary S. 1985. «Human Capital, Effort, and the Sexual Division of Labor,» *Journal of Labor Economics* 3, 1, 533-58.
- Benston, Margaret 1969. «The Political Economy of Women's Liberation». *Monthly Review* 21 (4).
- Berk, Sarah F. 1985. *The Gender Factory – The Apportionment of Work in American Households*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Berk, Sarah F. og Anthony Shih 1980. «Contributions to household labor – comparing wives' and husbands' reports». I: S. Berk (red): *Women and Household Labor*. Beverly Hills: Sage.
- Bojer, Hilde 1976. «Husarbeid og samfunnsøkonomi». *Kjerringråd* 1:3-9.
- Bonnevie, Margarete 1955. *Fra mannssamfunn til menneskesamfunn*. Oslo: Cappelen.
- Borchgrevink, Tordis og Jorun Solheim 1988. «En råtten tekst – om kjønn, mat og fortolkning». *Sosiologi i dag* 2.
- Bourdieu, Pierre 2007 [1980]. *Den praktiske sans*. Kjøbenhavn: Hans Reitzel.
- Brenner, Johanna og Maria Ramas 1984. «Rethinking Women's Oppression». *New Left Review* 144:33-71.
- Chiswick, Carmel U. 1982. «The value of a housewife's time». *The Journal of Human Resources* 17 (3) 413-25.
- Clarke, K.A. og A.I. Ogun 1978. «What is a wife worth?» *British Journal of Law and Society* 5:1-25.
- Connell, R.W. 1995. *Masculinities*. Cambridge: Polity Press.
- Coverman, Shelley 1983. «Gender, domestic labor time and wage inequality». *American Sociological Review* 48:623-637.
- Dalla-Costa, Mariosa og Selma James 1972. *The Power of Women and the Subversion of the Community*. Bristol: Falling Wall Press.
- Danielsen, Hilde 2010. «The Liberated Woman and the Housewife in the 1970s». Se <http://natverket.etnolog.uu.se/natverket16/Danielsen.pdf>
- Drago, Robert 2006. «The Role of Economics in Work-Family Research». I: Marcie Pitt-Catsoupes mfl.: *The Work and Family Handbook*. New Jersey: Lawrence Erlbaum.
- Eisenstein, Zillah (red.) 1979. *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism*. New York: Monthly Review Press.
- Ellingsæter, Anne Lise og Jorun Solheim 2003. «Makt – kjønn – arbeidsliv: teoretiske landskap». I: A.L. Ellingsæter og J. Solheim (red.): *Den usynlige hånd? Kjønnsmakt og moderne arbeidsliv*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Engelstad, Fredrik 1976. «Kjærlighet og utbytting». *Kjerringråd* 2:16-21.
- Ericsson, Kjersti 1986. *Søstre, kamerater*. Oslo: Oktober.
- Foreman, Ann 1977. *Femininity as Alienation*. London: Pluto Press.
- Foucault, Michel 1991. *Remarks on Marx. Conversations with Duccio Trombadori*. New York: Semiotext(e).
- Fürst, Elisabeth L'orange 1995. *Mat – et annet språk. Rasjonalitet, kropp og kvinnelighet*. Oslo: Pax.
- Gardiner, Jean 1976. «Political economy of domestic labour in capitalist society». I: D. Barker og S. Allen (red.): *Dependence and Exploitation in Work and Marriage*. Harmondsworth: Penguin.
- Grønseth, Erik 1966. *Familie, seksualitet og samfunn*. Oslo: Pax.
- Haavind, Hanne 1982. «Makt og kjærlighet i ekteskapet». I: R. Haukaa mfl. (red.): *Kvinneforskning: bidrag til samfunnsteori*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hagemann, Gro og Klas Åmark 1999. «Fra 'husmorkontrakt' til 'likestillingskontrakt'». Yvonne Hirdmans genus-teori». I: Fredrik Engelstad (red.): *Om makt. Teori og kritikk*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- Hartmann, Heidi I. 1979. «The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union». *Capital and Class* 8:1-33.
- Hartsock, Nancy C.M. 1983. *Money, Sex and Power: Towards a Feminist Historical Materialism*. New York: Longman.
- Himmelweit, Susan og Simon Mohun 1977. «Domestic Labour and Capital». *Cambridge Journal of Economics* 1:15-31.
- Himmelweit, Susan 1991. «Domestic labour». I T. Bottomore: *A Dictionary of Marxist Thought*. 2. utgave. Malden: Blackwell.
- Holter, Harriet 1986. «Erik Grønseth 60 år». I: Jan Erik Kristiansen og Tone Schau Wetlesen (red.): *Familien i endring*. Oslo: Cappelen.

- Holter, Harriet (red.) 1984. *Patriarchy in a Welfare Society*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Holter, Harriet mfl. 1967. *Hjemmet som arbeidsplass*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Holter, Øystein Gullvåg 1995. «Family Theory Reconsidered». I: T. Borchgrevink og Ø. Holter (red.): *Labour of Love – Beyond the Self-evidence of Everyday Life*. Aldershot: Avebury.
- Holter, Øystein Gullvåg 1997. *Gender, Patriarchy and Capitalism – A Social Forms Analysis*. Dr. philos. thesis (sociology), University of Oslo. Oslo: The Work Research Institute.
- Holter, Øystein Gullvåg 2003. *Can Men Do It? Men and gender equality – the Nordic experience*. Copenhagen: TemaNord 2003:510.
- Holter, Øystein Gullvåg (red.) 2007. *Män i rörelse. Jämställdhet, förändring och social innovation i Norden*. Hedemora: Gidlunds.
- Holter, Øystein Gullvåg 2009. «Power and structure in studies of men and masculinities». *NORMA* 4 (2):132–150.
- Holter, Øystein Gullvåg, Helge Svare og Cathrine Egeland 2009. *Gender Equality and Quality of Life – A Nordic Perspective*. Oslo: NIKK.
- Jonasdóttir, Anna G. 1991. *Love Power and Political Interest*. Ørebro: Ørebro Studies 7.
- Kimmel, Michael 2000. *The Gendered Society*. Oxford: Oxford University Press.
- Kuhn, Thomas S. 1996. *The Structure of Scientific Revolutions*. Third edition. Chicago: University of Chicago Press.
- «Kvinner og kapital» studiegruppe 1981. *Kvinnepolitisk seminar*. Innledning i heftet Kvinnepolitisk seminar. Oslo: stensil (18s + omslag).
- Lysetøl, Peder Martin 1992. *Husholdets politiske økonomi*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Mies, Maria 1986. *Patriarchy and Accumulation on a World Scale. Women in the International Division of Labour*. London: Zed.
- Niskanen, Kirsti og Anita Nyberg (red.) 2010. *Køn och makt i Norden – Del 2: Sammanfattande diskussion och analys*. Kjøbenhavn: TemaNord.
- NOU 2008:6. *Kjønn og lønn. Fakta, analyser og virkemidler for likelønn*. Oslo: Departementenes servicesenter.
- Pateman, Carole 1988. *The Sexual Contract*. Oxford: Polity Press.
- Prokop, Ulrike 1978. *Kvindelig livssammenheng*. Kongerslev: GMT.
- Rantaliho, Minna 2009. *Kvoter, valgfrihet, fleksibilitet*. Oslo: NIKK publikasjoner 2009:2.
- Reiakvam, Janne; Skoglund, Tor 2009. «Ulønnet arbeid skaper store verdier». *Samfunnsspeilet* 2:7–11.
- Rubin, Isaac Ilyich 1978. «Abstract Labour and Value in Marx's System». *Capital and Class* 5:107–139.
- Secombe, Wally 1974. «The housewife and her labour under capitalism». *New Left Review* 83:3–24.
- Secombe, Wally 1975. *Domestic labour – reply to critics*. *New Left Review* 94.
- Slater, Phil (red.) 1980. *Outlines To A Critique of Technology*. London: Inks links.
- Smith, Dorothy 1990. *The Conceptual Praxis of Power – A Feminist Sociology of Knowledge*. Boston: Northeastern.
- Smith, Paul 1978. «Domestic Labour and Marx' Theory of Value». I: A. Kuhn og A.M. Wolpe (red.): *Feminism and Materialism*. London: Routledge.
- Stang Dahl, Tove 1982. «Kvinner rett til penger – et husmorrettslig perspektiv». I Runa Haukaa (red.): *Kvinneforskning: bidrag til samfunnsteori* Oslo: Universitetsforlaget.
- Sørensen, Bjørg Aase 1982. «Ansvarsrasjonalitet». I: H. Holter (red.): *Kvinner i felleskap*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Therborn, Goran 2004. *Between sex and power – family in the world, 1900–2000*. London: Routledge.
- Vanek, Joan 1980. «Time Spent in Housework». *Scientific American*, Nov 1974, 116–120.
- Walby, Sylvia 1990. *Theorizing Patriarchy*. Oxford: Blackwell.
- Walby, Sylvia 2009. *Globalization and Inequalities. Complexity and Contested Modernities*. Los Angeles: Sage.
- Weinbaum, Batya 1978. *The Curious Courtship of Women's Liberation and Socialism*. Boston: South End Press.
- Wærness, Kari 1975. *Kvinner omsorgsarbeid i den ulønnete produksjon*. Bergen: Arbeidsnotat nr. 80, Levekårsundersøkelsen.
- Wærness, Kari 1979. *Omsorgsarbeid i den private og offentlige sfære, i lønnet og ulønnet omsorg*. Oslo: NAVFs sekretariat for kvinneforskning, Arbeidsnotat nr. 5.
- Aarseth, Helene 2008. *Hjemskapingens moderne magi*. Dr.polit.-avhandling Oslo: Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, Universitetet i Oslo.

Noter

- 1 Dalla Costa & James (1972) blir gjerne kreditert med å ha startet debatten selv om det også fantes tidligere innlegg, jf. http://en.wikipedia.org/wiki/Selma_James For en oversikt jf. Himmelweit 1991.
- 2 Jeg vil takke Gro Hagemann, Hilde Danielsen og Marianne Inez Lien for gode kommentarer til tidligere utkast av denne artikkelen.
- 3 Det er uklart presis hvor stor andelen var. 1970-tallene viser omlag 600 000 'husmødre' og 400 000 'yrkesaktive' kvinner, jf. http://www.ssb.no/vis/emner/historisk_statistikk/artikler/art-2009-08-13-01.html og <http://www.ssb.no/histstat/tabeller/9-4.html>. At kvinners lønnsarbeid ble skjult i statistikken, ble hevdet allerede før krigen (bl.a. av Margarete Bonnevie i 1939). Statistikken ble lagt om i 1972, og det kan hevdes at den deretter i tendens i stedet skjulte husholdsarbeidet. I hvilken grad Norge skilte seg ut som et «husmorsamfunn» i etterkrigsperioden, er derfor også et åpent spørsmål, selv om hovedtendensen er klar.
- 4 Begrepet «husholdsarbeid» kom i vanlig bruk fra 1970-tallet og senere, basert særlig på SSBs tidsbruksanalyser fra 1971 og videre.
- 5 Gro Hagemann, pers. komm.
- 6 Utbyttet = arbeid som blir utnyttet og omsatt på markedet slik at gevinsten eller merverdien (den delen av arbeidsresultatet som tilfaller andre enn utøveren) i prinsippet er målbar. Utnyttet = arbeid der hovedre-

- sultatet ikke tilfaller utøveren, men der denne gevinsten eller merverdien ikke uten videre kan beregnes. Utbytting er et spørsmål om verdi, mens utnyttning ofte handler mer om verdighet (Holter, Ø. 1997).
- 7 Marx og Engels' tekster kan tolkes i begge retninger. De skrev både om reproduksjon som en naturlig prosess, som kapitalen kunne overlate til arbeidernes egne «drifter» – men også (i mindre kjente tekster) om hvordan reproduksjon eller husholdsarbeid kunne bidra til kapitalens merverdi på makronivå («total kapital», i Marx' ordbruk).
- 8 Feminist-marxistene var her på linje med Max Weber, som hevdet at den protestantiske arbeidsetikken, med husholdet som hovedarena, var et kjerneområde for fremveksten av kapitalismen (men Weber var for politisk ukorrekt til å bli trukket inn i debatten).
- 9 A-laget besto av arbeidstakere med lønn stor nok til forsørging av andre (forsørgertillegg, «breadwinner wage»), mens B-laget besto av arbeidstakere med lønnsnivå under dette.
- 10 Den var tidlig ute i forhold til den postmoderne og poststrukturalistiske kritikken av marxistisk teori, som nettopp problematiserte hvorvidt kritikken av kapitalisme og modernitet automatisk ga adgang til slike overordnede og generelt gyldig «materialistiske» posisjoner (Holter, Ø. 1997).
- 11 Hartmann (1979) ønsket seg «en mer progressiv union» samtidig som hun kritiserte debatten – hittil hadde den vært ulikeverdig, feminisme hadde «konsistent blitt underordnet».

ARTIKLER

AV HELENE AARSETH

Husarbeid i limbo? Emosjonelle investeringer i den husmorløse familien

Flere tiår etter husmorfamiliens død befinner husarbeidet seg i en slags limbotilstand. Det er et åpent spørsmål om utviklingen vil gå i retning av et kjønnsnøytralt familieansvar, en kulturell revitalisering av den kvinnelige hjemskaperen og/eller en gjeninnføring av tjenerskapet. Denne artikkelen diskuterer utfordringer og muligheter med utgangspunkt i en studie av heteroseksuelle par som forsøker å realisere det første alternativet.

Selv om husmorfamiliens glansdager er talte, er det mye som tyder på at den kvinnelige hjemskaperen lever videre. Statistikken viser riktignok at stadig flere småbarnsmødre jobber full tid, og at menns tidsbruk i familien nærmer seg kvinners. Samtidig er det fortsatt slik at et flertall blant småbarnsmødrene jobber redusert tid, og man kan se tegn til en kulturell revitalisering, for ikke å si romantisering, av mammarollen og den kvinnelige hjemskaperen. Alt fra strikkeoppskrifter og interiørtips til pedagogiske råd utveksles i «mammaplader» og husmorblogger. I avisene kan vi lese om toneangivende middelklassekvinner som «velger» å prioritere familien – i hvert fall mens barna er små. Det er denne seiglivede motivasjonen for husarbeid og hjemmeliv som er mitt tema. Med andre ord vil jeg ta for meg lysten og den personlige meningen mange kvinner av en eller annen, og svært omdiskutert grunn, opplever i forbindelse med hjem og familie. Satt på spissen kan det hevdes at feministiske familieforskere har hatt en tendens til å betrakte lysten som et problem. Skal kjønnsarbeidsdelingen endres, må de personlige ønskene og det som føles naturlig for den enkelte, settes til side til fordel for refleksiv distanse og objektive prinsipper om lik fordeling. Med utgangspunkt i en kvalitativ studie av likestilte par argumenterer jeg for at en refleksiv omforming av kjønnsarbeidsdelingen ikke nødvendigvis forutsetter at lysten og «følelsen for det» settes til side.

Emosjonelle investeringer og refleksiv distanse

Selv om det har skjedd store endringer i arbeidsdelingen i og utenfor hjemmet, lever på mange måter den kvinnelige hjemskaperen videre både som praksis og som kulturell forestilling. Etter flere tiår med veldferdsordninger innrettet mot den likestilte familien,

definert som en familie der de voksne jobber like mye og tar like stort ansvar for husarbeidet, er den mest utbredte modellen fortsatt en husmorfamilie *light*: Kvinnen jobber mindre enn mannen og tar hovedansvar for hjem og familie. Fire av ti yrkesaktive småbarnsmødre jobber redusert tid (Kitterød 2005), og familievennlige arbeidslivsreguleringer og velferdsordninger kombineres med et «tosporet foreldreskap» (Ellingsæter 2006), der kvinnen tilpasser sin yrkesdeltakelse etter familiens behov. Dermed kan man si at det norske likestillingsprosjektet er forsynt med en støtpute som både demper trusselen om at den hjemlige livslykke kan forsvinne, og tillater begge parter å videreføre dype kjønnsbaserte motivasjoner.¹ Han kan fortsatt hengi seg til arbeidslivet, der en betydelig andel av småbarnsfedre jobber mer enn 45 timers uke (Kitterød 2005:17), og der menn besitter over 80 prosent av toppstillingene (Skjeie og Teigen 2003:57); hun kan fungere som en lett tilpasset utgave av etterkrigstidens kvinnelige hjemskaper.

Likestillingsidealet står ulikt i ulike sosioøkonomiske grupper. For eksempel har en del studier vist at arbeiderklassefamilier av gode grunner kan ha familieprosjekter som er knyttet til andre idealer for arbeidsdelingen mellom kjønnene (Skilbrei 2003, Faber 2008, Stefansen og Farstad 2008). Likestillingsidealet ser særlig ut til å treffe høyt utdannede deler av middelklassen (Aarseth 2008c). Det er også denne gruppen som i snitt slutter mest opp om likedelingen av arbeidet ute og hjemme som idé og praksis (Kitterød 2000, Brandt og Kvande 2003). Særlig gjelder dette naturlig nok middelklassepar der begge har høy utdanning og karrierejobber. Til en viss grad er det også i tokarrierefamilier konflikten mellom jobb og familieansvar kan fortone seg sterkest. For mange høyt utdannede framstår det som mer problematisk å jobbe redusert eller endog

«bare» normal arbeidstid fordi man da risikerer å komme bakpå i forhold til jobbets krav og tape i konkurransen om nye utfordringer og nye muligheter. Det er dessuten rimelig å anta at kvinnene er mer dedikert til jobben sin, og derfor også i større grad ønsker å jobbe full tid.

Likevel viser en nyere representativ studie av par der begge har høy utdanning i eliteprofesjoner² at det også her er et systematisk mønster, der hun på tross av uttalte karriereambisjoner tilpasser sin yrkesaktivitet familiens behov når disse behovene kommer i konflikt

NR 12/2010 · KR 75 · DKR 75

BONYTT

NORGES STØRSTE INTERIØRMAGASIN

SPISESTUER

til å spise opp

22 GODE GRUNNER TIL Å GLEDE SEG OVER HØSTEN

Slik lager du fest til 12 – uten stress

6 LUNE HJEM

Herskkelig, renlinjet, romantisk & røft

VINN
designlampe
verdi kr 3550

bc 492 012

0 20 11

7 023064 404921

(Foto: Sandra Aslaksen. © Bonytt)

med karrierejobbens krav (Halrynjo og Lyng 2010).

Diskusjonene om årsakene til kvinners «vilje» (om vi kan kalle det det) til å tilpasse sin yrkesaktivitet etter familiens behov har pågått siden idealet om den likestilte familien så dagens lys utover på 1970-tallet. Den siste tiden er diskusjonen igjen aktualisert (Aarseth 2008a, Haavind 2008 Steen-Jenssen 2008, Aarseth 2008a Halrynjo og Lyng 2010). Skåret inn til beinet er spørsmålet i hvor stor grad og på hvilke måter de personlige preferansene er et resultat av strukturell kjønnsrettet makt.³ En utbredt tese er at kvinners ønske om å prioritere familien motiveres av og legitimeres gjennom romantisk kjærlighet. Hanne Haavinds (1982) teori om forbindelsen mellom makt og kjærlighet i ekteskapet har fått stort gjennomslag i nordisk kjønnsforskning (se f.eks. Jonasdottir 1991, Holmberg 1993, Bekken 2002, Magnusson 2006). Haavind definerer kjønnskjærlighet som en følelsesmessig tilstand som legitimerer menns overordning og kvinners underordning (1982:148). Endringer i denne tilstanden kan likevel bare oppnås om kvinnen gjennomskuer den følelsesmessige tilstanden som får hennes ansvar for fellesskapet til å framstå som et personlig ønske, mener Haavind. Haavind vektlegger lysten og meningen i familiearbeidet og påpeker nettopp at kvinner ønsker at hverdagslivet i familien skal være et mål i seg selv, og ikke noe som må gjøres unna for å få gjort noe annet og mer effektivt. Imidlertid framholder hun at endringer i denne tilstanden – der kvinnen fanges i et dilemma – likevel bare kan oppnås om kvinnen gjennomskuer den følelsesmessige tilstanden som får hennes ansvar for fellesskapet til å framstå som et personlig ønske. I stedet for å handle ut fra en slik følelsesmessig tilstand, må man bli mer klar over bytteforholdet mellom partene ved å fokusere på hvem som gjør hvor mye av hva. Denne tesen bekreftes i en

nyere studie av par fra ulike nordiske land. Her finner Eva Magnusson (2005, 2006) at refleksiv distanse og likestilt arbeidsdeling går sammen. Det er de som reflekterer over kvinnens særlige følelse for det, og som forhandler om fordelingen, som skaper endring i kjønnsarbeidsdelingen. Dersom man følger følelsen og orienterer seg mot «lyst» og «velbefinnende av ulike slag», reproduseres kjønnsdelingen (2006:83–89). Det som kreves, er derfor økt refleksiv distanse til den umiddelbare opplevelsen av lyst og mening. Det er denne insisteringen på påstanden om at de personlige ønskene og det man «føler for», først og fremst er utslag av et over- og underordningsforhold og bidrar til å opprettholde dette forholdet, jeg vil problematisere.

På samme måte som for de over nevnte forskerne mener jeg kvinners dilemma – der hun vil tape på å forfølge sine personlige ønsker, mens menn vil vinne på å forfølge sine – henger sammen med en strukturell hierarkisering av familiearbeid og lønnsarbeid i det moderne kapitalistiske samfunnet. Jeg er imidlertid ikke så sikker på at denne hierarkiseringen opprettholdes av menns makt i egenskap av å være menn, og av kvinners underordning i egenskap av å være kvinner. Svært forenklet og satt på spissen: Det er ikke som følge av hans dominansposisjon i egenskap av å være mann han kan unndra seg oppgavene som gir dårlig avkastning. Det er fordi han opplever verden slik at støvkluten og barnehaagehenting er mindre viktig enn en eller annen rapport på jobben at han kommer bedre ut i samfunnets belønningsstruktur, og dermed ender i en dominansposisjon.⁴ Nå er det selvsagt ikke slik at det ene utelukker det andre. Tvert imot vil de fleste være enige i at de ulike årsakene til kvinners fortsatte hovedansvar for husarbeidet nettopp er så virksomme fordi ulike former for lyst og tvang er så tett innvevet i hverandre. Jeg vil imidlertid

rette et særlig blikk mot lysten og sette makten og den strukturelle tvangen i parentes. Denne parantessettingen er basert på en empirisk studie av par som i utgangspunktet står likt i lønnsnivå og stillingstype, og som i utgangspunktet er enige i at kvinner og menn bør dele ansvaret i familien likt.

Uvalg og undersøkelsesopplegg

Artikkelen bygger på en intervjustudie av en gruppe par som er blant dem som har gått lengst i å insistere på å kombinere like muligheter i yrkeslivet og likt ansvar for familien. Man kan også si at de tilhører en gruppe som faktisk har lyktes med dette, selv om kjønnsseiglivethet fortsatt gjør seg gjeldende i større eller mindre grad, som vi snart skal se. Studien består av longitudinelle⁵ dybdeintervjuer med 18 kvinner og menn, i alt ni par, i en urban øvre middelklasse. Parene har barn i skolealder. Begge jobber full tid eller mer som konsulenter, forskere, arkitekter, leger eller jurister, og begge har om lag like krevende jobber. Et viktig strukturelt forhold som ofte trekkes fram for å forklare hvorfor kvinner fortsetter å ta hovedansvaret i familien, er at kvinner og menn er ulikt plassert i arbeidslivet. Menn har i snitt høyere lønn og høyere posisjoner og vil dermed, når ting settes på spissen, stå sterkere i forhandlinger om hvem sin jobb som av praktiske, moralske eller økonomiske grunner bør prioriteres. Det er altså par der begge har «like viktige» jobber målt i jobbtype, stillingsnivå og lønnsnivå slik at den strukturelle kjønnsforskjellen er nøytralisert, som er utgangspunktet for denne artikkelen. Parene utmerket seg videre ved at de praktiserte en særlig ustrakt grad av likestilt arbeidsdeling. De hadde for eksempel delt foreldrepermisjonen, skiftet på å hente og bringe barn til skole og barnehage og på å være hjemme med syke barn. Selv blant disse

særlig likestilte parene⁶ ser det altså ut til å dukke opp noen dype kjønnsspor i fortellingene om hverdagslivet i familien.

Den metodiske tilnærmingen var særlig innrettet mot å gripe nye figurasjoner av mening, i form av nye måter å fortelle om familielivet på, i den situasjonen intervjupersonene befinner seg – og i møte med de utfordringene de står overfor. Intervjudesignet var altså ikke primært innrettet mot å få tak i hvordan hverdagslivet faktisk organiseres. I stedet er undersøkelsen basert på en narrativ intervjumetode der intervjufortellingene i størst mulig grad struktureres ut fra intervjupersonens frie assosiasjoner på en måte som åpner for å få tak i vedkommendes emosjonelle investeringer (Hollway og Jefferson 2000). Siktemålet er nettopp å gripe mening som skapes gjennom fortellende fortolkninger av liv og erfaringer (Polkinghorne 1988). Jeg var blant annet interessert i å få tak i samspillet mellom drømmer og forestillinger i den enkeltes liv og mer kollektive fortolkningsskjemaer (Hollway og Jefferson 2000; Rudberg og Nielsen 2005). Partene i hvert par er intervjuet hver for seg, og begge parter er intervjuet to ganger. Intervjuene ble organisert rundt relasjonen mellom hjemmeliv og jobbliv. Det jeg ville ha tak i, var hvordan intervjupersonene skaper en bestemt meningssammenheng i sine prosjekter når de former relativt frie fortellinger om familie- og arbeidsliv. To trekk ved disse fortellingene blir særlig viktige i det følgende. For det første insisterer begge på å få til et likestilt forhold og de utviser et høyt refleksjonsnivå i forhold til det som framstår som hindringer for å få til dette. I et slikt henseendet framstår samtlige par i min undersøkelse som representanter for den gruppen Eva Magnusson i den overnevnte studien kategoriserte som de refleksive og likestillingsdedikerte parene. For det andre er det, selv i disse svært likestilte og refleksive parenes fortellinger, en

tydelig kjønnsbasert forskjell i opplevelsen av hjemmeliv og husarbeid. Det er noe som skaper «sand i maskineriet», og denne sanden gir, slik jeg ser det, viktig næring til endringsprosessen parene befinner seg i. Analysen av intervjuaterialet har vært organisert rundt slike betydningsskille, eller om man vil: ulike former for «sand». Særlig var jeg opptatt av forholdet mellom fortellinger om hvordan praksis ble utført og gjøremålenes emosjonelle betydning samt fraværet av slik betydning.⁷

Den likestilte familien og de dype kjønns-sporene

Kvinnene og mennene formidler altså tidvis ulike måter å oppleve og forholde seg til husarbeidet på. Dels handler det om at kvinnene føler et særlig helhetsansvar, dels handler det om en særlig «følelse» for aktiviteter i hjemmet. For eksempel kan noen av kvinnene fortelle at de liker å «pusle» hjemme. Toril forklarer denne lysten slik:

Jeg gjør ikke så veldig mye husarbeid, men det der å kunne pusle rundt og stelle med blomster og gjøre ting som jeg liker å gjøre.

En annen av kvinnene, Tone, forteller også at hun liker å pusle litt rundt, kanskje bake et brød eller stelle litt i hagen. Mennene pusler ikke hjemme. I hvert fall forteller de ikke om det. Tones samboer, Jan, betoner tvert imot at han ikke bare kan holde på med et eller annet i huset eller hagen på måfå:

Såne løsrevne biter er jeg dårlig på (...) jeg kan ikke bare gå ut [i hagen] og så begynne i det ene hjørnet og så gå inn igjen og så være fornøyd.

Jan er avhengig av å ha et mål og en mening som «gjør det mulig å se ting i sammenheng».

Dette står i motsetning til det «å pusle», å gjøre noe «bare for å gjøre det». På dette punktet mener Jan det eksisterer en grunnleggende forskjell i innstillingen til hjemmeoppgavene.

Nå er det veldig lite ved Tones framtoning som tyder på at hun bedriver mye pusling hjemme, dersom man skal forstå dette som et slags tidsfordriv uten mål og mening. Hun er konsulent i et større konsern og forteller, i likhet med Jan, om et relativt velorganisert og effektivt hjemmeliv med tre tenåringsbarn med ulike utfordringer. Når noen av kvinnene forteller at de liker å pusle med ting hjemme, ser det da heller ikke ut til å handle om «løsrevne biter» uten mål og mening. Puslingen forutsetter snarere at det er noe annet som gir mening og sammenheng for dem. Ett av de elementene som gir mening og sammenheng, er rammen for puslingen, som altså er hjemmet. Innenfor hjemmet som sted ser det ut til at puslingen i dyp forstand handler om en opplevelse av å være i ett med omgivelsene. Aktivitetene oppleves derfor nettopp ikke som «løsrevne biter». De ser snarere ut til å få mening gjennom en umiddelbar opplevelse av å være i sitt rette element eller av å oppleve hjemmet som «sitt rom». Tone og Toril kan pusle med aktiviteter som ligger tett opp til det deres mødre og tidsbruksmålingene til Statistisk sentralbyrå trolig ville definere som husarbeid. Fortellingene preges av det Harriet Bjerrum Nielsen og Monica Rudberg (2006) har beskrevet som et skifte i kvinnelig kompetanseform. Fra å være noe som i tidligere generasjoner ble beskrevet som en arbeidskompetanse, kan huslige sysler av dagens unge kvinner på nye måter beskrives i termer av å være en hobby, noe man gjør for å koble av. Nielsen og Rudberg mener dette henger sammen med at husarbeidet er blitt en mindre kjønnnet aktivitet, det er ikke knyttet til husmorfiguren, men er noe som alle i familien i større grad deltar i. Dette, mener

de, gjør det mulig å hengi seg til husarbeid på en ny måte. Husarbeidet representerer ikke lenger kvinnelige plikter, men kan knyttes til selvtutfoldelse og kreativitet. Toril er opptatt av at hun trenger å ha en del tid hjemme, og kan kose seg hjemme, både med støvsuging og støvtørking. Særlig dersom Anders tar med sønnen Tobias på tre år ut, så hun får huset for seg selv:

Men jeg kan jo kose meg veldig med å gå rundt og (...) tørke litt støv der og har en blomst der og ... Jeg kan nyte det, og sånn sett så bruker jeg kanskje litt mer tid da, og tenker jeg kan nyte dette og jeg rydder ikke, jeg pusler. (...) For det gjør meg veldig godt at ting – at det er ryddig rundt meg.

Torils pusling handler om noe som er restituerende, avslappende og lystbetont. Mens Toril beskriver sin egen mor som en hjemmeværende husmor med «støv på hjernen», er støvtørkingen altså for hennes egen del å betrakte som en form for mentalhygiene. Hennes mann, Anders, driver ikke med pusling. Ikke hjemme.

Jeg tror ikke Anders vil si at han pusler! Men det er kanskje litt sånn når han går ut og gnikker på bilen (...) det er liksom hans greie og da føler jeg at det er litt det jeg gjør inne, det her med disse blomstene og lysene og alt dette her, da.

Det beste Anders vet, er å få fri fra familien sånn at han kan hengi seg til pussing og gniking på bilen:

Når jeg har en to–tre timer eller to–tre–fire timer med den bilen, så er det veldig ... så er det litt sånn rekreasjon, synes jeg. Da driver jeg med mitt og er liksom aleine. Da er det ikke noe bleieskift eller noe støvsuging

eller det er ikke noe mat som skal – det er ikke noen andre ting da, som skal gjøres (...) det er veldig sånn fri, da, for meg.

Om lag en gang i måneden legger Anders inn søknad om å få fri en søndag til å holde på med bilen:

Og da koser jeg meg veldig da. Da drar jeg opp og vasker'n og tørker'n. Etterpå (...) er det alle sånne gummipakninger og sånt, det skal da sprayes med sånn der gummi-fornyer, sånn at det ser ut som om gummi-en er ny, og lister (...) inne i dører og sånn, da. Det skal da få en liten sånn spray på seg, og tørkes av igjen, sånn at alle gummilistene er helt svarte og nye, i stedet for at gummilistene blir sånn grå og skrukete. Og det er viktig å støvsuge overalt, sånn at den hele tiden er rein.

Anders kan til nød tolerere smuler i bilen på langturer, men det må aldri bli liggende igjen søl og rot når man forlater bilen: «da blir det litt sånn ... shabby». Beskrivelsene av lystfølelsen i forbindelse med søndagene med bilstell, den gode følelsen av at bilen er ren og ryddig, og det tilsvarende ubehaget når det blir «litt sånn ... shabby», står i slående kontrast til Anders' beskrivelser av sin holdning til renhet og orden hjemme. Her handler all innsats om fordeling av et nødvendig onde, og det blir problemer med det klassiske spørsmålet om «hvor lista skal ligge». Toril og Anders har kommet fram til enighet om hvor lista skal ligge, men Anders opplever at det er noe annet, noe mer Toril forventer, noe som ligger utenfor kontrakten:

Hvis jeg har stua for eksempel, og skal ta den en gang i uka, så blir den ikke gjort mer enn en gang i uka.

I og med at Toril og Anders har en gutt på tre år, innebærer dette trolig at stua i seks av ukens dager rett og slett er det Anders ellers vil betegne som «litt sånn ... shabby». Men dette ser ikke ut til å være noe problem for Anders. Tvert imot viser det seg at Anders har problemer med å se noen parallell overhodet mellom sine krav til at bilen «hele tiden er rein» og spørsmålet om hvor lista skal ligge hjemme. Han ser heller ikke uten videre noen sammenheng mellom lystfølelsen når han støvsuger bilen og støvsuging i hjemmet, for eksempel i stua.

Mens kvinnene beskrev puslingen som en form for avkobling og en kilde til lyst og mening, kan identifiseringen med hjemmets gjøremål fort føre til den motsatte opplevelsen; at hjemmet er et sted man ikke er – eller kan være – fri. Følelsen av å være i ett med omgivelsene ser ut til å innebære at man alltid er på jobb hjemme, og fører også til en bestemt form for tvang. Et hovedtrekk er at det handler om å være i aktivitet; og denne aktivitetsmodusen er knyttet til hjemmet som en bestemt handlings- og meningssammenheng. Kristin forteller at hun alltid må være i aktivitet hjemme, hun beskriver seg selv som en «doer», og forteller at «jeg sitter sjelden i sofaen, jeg må alltid gjøre noe». Hva dette «noe» er, ser ut til å være underordnet, så lenge det er hjemme. Det kan være «å sette i gang å male en kommode» eller det kan være å vaske gulv; «jeg tenker aldri over, sånn som andre gjør, at 'fy flate så kjedelig å vaske dette gulvet!' – jeg bare gjør det». Et annet eksempel kommer fram i Tones fortelling:

Fra når jeg kommer inn av døren, til jeg setter fra meg skoene, så tar jeg som regel og setter i gang en vaskemaskin mens jeg er der inne (...) og så, hvis jeg liksom skal ned trappen, så tar jeg og ser rundt meg og ser: «Er det noe som skal ned?»

Denne vanen med å legge i vaskemaskinen når hun likevel skal sette fra seg skoene på vaske-rommet før hun tar med seg ting som likevel skal ned, «kan være ganske plagsom». Ulla-Brit Lilleaas (2003) betegner denne typen kroppsvaner som en kroppslig beredskap; en «på-vakt-situasjon» som mange kvinner opplever som følge av alle gjøremålene knyttet til rollen som den som ivaretar andres basale behov og følelser. Denne formen for vedvarende beredskap krever store mentale og emosjonelle ressurser. Innstillingen kan for eksempel innebære at det er problematisk for enkelte kvinner å slappe av hjemme fordi det alltid er noe som skal, kan eller burde gjøres (Lilleaas og Widerberg 2001). Det kan til og med være vanskelig å koble ut denne beredskapen når man ikke er fysisk hjemme. Da Kristin ukependlet til utlandet i en periode, tok hun på seg så mye som mulig av ansvar og tilrettelegging av familiens hverdagsliv. Hun brukte mye av tiden hjemme i helgen på å ordne med klær og lage mat. Det var noe tilfredsstillende i dette arbeidet; Kristin beskriver det som en måte å «komme inn i det igjen på» når hun kom hjem fra utlandet. Men det var samtidig svært frustrerende. Hun forteller at det ble altfor mye som skulle gjøres i helgene i denne perioden, og dette gikk blant annet ut over kontakten med barna. Hun fikk ikke ro til å sette seg ned med dem, og hun ble fanget i sin egen aktivitetstrang.

Flere av mennene framhever kvinnes suverene arbeidskapasitet og særlige blikk for helheten. Jan framhever for eksempel Tones kompetanse i å planlegge, som blant annet kommer fram i forhold til middagsforberedelse. «Jeg er ikke så veldig flink med middager,» sier han. Utover i intervjuet kommer det imidlertid fram at Jan er glad i å lage middager ved festlige anledninger. Det viser seg også at det er Jan som kommer først hjem hver ettermiddag, og dermed faktisk gjør mye av mid-

dagsforberedelsene i hverdagen. Poenget er at han ikke har ansvaret.

Ofte fungerer det sånn at jeg begynner på middagen, setter i gang noen poteter eller ris – og så fullfører vi det sammen. Men det er hun som tar mest ansvar for det.

Kanskje kan vi si at Jan kunne ha beskrevet sin involvering i middagslagingen mer som «løsrevne biter», og at det er noe han «ikke er så veldig flink med»?

Uansett er det åpenbart en sammenheng mellom helhetsblikket og lysten til å gjøre ting hjemme. Kvinner som Tone og Kristin er initiativtakere. Kristin forteller at rydding og rengjøring stort sett skjer uten at det er noen som lager «noe nummer ut av det». «Det er den som har best tid» som gjør det. På spørsmål om hvem som pleier å ha best tid, svarer hun at det ikke er noe bestemt mønster i det. De gjør mye hjemme begge to, og dette er noe som også bekreftes andre steder i intervjuene med paret. Men som Kristin sier:

Jeg vil heller si det sånn at hvem er det som er initiativtakeren, og det er nok meg.
Alltid! Alltid!

Dette understøttes også av Leiv:

Hvis vi skal si at det er noe sånn typisk i forhold til arbeidsdelingen, så er det nok at Kristin er initiativtakeren og jeg da i stor grad mer utfører på ordre.

Leiv beskriver Kristin som «en eventyrlig jobb-generator» i hjemmet:

Hun er en arbeidsmaur av en annen verden. Og har en eventyrlig arbeidskapasitet.

Leiv gir uttrykk for en viss ambivalens i forhold til dette; han føler aktivitetsmodusen kan ta

litt overhånd, men han er samtidig fascinert av Kristins prosjekter, og blir selv ofte revet med i aktivitetene.

Når Kristin og Tone eller andre kvinner i dette utvalget av likestilte par kan uttrykke frustrasjon over sin posisjon som helhetsansvarlig og initiativtaker i hjemmet, er det sjelden mennenes manglende ansvar som får skylda. Selv om det er et faktum at noen må ta initiativ, blir rollen som initiativtaker og helhetsansvarlig knyttet til kvinnes egen måte å forholde seg til hjemaktivitetene på. Det er noe som knytter seg til deres personlighet. Slik kan de langt på vei forklare en forskjell i måten å forholde seg til hjemmeoppgavene på, uten å innrømme at de kommer til kort i forhold til likestillingen. En annen mulig tolkning er at intervjupersonenes vektlegging av den personlige meningen handler om at kvinnes helhetsansvar synliggjøres på nye måter i den likestilte familien: At det faktisk er noe de opplever som positivt, samtidig som det ikke passer helt inn.

Mens lysten og tvangen kanskje i større grad gikk over i hverandre i husmorens hverdag (Danielsen 2002), kommer begge deler nå i et nytt lys. Lysten synliggjøres i større grad som lyst, og tvangen synliggjøres i større grad som tvang. I denne situasjonen blir de «gamle» kjønnssporene både tilfredsstillende og problematiske på samme tid. Det er tilfredsstillende for kvinnene å ha denne formen for identifisering med hjemmet, men det er problematisk å alltid være i kroppslig beredskap hjemme. Det kan være tilfredsstillende for mennene å slippe unna helhetsansvaret, men problematisk å delta i de konkrete oppgavene når disse oppgavene framstår som «løsrevne biter», og er noe man «utfører på ordre». Med andre ord: De dype kjønnssporene blir en slags sand i maskineriet som vanskeliggjør likestillingen, men bidrar samtidig til å synliggjøre nye sider ved familiearbeidet: Det er noe

«mer» ved dette husarbeidet enn konkrete oppgaver og plikter som kan deles. Når parene insisterer på å få til en likestilt både-og-strategi, slik disse parene gjør, der begge både tar ansvar hjemme og har like mye muligheter til å forfølge egen karriere, presses de til å gjøre noe med denne ubalansen.

Det er ikke det at Kristin og Tone gjør en større *andel* av oppgavene hjemme, som er problemet. Problemet er at de har en annen opplevelse av og identifisering med hjemmet som handlingsfelt enn det mennene deres forteller om. For når det har så stor emosjonell betydning for Toril at det er ryddig rundt henne, og Anders opplever at det er noe mystisk utenfor kontrakten som Toril er opptatt av, da ligger det an til rot i likedelingen. I noen av intervjuene framstår det som om kvinnene har en slags syvende sans som gjør at de *ser* bedre. Det er en del ting som mennene ikke legger merke til, som de registrerer at hun legger merke til og bryr seg om. I et par av intervjuene knyttes dette eksplisitt til mennenes endringsambisjoner; det handler nettopp om å *se* ordentlig.

Når slike trekk blir så sentrale i intervjuene, kan det nettopp være uttrykk for at parene begynner å fokusere på hva som skaper identifisering med, snarere enn fordeling av, hjemmets gjøremål. Og fordi kjønnsforskjellene i denne identifiseringen blir særlig problematisk når begge parter forventer lik involvering, presses disse parene til å gjøre noe med denne forskjellen.

Likedelingsmaksimens tilkortkomming

Nødvendigheten av å gjøre noe med den ulike identifiseringen med husarbeidet blir særlig tydelig i Espens og Ingers fortellinger. De skisserer begge et tidligere mønster der han gjorde en god del av de konkrete oppgavene, som for

eksempel å følge opp barnas ulike aktiviteter og å handle inn og lage mat, men der hun hele tiden hadde helhetsansvaret og var den som «var på jobb hjemme». Inger gir uttrykk for at hun ikke trivdes med denne situasjonen. Her framstår hun mindre ambivalent og mer entydig negativ enn for eksempel Kristin og Tone. Espen framstår på sin side som noe mindre likestillingsdedikert enn mange av de andre mennene i studien. Både Inger og Espen forteller om et høyt konfliktnivå i forhold til fordeling av ansvar i hjemmet. Spenningsforholdet mellom jobb, hjemmeansvar og foreldreskap ser ut til å ha blitt gradvis større etter hvert som Ingers jobb begynte å ta større plass. Begge forteller at disse konfliktene tilspisset seg om lag et år før intervjuene fant sted. Espen hadde et særdeles stort engasjement på flere arenaer og kunne for eksempel ta på seg store oppdrag som å lage mat til julebordet på jobben eller arrangere bryllup for venner. Kjerren i diskusjonene ser ut til å ha vært at Inger opplevde å bli sittende med brødsmulene hjemme, i konkret og i mer overført betydning.

Problemet er at Inger opplever det blir umulig å imøtegå denne skjevheten med en appell til et rasjonelt rettferdighetsprinsipp ved å insistere på at han skal ta sin andel av brødsmulene og støvtørkingen:

Jeg vil jo ikke gå rundt å føre regnskap over disse episodene og drive sånn protokollføring over hans sjenerøsitet.

Inger vil ikke føre regnskap over noe som nettopp skal flyte i en gjensidig sjenerøsitet – da ville hun spenne ben under denne sjenerøsiteten. Hun befinner seg med andre ord i det dilemmaet Haavind (1982) påpeker: Skal hun gjøre noe for å skape balanse, må det være å unnlate å ta ansvar for fellesskapet. Men med en slik strategi ville hun spenne ben under sitt eget prosjekt, som er at fellesskapet om omsor-

gen skal øke. Nå framholder Haavind at endringer i denne tilstanden likevel bare kan oppnås om kvinnen gjennomskuer den følelsesmessige tilstanden som får hennes ansvar for fellesskapet til å framstå som et personlig ønske. Jeg stiller spørsmål ved om en slik refleksiv distanse til denne følelsesmessige tilstanden er veien å gå. Slik jeg ser det, er det fare for at fokuseringen på «objektive fordelingsprinsipper», på tross av intensjoner om det motsatte, fører med seg en meningstapping som hemmer, snarere enn fremmer menns motivasjon. Protokollføring og forhandlinger er ikke egnet til å skape nye emosjonelle investeringer. Det er heller ikke denne strategien som ser ut til å bidra til endring hos Espen og Inger eller i de andre parene i denne studien. Jeg tror Espen er inne på noe når han sier at «dette med fordelingen hjemme» ikke er egnet til å diskuteres objektivt. Grunnen til det, mener han, er at det egentlig er «en ganske emosjonell ting, fordi det kleber seg så mye til det». Jeg tror det emosjonelle som kleber, handler om noe veldig personlig: Det handler om hva som gir klangbunn til ulike hendelser og gjøremål og er kilde til lyst og tilhørighet i hverdagslivet. Min tese er at Espen og Inger har rett i at det ikke er uproblematisk å få has på denne «emosjonelle tingen» gjennom protokollføring og «objektive diskusjoner». For det første ville protokollføringen ikke bite på Espens sjenerøsitet; brødsmulene ville rett og slett ha små muligheter til å hevde seg i forhold til Espens mer grandiose prosjekter på jobben og i vennekretsen. For det andre ville en protokollføring av hans investeringer være det samme som å legge bånd på hans liden-skap. Og det ønsker Inger absolutt ikke. For samtidig som Espens investering utenfor hjemmet oppleves som et problem, gir disse investeringene også energi til forholdet. Helt konkret er det for eksempel slik at Espens lyst til å lage mat til julebordet på jobben henger

sammen med hans lyst til å lage mat hjemme, for Espen er veldig glad i å lage mat; han kan alltid «slappe av med å lage mat», uansett hvor sliten han er. Inger forteller hvor hyggelig det er å komme hjem når Espen har kastet seg over grytene og laget noe ekstra godt og det er sånn «god stemning hjemme». Hun opplever derfor at det vil være dypt problematisk å redefinere hjemminnsatsen i termer av fordeling av plikter og ansvar. Når Espen og Inger måtte finne et inntak til en omforming av «den emosjonelle tingen», viser det seg altså at diskusjonene om fordeling ser ut til å komme til kort. I stedet foretok Espen og Inger en omorganisering som også omfatter det som befinner seg utenfor kontrakten. Løsningen var å skape en ny ramme rundt «de løsrevne bitene» som mennene er så dårlig på. Inger forteller:

Det vi ble enige om, og som han synes var viktig, det var at en god del av det som er sånn dagliglivets hæssel, det må vi prøve å definere som prosjekter! Som kan på en måte – ikke sant – gjøres! Og det var litt morsomt, ikke sant, for et av de første prosjektene hvor vi da var – det var dette at vi skulle vaske ned kjøkkenet. Det har vi jo aldri gjort, altså jeg har jo da vaska litt av og til i skuffer og skap og sånn, altså det som er det verste, og det er jo sånn som han aldri har sett, ikke sant, men han kan ikke bare vaske en skuff annenhver helg! [Vi ler litt.] Men at vi da kunne avtale at da hadde vi sånn – hver vår og hver høst, så har vi noen sånne hjemmeprosjekter over det som må gjøres i huset, og da at vi definerer det som prosjekter, og så gjør vi det den helgen.

Rasjonalisering og ny usynliggjøring

Prosjektet gir et nytt moment til gjøremål som Inger tidligere har gjort «litt av og til», ut fra en følelse for når det rett og slett ble for ille. Nå

blir disse løse bitene satt inn i et system som begge kan og må forholde seg til. Prosjektgjøringen kan i en forstand betraktes som en formålsrasjonell organisering av noe som tidligere var integrert i Ingers følelse for det. Derigjennom skjer det noe med meningen; den blir ikke noe som bare *er*. På den måten omgjøres en form for umiddelbar identifisering med, og omsorg for, familien til en rasjonell handlingsorientering som baserer seg på at det foreligger et klart definert mål for handlingen. Det er opplevelser av et fravær av mening i feltet hos mannlige intervjupersoner som særlig ser ut til å anspore en slik refleksiv omforming. Prosjektbegrepet dukker da også særlig ofte opp i intervjuer med mannlige intervjupersoner.

Familieforskere har tidligere argumentert for at innføring av en mer formålsrasjonell handlingsorientering kan utgjøre en trussel mot omsorgsfeltet; en form for kolonialisering av den umiddelbare og nettopp ikke mål-middel-orienterte som (bør) prege denne arenaen. En slik tanke kan blant annet spores tilbake til skillet mellom omsorgsrasjonalitet og formålsrasjonalitet (Wærness 1987). Det er også argumentert for at menn tar med seg en orientering som er utviklet innenfor arbeidslivets instrumentelle rasjonalitet og gjør den gjeldende innenfor familie og nære relasjoner, på en måte som kan føre til nye former for mannlig dominans (Brandt og Kvande 1998). Når intervjupersonene snakker om prosjektene i familien, trekker de utvilsomt på en tankemåte og en organiseringsform som er utviklet innenfor arbeidslivets sfære. Når Jan sier han har problemer med å «bare gå og pusle i hagen», er han selv inne på muligheten for at han bedriver en form for import av arbeidslivets rasjonalitet til hjemmelivet; at det er fordi han har «lært på jobben» at han må tenke i prosjekt at det blir vanskelig for ham med puslingen. Men Jan påpeker også at dette trolig først

og fremst handler om en annen måte å tilnærme seg oppgavene på.

Altså hvis jeg sier at nå setter vi i gang et hageprosjekt, så kan det vel være naboen her sier at «nå går vi ut og jobber litt i hagen», og så gjør vi omtrent det samme.

Og det er jo heller ikke slik at prosjektene hjemme er akkurat som på jobben; «jeg kan ikke sånn i utgangspunktet si at 'nå setter vi oss ned og lager en prosjektplan', for eksempel, med flytskjema og ... Vi organiserer det ikke sånn som vi gjør på jobben». Likevel, sier Jan – med klar adresse til den formålsløse puslingen og de løse bitene jeg diskuterte over – «i min verden og i mitt hode så må på en måte ting ha en hensikt (...) jeg må se ting i sammenheng».

Poenget er imidlertid at den formen for formålsrasjonalitet vi har med å gjøre her, ikke først og fremst er rettet mot å effektivisere investeringene. Det handler ikke om å minimere innsatsen hjemme til fordel for andre og viktigere gjøremål. Snarere handler det om et nytt organiserende prinsipp for å rette emosjonelle og arbeidsmessige investeringer inn mot hjemmet. I Inger og Espens tilfelle brakte til og med prosjektorganiseringen med seg en oppgradering av investeringene i hjemmet i helt konkret forstand. Da de skulle gå i gang med den nye prosjektorganiseringen, var nedvasking av kjøkkenet første punkt på lista. Første helgen i september skulle skuffer og skap vaskes ned, som et felles prosjekt.

Og da endte vi opp med å skifte ut halve kjøkkenet på en helg, for da var det så møkkete oppå [skapene], og så fant vi ut at nei, vi skulle jo egentlig hatt noen nye skap!! [Ler.] Så da var det nye overskap på kjøkkenet, ikke sant, og legge nye fliser og – så det ble veldig mye arbeid da! Men vi fikk vasket det kjøkkenet!

En annen sak er at det neppe er tilfeldig hvilke type gjøremål som egner seg til å gjøre om til denne type prosjekter. Det er jo nettopp ikke det løpende arbeidet med å vaske eller rydde litt her og der nå og da som blir synliggjort og oppgradert, men den type rydde og vaskejobber som kan defineres som prosjekter, «som kan på en måte – ikke sant – gjøres!» Det er heller ikke tilfeldig hvilke typer prosjekter som står sentralt i intervjufortellingene. I fokus står nemlig særlig tydelige og avgrensbare prosjekter knyttet til for eksempel matlaging og oppussing. Det kan selvsagt være langt fra denne type fellesprosjekter til de daglige trivialitetene i husholdningen. Å bygge på hytta er noe annet enn å vaske doer, hente syke barn fra skolen midt i arbeidstiden eller å huske å kjøpe mer såpe til vaskemaskinen. Mye tyder dessuten på at de store prosjektene som beskrives, også kan komme i konflikt med hverdagslivets mindre storslagne gjøremål. Her er det mulig å se forskjeller i kvinnes og mennenes fortellinger. Kanskje særlig tydelig er dette i fortellingene om barna (Aarseth 2008b). Mødrene er litt mer på det som en av dem betegner som «ullstrømpenivået» – som innebærer å forstå når det er så vått eller kaldt at barna bør ha på ullsokker når de går på skolen, og som bekymrer seg for hva som kan skje dersom barna ikke har fått ullstrømpene på og det viser seg å bli en kald og våt dag. Kanskje investerer mødrene mer i det Haavind (2006) betegner som den sammenhengende organiseringen, den vedvarende følelsesmessige investeringen hvor hver liten enkelt operasjon henger sammen og er rettet mot å få det til å gli. Én mulighet er at prosjektorganiseringen, slik den her er beskrevet, kan forsterke en arbeidsdeling der han går inn med engasjement og følsomhet i avgrensede og synlige prosjekter, mens hun blir sittende med den vedvarende følelsesmessige investeringen i de løpende og mindre synlige oppgavene. En

annen mulighet er at prosjektorganiseringen kan åpne for at han utvikler en «følelse for det» som gjør at han i større grad ser brødsmlene.

Demokratisering og ny personlig mening

Det er også tegn i intervjufortellingene på at prosjektorganiseringen åpner for en *demokratisering* av familiearbeidet – og en ny, felles følelse for det. Demokratiseringen skjer ved at den personlige meningen, som for eksempel er forbundet med følelsen for helheten og gleden over puslingen, kort sagt det emosjonelle som kleber, blir synliggjort og deles på en annen måte. Jan framhever dette når han skal forklare hva som skjer når oppgavene organiseres som et prosjekt. I prosjektene er de likeverdige, mener han, «selv om det har vært litt ulikt hvem som gjør hva når man jobber». At oppgavene er definert som et felles prosjekt, innebærer, sier Jan, «en sånn følelse av at det er noe vi gjør felles, og vi diskuterer oss fram til løsninger og på en måte har en sånn gående ... har det som tema». Et viktig poeng er at det er gjøremålenes mening – ikke deres fordeling – som er blitt et felles anliggende. Prosjektorganiseringen ser dermed ut til å bidra til at «følelsen for helheten» ikke lenger er basert på en kvinnelig identifisering, men i stedet skapes gjennom fokusering på et felles «tema» og en følelse av felles *teamarbeid*. Her er det tegn i materialet som tyder på at fellesprosjektene endrer hverdagslivets strev fordi begge deler den samme «følelsen for det», og dermed kan være sammen om det på en ny måte. Hjemskapingsprosjektene innlemmer hverdagslivets ansvar og plikter i et mer omfattende og samtidig mer forførende oppdrag. Det som kjenner fortellingene om de nye fellesprosjektene, er nettopp at det som framstår som en *kvinnelig* «følelse for det», i betydningen å være noe kvinner har og menn ikke har, er for-

svunnet og erstattet av fortellinger der forpliktelsen overfor familiearbeidet knyttes til en ny betoning av et felles engasjement.

Orienteringen mot felles prosjekter ser altså ut til å bidra til en ny type identifikasjon med husarbeidet hos noen av mennene. Eirik legger for eksempel stor vekt på verdien av det å gjøre ting hjemme, og igjen trekkes teamarbeidet på jobben inn som et sammenliknende eksempel. Han mener de praktiske tingene hjemme på samme måte som arbeidsoppgavene på jobben blir meningsfulle om man har tid og kan gjøre dem sammen.

Jeg tenker at det å gjøre praktiske ting er veldig bra, du bruker hodet på en annen måte, du kobler ut og du tenker på en annen måte. (...) Og jeg tror også at det er lettere å være sammen om man har litt praktiske ting å være sammen om også.

Den kreative gleden blir derfor i påfallende stor grad knyttet opp mot de daglige oppgavene i hjemmet. Det handler mye om *arbeid*. Også mer traurige oppgaver som klesvask ser ut til å følge i dragsuget å få et nytt betydingsinnhold. Eirik beskriver for eksempel en mindre glamorøs oppgave som klesvask slik:

Det er klart at akkurat det med å vaske klær, det er ikke spesielt gøy. Det er en viss sånn tilfredsstillelse i at man får alt rent og sortert og rene sokker og underbukser – det er en liten tilfredsstillelse i det faktisk – men det er jo et arbeid som gjentar seg og gjentar seg.

Men jo mer han tenker på det, jo mer meningsfylt fortøner klesvasken seg. Men da må visse kvaliteter være oppfylt:

Jeg tror jo at det er viktig at man får til å organisere det [klesvasken] på en bra måte

i et hus, for mange er det med vasken – det er ikke plass til det på en måte i huset. Leilighetene er veldig trange rundt sånne praktiske ting, man prioriterer så veldig stue for eksempel, men så er det egentlig færre og færre som sitter i den stuen, for man gjør andre ting hjemme, man gjør de praktiske tingene.

En av tingene som er blitt annerledes hos Espen og Inger, er at Espen har fått større forståelse for «de brødsmulene hver dag». Dette «har noen implikasjoner». Espen forteller blant annet at han nå kan være en «sur kjerring» som irriterer seg over rot.

Det har jeg nesten aldri gjort i hele mitt liv, men det har jeg begynt å gjøre etter hvert, det er sånne trekk ved måter å rote på som jeg blir ekstremt irritert over.

Espen er på en annen måte enn tidligere blitt opptatt av hvordan ting gjøres hjemme:

Jeg ser til min store overraskelse at plutselig er jeg den som er opptatt av om man tar grønnsaksrestene ut av kummen før man spiser middag liksom.

Espen opplever for første gang at han ikke kan slappe av når det ikke er rent rundt ham. Tidligere var dette noe han hørte kvinner snakke om, og han tenkte at «det må dere jo kunne klare å styre litt, liksom». Men nå oppdager han at det er noe i det; «det er en veldig annerledes måte å oppleve den hjemmesituasjonen på». Det som er blitt annerledes, er Espens opplevelse av gjøremålene hjemme. Det innebærer også at disse gjøremålene er kilde til lyst og mening på en ny måte. Espen kan fortelle om tilfredsstillelsen av «å ha bestikkene i orden» og irritasjonen over grønnsaksrestene i kummen. Kanskje kan vi si at han er kommet ned på, eller

opp til, alt etter som man ser det, *brødsmuleni-vået*. Han begynner å få denne følelsen «for de brødsmulene hver dag» og denne følelsen ser ut til å være en viktig del av det «emosjonelle som kleber» ved husarbeidet.

Husarbeid i limbo?

I denne artikkelen har jeg diskutert mulighetene for en refleksiv nyorientering av emosjonelle investeringer som har vært, og fortsatt er, knyttet til en kvinnelig hjemskaperfigur. Jeg har argumentert for at en prosjektbasert organisering av hverdagslivets gjøremål kan åpne for en refleksiv omforming av en «følelse

og er, som nevnt innledningsvis, muligens inne i en kulturell revitalisering. Mye tyder også på at den andre løsningen er i rask frammarsj, ikke minst på grunn av et globalisert arbeidsmarked med en helt ny tilgang på rimelige husholdstjenester.

For disse parene, som altså foreløpig forsøker å få til både-og, ser husarbeidet ut til å befinne seg i en slags limbosituasjon – i betydningen å befinne seg mellom to tilstander: Det er ikke lenger ivaretatt av en kvinnelig husmor. På den annen side ser dette arbeidet heller ikke ut til å ha fått en ny forankret form. Hvorvidt den prosjektorganiseringen jeg har beskrevet, åpner en vei ut av denne limbo-

**Husarbeidet befinner seg mellom to tilstander:
Det er ikke lenger ivaretatt av en kvinnelig husmor.
På den annen side ser dette arbeidet heller ikke ut til
å ha fått en ny forankret form.**

for det», som i utgangspunktet framstår som prerefleksiv og kroppsliggjort. Parene i studien denne artikkelen bygger på, befinner seg på et vis i en situasjon der kravet til nyorientering blir akutt. Ikke bare insisterer de på å forsøke å ta like mye ansvar hjemme og investere like mye i jobbene sine; de har også høye ambisjoner for hjem og familie og betrakter det som naturlig å gjøre mye selv. I denne situasjonen blir den kvinnelige «følelsen for det» ikke en støtpute som hindrer at konfliktene tilspisser seg. Den blir i stedet en form for sand i maskineriet. Denne situasjonen presser fram endringer på en annen måte enn om hun hadde tilpasset sin yrkesaktivitet, eller om de hadde valgt å sette ut mye av familiens oppgaver. Begge løsningene er svært nærliggende alternativer for husarbeidets organisering i tiden framover. Den første er allerede svært utbredt

situasjonen ved å danne modell for en ny og mindre kjønnsbasert organisering av husarbeid og hjemskaping, er et åpent spørsmål. Det avhenger blant annet av om prosjektorganiseringen bidrar til genereringen av en ny «følelse for det». Her står slaget om brødsmulene og ullstrømpene. Det store spørsmålet er om den opplevelsen av ubehag Anders følte da det ble liggende igjen smuler i bilen etter en langtur, begynner å gjøre seg gjeldende også i huset. Som vi så, hadde Anders, som fulgte avtalen og ryddet og vasket i stua en gang i uken, hele tiden følelsen av at det var noe mer, noe annet og uuttalt, som skulle til, og dette uuttalte fikk han ikke helt grep på. Mitt forslag er at dette som var utenfor kontrakten, var skjult av seig-livede og kjønnsbaserte emosjonelle investeringer. Andre av de mannlige intervjupersonene, som Espen og Eirik, forteller om en

begynnende følelse for brødsmulene og sokkesorteringen. Man kan si at de begynner å utvikle det Pierre Bourdieu (Bourdieu og Wacquant 1995) betegner som «sansen for spillet», som på en eller annen måte innskrives i kroppen og slik skaper «en sånn veldig annerledes måte å oppleve hjemmesituasjonen på». Spørsmålet er om denne nye måten å oppleve hjemmesituasjonen på nettopp vil ha en tendens til å være forbundet med de store, avgrensede og synlige prosjektene «som kan gjøres», som Espen formulerte det. I så fall kan man også tenke seg en ny omdreining i arbeidsdelingens logikk, der noen står for det synlige og overskridende, mens andre, enten dette er en deltidsarbeidende mor eller en innleid praktikant, står for det det arbeidet som «gjentar seg og gjentar seg». ★

Litteratur:

- Bekkengen, Lisbeth 2002. *Män får välja – om föräldraskap och föräldradighet i arbetsliv og familjeliv*. Malmö: Liber.
- Bourdieu, Pierre og Loïc J.D. Wacquant 1995. *Den kritiske ettertanke. Grunnlag for samfunnsanalyse*. Oslo: Det norske samlaget.
- Brandt, Berit og Elin Kvande 1998. «Masculinity and Child Care: The Reconstruction of Fathering». *Sociological Review* 46 (2):293–313.
- Brandt, Berit og Elin Kvande 2003. *Fleksible fedre*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Danielsen, Hilde 2002. *Husmorhistorier. Norske kvinner om menn, barn og arbeid*. Oslo: Spartacus.
- Ellingsæter, Anne Lise 2006. «Nordiske permisjoner for foreldre – et columbi egg?» *Tidsskrift for velferdsforskning* 9:73–87.
- Faber, Stine T. 2008. *På jagt efter klasse*. PhD avhandling, Aalborg Universitet.
- Gullestad, Marianne 1984. *Kitchen-Table Society: A Case Study of Family Life and Friendships of Young Working-Class Mothers in Urban Norway*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Giddens, Anthony 1992. *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press.
- Haavind, Hanne 1982. «Makt og kjærlighet i ekteskapet». I: Runa Haukaa, Marit Hoel og Hanne Haavind (red.): *Kvinneforskning, bidrag til samfunnsteori*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Haavind, Hanne 2006. «Midt i tredje akt? Fedres deltakelse i det omsorgsfulle foreldreskap». *Tidsskrift for Norsk Psykologforening* 43:683–693.
- Haavind, Hanne 2008. Det tosidige likestillingsprosjektet: Hva er det som skjer og hvordan blir fortsåelsen formet? *Tidsskrift for kjønnsforskning* 4:59–79.
- Halrynjo Sigtuna og Selma There Lyng 2010. Fars forkjørsrett – mors vikeplikt? Karriere kjønn og omsorgsansvar i eliteprofesjoner. *Tidsskrift for samfunnsforskning* 2:249–280.
- Hollway, Wendy og Tony Jefferson (2000): *Doing Qualitative Research Differently: Free Association, Narrative and the Interview Method*. London: Sage.
- Holmberg, Carin 1993. *Det kallas kärlek*. Göteborg: Annama förlag.
- Jensen, Ragnhild Sten 2008. Et slag i luften? Svar til Hanne Haavind. *Tidsskrift for kjønnsforskning* 4:89–92.
- Jonasdottir, Anna G. (1991): *Love, Power and Political Interests*. Ørebro: Ørebro Studies. Kitterød, Ragni Hege 2000. «Hus- og omsorgsarbeid blant småbarnsforeldre: Størst likedeling blant de høyt utdannede». *Samfunnsspeilet* 5:34–47. Oslo: Statistisk sentralbyrå.
- Kitterød, Ragni Hege 2002. «Store endringer i småbarnsforeldres dagligliv». *Samfunnsspeilet* 4–5:14–22. Oslo: Statistisk sentralbyrå.
- Kitterød, Ragni Hege 2005. *Han jobber, hun jobber, de jobber. Arbeidstid blant par av småbarnsforeldre*. Rapport 2005/10. Oslo: Statistisk sentralbyrå.
- Lilleaas, Ulla-Brit 2003. *Fra en kropp i ustand til kroppen i det moderne*. Oslo: Universitetet i Oslo, Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi.
- Lilleaas, Ulla-Brit og Karin Widerberg 2001. *Trøtthetens tid*. Oslo: Pax.
- Magnusson 2005. «Gendering or Equality in the Lives of Nordic Heterosexual Couples with Children: No Well-Paved Avenues Yet». *Nordic Journal of Women's Studies* 13 (3):153–163.
- Magnusson, Eva 2006. *Han, han och hemmet. Genuspsykologisk perspektiv på vardagslivet i nordiska barnfamiljer*. Stockholm: Natur och kultur.
- Nielsen, Harriet Bjerrum og Monica Rudberg 2006. *Moderne jenter. Tre generasjoner på vei*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Polkinghorne, Donald. E. (1988): *Narrative Knowing and the Human Sciences*. Albany: State University of New York Press.
- Rudberg, Monica og Nielsen, Harriet Bjerrum (2005): «Potential Spaces – Subjectivities and Gender in a Generational Perspective», i *Feminism and Psychology*, Vol. 15 (2):127–148. London: Thousand Oaks/New Delhi: Sage. Skilbrei, M. 2003. *Det er jo bare en husmorjobb*. NOVA, Rapport 17/03.
- Skjeie, Hege og Mari Teigen 2003. *Menn imellom. Mannsdominans og likestillingspolitikk*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Smart, C. og B. Shipman 2004. «Visions in monochrome: Families, Marriage and the Individualization Thesis». *The British Journal of Sociology* 55 (4).
- Smart, C. 2004. *Rethorizing Families*. *Sociology* 38 (5).
- Solheim, Jorunn, Hanne Heen og Øystein Gullvåg Holter 1986. *Nordsjøliv og hjemmeliv*. AFI-rapport 35. Oslo: Arbeidsforskningsinstituttet.
- Stefansen, K. og G.R. Farstad 2008. «Småbarnsforeldres omsorgsprosjeper. Betydningen av klasse». *Tidsskrift for samfunnsforskning* 3.
- Thagaard, Tove 1997. «Gender, Power and Love». *Acta Sociologica* 44 (4):357–376.

- Wærness, Kari 1987. «On the Rationality of Caring». I: Anne Showstock Sassoon (red.): *Women and the State*. London: Unwin Hyman.
- Øye, Bjørn-Erik 2006. Tall fra Prognosesenteret gjengitt i *Aftenposten* 18. mai 2006.
- Aarseth, Helene 2008a. «Fortellinger om kjønn makt og kjærlighet. Svar til Hanne Haavind». *Tidsskrift for kjønnsforskning* 4.
- Aarseth, Helene 2008b. «Samstemt selvskaping: Nye fedre i ny økonomi». *Tidsskrift for kjønnsforskning* 2:80-88.
- Aarseth, Helene (2008c): «Selvskapingsromantikk i endring? Tokarrierefamiliens nye investeringsmaksime». *Sosiologi i dag* nr. 4: 51-74.

Noter

- 1 Med «dype kjønnsbaserte motivasjoner» sikter jeg til ubevisste eller førbevisste emosjonelle investeringer eller kroppsliggjorte praksiser. Her er jeg dels inspirert av henholdsvis en psykoanalytisk tilnærming og en Bourdieu-inspirert tilnærming. Begge disse tilnærminger gir på ulike måter inntak til å forstå hvorfor noen motivasjoner og emosjonelle investeringer ser ut til å være seiglivet og ha kraft lenge etter at de betingelsene som produserte dem, er endret.
- 2 Jus, siviløkonomi, sivilingeniør
- 3 For nærmere diskusjon, se Haavind 2009, Steen-Jensen 2009, Aarseth 2009, Halrynjo og Lyng 2010.
- 4 Se Aarseth 2008b for nærmere diskusjon.
- 5 Parene ble intervjuet hver for seg. De ble intervjuet to ganger over en periode på ett år. Fire av mennene og deres partnere ble også intervjuet femten år tidligere i forbindelse med at de hadde fått barn og delte foreldrepermisjonen.
- 6 Med «likestillt» menes her at de i stor grad lever opp til normen om likedeling av familieansvar og lønnsarbeid slik jeg redegjorde for over.
- 7 For å gi et eksempel: Noen par forteller om stor grad av lik arbeidsdeling, men svært ulik identifisering med arbeidsoppgavene, for eksempel ved at hun har helseansvaret og er «arbeidslederen», mens han «utfører på ordre». Hos andre er det han som i størst grad har gjort enkelte oppgaver i familien til sin store pasjon, mens hun likevel gjør de fleste av de løpende oppgavene. I min analyse av intervjumaterialet har jeg brukt disse skillene som inntak til å utforske samspillet mellom endringer i praksis og framveksten av nye former for investeringsvilje, eller eventuelt fraværet av slike nye former for investeringsvilje. Hva kjenner tegner for eksempel de situasjonene der hun er arbeidsleder eller i størst grad opplever familiearbeidet som lystfylt, mens han gjør det av plikt; hva kjenner tegner de parene der han er lidenskapelig kokk og hun rutineansvarlig? I hvilke kontekster er kjønnsbaserte forskjeller nedtonet i fortellingene?

ESSAY

AV RUNAR DØVING OG INGUN GRIMSTAD KLEPP

Husarbeidets grenser

Når kunnskap erstattes med skam

Dette essayet maner grensene for husarbeidet fram i lyset og Runar Døving og Ingun Grimstad Klepp ser på ulike typer av skam knyttet til det.

Eilert Sundt ga i boken *Om Rensligheds-Stellet i Norge* (1869) klart uttrykk for at opprettelse av husmorskoler var unødvendig. Argumentasjonen var at norske husmødre hadde kunnskap og vilje til «pyntlighet». Etter hans mening var det fattigdom, mangel på vann og tid som gjorde husstellet mangelfullt. Sundts synspunkter ble ikke utslagsgivende for den videre utviklingen. I Norge som i en rekke andre land, ble husstell gjenstand for profesjonalisering, rasjonalisering og teknifisering gjennom etableringen av offentlige institusjoner.

«Framveksten av det vitenskaplige husstellet» har mange fellestrekk med det som skjedde innen andre kunnskapsområder. Men ikke lenge etter at husarbeidsideologien som preget oppbyggingen av kunnskapsfeltet sto på sitt sterkeste – på 1950-tallet – nedbygges institusjonene. Formidling av det som i flere tiår ble ansett som viktig kunnskap, forsvinner tilbake til det enkelte hjem, til uformelle traderingsformer og til industriens produkter og reklame. Fra å bli ansett som et eget kunnskapsområde og et arbeid som må læres under offentlig tilsyn og veiledning, blir husarbeidet nå noe man verken lærer eller snakker om, bare gjør. I denne artikkelen vil vi mane husarbeidet frem i lyset.

Så lenge husarbeid er et ikke-tema, er det først og fremst i brudd på normer og regler det kommer til syne. Derfor vil vi studere husarbeidets grenser. Vi har valgt å se på noen av de viktigste grensene som omkranser husarbeidet. Vi tar dessuten opp kjønn og klasse fordi det handler om hvem som utfører arbeidet og hvordan det diskuteres. Deretter følger en drøfting om standard, om hvor mye husarbeid som må gjøres, og om hvilke grenser som finnes for hva slags husarbeid vi kan kjøpe som tjenester og ferdigvarer. Vi avslutter med å se på konsekvensene av måten husarbeidet plasseres i

kulturen på i forhold til ny teknologi i eksemplet om gulvvask.

Et kunnskapsfelt bygges ned

For Norges husmorforbund var rasjonaliseringen et viktig ledd i profesjonaliseringsstrategien på første halvdel av 1900-tallet. Men det rasjonaliseringspotensialet som vitenskapen bar med seg, kunne også hentes ut gjennom å redusere husarbeidet, eller i sin mest utopiske versjon avskaffe det fullstendig, for slik å frigjøre kvinner til lønnsarbeidet. Det statlige husstellapparatet som hadde blitt bygd opp, ble i løpet av 1970-tallet raskt bygget ned eller omdefinert. Hvorfor skjedde disse endringene, og hvorfor skjedde de så raskt? Vi har ikke det fulle og hele svaret, men vil peke på noen viktige faktorer.

68-generasjonen førte med seg en radikalisering. Men hva var det de gjorde opprør mot? Det er mulig å se datidens hippier som opprør mot mødrenes orden. Langt hår, ustelte klær, rotete rom og interiører vakte større harme og diskusjon enn det politiske budskapet.¹ Å sette renslighet (både i hygienisk, estetisk og seksuell forstand) til side var et opprør mot mor. En annen type opposisjon mot husmoren kom med kvinnebevegelsen. I bestrebelsene med å frigjøre tid til lønnsarbeid kom både arbeidet og kunnskapen mødrene forvaltet i miskreditt. De moderne kvinnene definerte seg som mødre (og frigjorte kvinner) og ikke som husmødre. Samtidig ser det ut til at fortidens *husmordyder* levde videre. At familien går med skitne klær, går ut over kvinnens anseelse, enten statusen var vertinne, mor eller husmor (Klepp 2003, 2004, 2006, 2007). Og det er en tett sammenheng mellom kvinnelig ære, rene klær og rene hjem (Klepp 2005 og Solheim 1995). Kvinne- eller morsrollen innebærer en betydelig plikt til å gi barna sunn og ernæringsrik mat. Kvinnen forble ansvarlig for å

administrere forholdet mellom hverdag og fritid; sunn mat i hverdagen og lørdagsgodt (Bugge & Døving 2000, Døving 2003, Bugge 2006). Å ikke servere lørdagsgodt vil være ondskap, men å gi Jens loff er en tilsvarende bjørnetjeneste.

Kunnskapen vi har om datidens «frigjorte» kvinners praktisering av husarbeid, er begrenset. Men gjennom sin dominans i offentlig debatt ble deres synspunkter godt kjent, både hva angikk tolkningen av husarbeid så vel som av husmoren.

Arbeiderklassekvinnene hadde i mindre grad økonomisk mulighet til å delta i husmorsprosjektet på heltid. De hadde derfor mindre å gjøre opprør mot. I tillegg sympatiserte de i mindre grad med kvinnebevegelsen. Vi vet mest om husarbeid i disse miljøene gjennom etnologiske og antropologiske studier (Gullestad 1984, Thorsen 1993, Solheim 1995, Borchgrevink & Holter 1995, Døving 2001). Disse studiene viser stabilitet mellom kvinners dydighet (kvinnelighet i positiv forstand) og husarbeid. Dette kan synes overraskende sett på bakgrunn av den offentlige diskursen knyttet til husarbeid og kvinnelighet siden 1970-tallet.

Husarbeidets kjønn og klassegrenser

Husarbeidet finner sted innenfor familien, som er en mildt sagt kjønnnet institusjon. Med en nedbygging av patriarkatet som ideologi og en økning av kvinners yrkesdeltagelse har endringer i delingen av husarbeid vært forventet. Dagens kjønnsbestemte arbeidsdeling både hjemme og i samfunnet er derfor overraskende.² I den utstrekning husarbeidet er blitt fordelt jevnere, er grunnen først og fremst at hun gjør mindre, ikke at han gjør mer. To tankefigurer synes å stenge for å se disse kjensgjerningene. Den ene er troen på at støvet fantes i kvinners hoder, og dermed ville for-

svinne med høyere yrkesaktivitet. Dette er en fortrenkning av nødvendigheten av husarbeid. Den andre er troen på at menn skulle overta «halvparten» så snart de godtok likestillingens ideologi. En slik tro tar ikke høyde for den kontinuitet som finnes både i arbeidsdelingens mentalitet og praksis. Dette er tett forbundet med den materielle kulturen som har en egen evne til å overføre forlatt ideologi. Diskrepansen mellom ideologi og praksis foreskriver en endring det ikke finnes empirisk belegg for. I stedet for å si at husarbeid er kognitivt og moralsk kjønnsdelt, legges det til en ad-hoc-hypotese om at kvinner «fortsatt» vasker gulv, som om endringen mot likedeling både er naturgitt og faktisk har skjedd (Døving 2003). *Er blandes med bør.*

Det synes som om de mange par som ikke praktiserer likedeling, oppfatter dette som et personlig nederlag og betaler diskrepansen med skam. For menn er skammen blandet med lettelsen over å slippe – mens den for kvinner er dobbel ergerlig. Hun må både gjøre jobben og skamme seg over at hun må gjøre den.³ Den viktigste endringen mellom den tidligere husmoren og dagens kvinner er dermed ikke hva de har ansvar for, men hvilken status arbeidet og ansvaret har.

Den heterofile kjernefamilien er en liten og viktig del av samfunnet, men anses som privat og er dermed lite studert. Mannen og kvinnen møtes ikke bare i kjærlighet, men må også samarbeide om å skape et hjem. For å forstå dette forholdet må kjærlighet kobles til makt og arbeid og ikke avgrenses til et rent sentimentalt prosjekt (Borchgrevink & Holter 1995, Borchgrevink & Melhuus 1985, Døving 2001, Engelstad 2001, 2003, Sørhaug 1995, Thagaard 1996). Makt i denne forbindelse er ikke bare en relasjon mellom de to, men også mellom dem og de hegemoniske diskursene utenfor hjemmet. Noe av forklaringen på det tilsynelatende paradokset mellom *er* og *bør*

ligger i at både hun og han ureflektert bidrar til å opprettholde handlingsmønstre de på et bevisst plan vil ta avstand fra (Neumann & Sending 2003).

En mulig grunn til at kvinner opprettholder en slik ansvarlig og tjenende rolle i hjemmet, er fremveksten av en barnekultus som avløser for patriarkatet. Daniel Miller ser forbruk som en kjærlighetshandling der kvinner gjennom et offer skaper den attråverdige annen. Dette objektet har vært mannen, men barnet synes å overta hans posisjon. Dermed hevder Miller at konstruksjonen av kvinnelighet blir i stand til å overleve patriarkatet (Miller 1998 Sulkunen 1992, Døving 2003). Dette kommer for eksempel til uttrykk i en fokusendring hva angår ernæring; fra å mette den arbeidende mannen til at barna skal vokse godt og riktig (Lyngø 2003, Gullestad 1997).

Den rådende politiske ideologi fordrer likhet, mens den familiære ideologi fordrer ulikhet i form av kjønnslig representasjon gjennom rollene far/mor, vert/vertinne. Husarbeid er praktisk arbeid, tett forbundet med en rekke materielle objekter som koster, kluter og bøtter. Både praksis og teknologi er kjønnnet og fortsetter å være det, selv om den ideologien de en gang var en del av, er endret. Nedbyggingen av formalisert kunnskap bidrar til ytterligere taushet og konservatisme. Derfor finner vi en diskrepans mellom en forventet endring og en praktisert stabilitet i husarbeidets kjønnsgrænse.

Gjennom den profesjonelle husmoren ble husarbeid forsøkt omdannet fra et klassespesifikt arbeid til et universelt kvinnearbeid for alle gifte kvinner uansett status. For kvinner i jordbruket og blant arbeidsfolk betydde det frigjøring fra dobbeltarbeid eller utestenging fra lønnsarbeid, etter som hvordan man ser det. De bedrestilte kvinner derimot, gikk fra å være administrerende arbeidsgivere til å selv skulle utføre husarbeidet. Så sent som i 1930

utgjorde hushjelpen statistisk sett en tredjedel av alle yrkesaktive kvinner (Wærness 2000, Sogner & Telste 2005). Når middelklassens kvinner i dag hever røsten og føler seg overarbeidet og lurt, eksemplifisert i debatten om «tidsklemma», er et av rådene som gis å skaffe seg vaskehjelp.

I den grad husarbeid gjøres som betalte tjenester, er det familier med høyt utdannede kvinner som kjøper, mens det er arbeiderklassens kvinner og importert arbeidskraft som utfører arbeidet. Dagens marked for betalt husarbeid er som på 1800-tallet preget av dårlige lønns- og arbeidsvilkår (Ellingsæter & Solheim 2002, Isaksen 2003). Dette kommer til uttrykk i debatten om au pair-ordningen. LO krever endringer og hevder at au pair-ordningen ikke lenger er en kulturutveksling, men en måte å omgå reglene for minstelønn og arbeidstidsbestemmelser på.⁴ Dagens au pair-ordning er en parallell til mangelen på sosiale rettigheter for hushjelpere på 1800- og 1900-tallet. Når husarbeid utføres som lønnsarbeid, gis ikke vanlige arbeidsbetingelser.

Dagens husmor gjør (med hjelp av ny teknologi og ferdigvarer) det arbeidet som før ble ansett som et spesialisert kvinneyrke. Før husmødrene selv overtok ansvaret for skitten tøy, var det vaskekoner som gjorde jobben. På 1800-tallet hadde kvinner flest lite egen klesvask, både fordi de eide lite tekstiler og fordi klærne de hadde, ble vasket svært sjelden. Klesvask var et kvinneyrke, og å ha vaskekone var et overklasse gode. Med økning i bruken av innredningstekstiler, vaskefrekvens og levestandard, økte arbeidet med klesvasken samtidig som det ble avprofesjonalisert. Dagens kvinner har, selv om de ikke lenger kaller seg husmødre, fortsatt å vaske klærne «selv». Ektemenn og profesjonelle slippes i liten grad løs i skittentøyet. Klesvasken har blitt et klasseoverskridende kvinnearbeid som en følge av husmorperioden.

For andre deler av husarbeidet er utviklingen en annen. Studier av arbeiderklassen viser at kjønnsdelingen av husholdsarbeidet forstås naturlig komplementært og helt i tråd med SSBs kategorisering av maskulint og feminint husarbeid. Produksjon i og vedlikehold av hjemmet er et felles *prosjekt* der rollene er klare og fellesskapet tydelig. Hun har med seg sengetøy, han har med seg verktøy inn i samboerskapet. Hun har forberedt seg på det som er inne, han på det som er ute (Døving 2001). Når målet med arbeid ikke er selvrealisering eller karriere, men penger, blir også synet på husarbeid et annet. Hushjelpen skaffer seg ikke hushjelp for å avlaste eget dobbeltarbeid, men vasker heller sitt eget hus (Skilbrei 2003). Dette peker på at husarbeid slett ikke bare kan forstås som en felles kvinnelig erfaring, men noe som har gitt, og gir, kvinner fra ulike klasser ulike erfaringer og livsbetingelser.

Å oppgradere husarbeidet var en av kvinnekampens første mål. I dag fokuseres det på kvinner i offentlige stillinger og styrerom. Husarbeidets betydning og status er blitt underkommunisert og variasjonene skjult. For å forstå husarbeidets kjønnsgrenser er det nødvendig å ta med i betraktningen at kvinner ikke er én klasse med felles erfaringer og mål, til tross for at både husmor- og likestillingsprosjektet har forsøkt å skape et universelt kvinnefellesskap.

Husarbeidets ytre grense: tjenester og ferdigvarer

Med husarbeidets ytre grenser tenker vi på grensen mellom de oppgaver som oppfattes som en privatsak og del av kjærlighetens pris, og arbeid som det offentlige eller kommersielle aktører løser. Denne grensen er avgjørende for omfanget av det ubetalte arbeidet. Grensen mellom velferdsstaten og privat forbruk er blitt trukket ulikt både historisk og i ulike grupper (Fine & Leopold 1993).

Det finnes firmaer som selger tjenester som erstatter deler av husarbeidet. Det er mulig å få klær vasket og reparert eller varm mat og dagligvarer brakt til døren. Men til tross for at kvinner har økt sin yrkesdeltagelse, har det ikke blitt vanlig å kjøpe hjelp til rengjøring, og det er betydelige forskjeller mellom klassene (Kitterød & Vaage 2002, SSB 2002a). Motstanden mot bruk av betalte tjenester i hjemmet rører både ved grensen for det intime og ved moralske spørsmål. Man bør «vaske sin egen møkk», mens innkjøp av tjenester er helt legitimt innenfor mannsdominert arbeid som å male, snekre og mekke. Litt mer problematisk har profesjonaliseringen av omsorgen for små barn, syke og eldre vært. Men her er dette mer en diskusjon om kvalitet, pris og tilgjengelighet.

Et vesentlig element i å forenkle og rasjonalisere husarbeidet har foregått gjennom forbruksvarer. Gjennom varene forflyttes en del av arbeidet ut av hjemmet, og gjennom tekniske hjelpemidler forenkles det. Endring av navn på institusjoner, fag og organisasjoner fra hjem, husmor, husarbeid til forbruk viser hvor vesentlig denne endringen har vært. Det finnes en rik forskningstradisjon knyttet til teknologi og husarbeid (Berner 1996, Cowan 1979, Hagberg 1986, Johansson 1988 og Nyberg 1989). Mye av denne forskningen har vært konsentrert om teknologi og tidsbruk og dermed diskutert hvordan produkter har bidratt, eller ikke bidratt til forenkling av arbeidet (Berg 1984, Berg & Aune 1994, Borchgrevink & Melhuus 1985, Oakley 1974 og Vanek 1974).

Grensen mellom ferdige produkter og husarbeid er lite behandlet i faglitteraturen, men det finnes unntak. Tian Sørhaug diskuterer hvorfor den hjemmelagde kaken ikke kan erstattes med kjøpt konfekt som dugnadsbidrag (Sørhaug 1996). Forholdet mellom «hjemmelaget» og «ferdigmat» har blitt flittig

diskutert. Motstanden mot ferdigmaten er en del av forestillingen om den gode mor. Løsnin-gen for den travle yrkeskvinnen er ferdigmat, men da med et personlig preg (Bugge og Døving 2000, Bugge 2006). En tilsvarende moralsk preget diskusjon som den om mat laget «fra bunnen av», finnes ikke for klær. Her har overgangen fra hjemmesydd klær til konfeksjon foregått uten diskusjon (Torell 2007). Det er imidlertid påfallende at innkjøp av klær oppfattes som en kvinnelig last eller hobby, og ikke som en del av den rasjonelle arbeidsdelingen. Det er et kognitivt etterslep i forestillingen om forholdet produksjon og konsum, der produksjon er høyverdig og maskulint, mens forbruk er destruktivt femi-nint (Døving 2007). Det er påfallende at den kvinneligheten som forbindes med tradisjo-nelt husarbeid, konnoterer til sparsommelig-het, nøysomhet, dyktighet og arbeidsomhet, mens når de tilsvarende oppgaver løses gjen-nom innkjøp på et marked, blir kvinnen for-stått entydig negativt som en «shopper», uøkonomisk, ansvarløs og selvopptatt (Miller 1998, Nava 1991, Døving 2007, Storm-Mat-hisen & Brusdal 2009). Det er ved bruk av egen tid og ikke penger kvinnearbeid skal utføres moralsk riktig.

Når forbruk forstås som syndig, mangler man aksept for å skaffe det husholdet trenger når dette gjøres som innkjøp på et marked. Kvinner er – både moralsk og i praksis – ansvarlige for familiens ernæring og barnas helse. Denne kunnskapen blir aktivt nedvur-dert og sanksjonert i form av nedlatende bemerkninger. Menn derimot bruker penger innenfor en rasjonell produksjonsteknisk dis-kurs, med argumentet om «sikkerhet» eller «utgift til inntekts ervervelse». I forståelsen av det maskuline forbruket sorterer bilen under «transport» og Jernia-dingsene under «vedli-kehold», ikke under moter, jåleri og havesyke.⁵

Husarbeidets indre grense: standard

Med husarbeidets indre grense tenker vi både på definisjoner av standard og kvaliteter i arbeidet. Det finnes mye forskning på dette temaet fra første halvdel av 1900-tallet, men også noe fra vår samtid når det gjelder mat og klesvask, men ikke om renhold (Kaufmann 1992, Døving 2003, Klepp 2003, Shove 2003, Bugge 2006).

Bildet av det hjemmet som presenteres i den kulørte pressen, er rent og velstelt, men hvordan dette oppnås kommer ikke frem. Igjen skiller rengjøring seg fra mat, hvor opp-skriftene er vesentlige. Hvordan man skal skape et feststemt hus kommenteres ikke. Ren-gjøring synes tabubelagt i dobbel forstand. Rot og skitt er skammelig, men også det å bruke tid og krefter på å vaske og rydde. Det er et mis-forhold mellom hva som er mulig å fortelle om hus, rot og støv, og hva slags hjem som faktisk blir vist andre. Hybelkaniner og vinduer fulle av syltetøy er noe middelklassen elsker å for-telle om. Å si at man ikke gjør husarbeid, synes å gi status, men arbeidet skal likevel være gjort.

Det er når standarden senkes at diskusjo-nene kommer, ikke der den heves. Glattgjøring i form av strekking, stryking og rulling var en viktig del av klesvasken på første halvdel av 1900-tallet. Strykingen tok omtrent like mye tid som selve klesvasken. I dag stryker mange lite eller ingenting. Denne endringen er det en klar bevissthet om. Vi rister på hodet over hvor mye de strøk før, og ler av dem som «til og med» strøk bind, bleier og frottéhåndklær. Lat-teren passer inn i fortellingen om at «støvet» – her i form av meningsløst krav om glatthet, fantes i kvinners hode. Samtidig har det skjedd en dramatisk heving av vaskehyppheten. Undertøy har i løpet av 1900-tallet gått fra vask hver fjortende dag via en gang i uken til hver dag. Vasketøymengden økte per hushold

på fire fra 250 kg til 900 kg fra 1960 til 1990, nærmest ubemerket (Klepp 2006). Standardøkningen inngår ikke i fortellingen og blir derfor ikke sett.⁶ Og det finnes lite forskning som viser hvor standarden har økt. Men vi kan observere økt krav til variasjon i påkledning, pynting til årshøytider, større hjem, krevende materialer som rustfritt stål og keramiske top- per, at det skal lages mat fra bunnen av til hverdags og gourmetmat til fest.

Standarden innen husarbeid er nært knyttet til kjønn. Innen klesvask er det en utbredt oppfatning at kvinner har høyere og riktigere standard enn menn. Kvinner får dermed oppgaven med å oppdra og passe på sønner og ektemenn. I praksis varierer standardene for deler av klesvasken mye (f.eks. hva angår innredningstekstiler og håndklær). Fortellingene om menn som bryter standarden, bekrefter en kjønnsgrænse og plasserer kvinner på den rene og riktige siden av grensen. For menn gjør denne hestehandelen ham uegnet til klesvask og til en skikkelig mann. Kvinner kan aldri bli rene nok, menn derimot mister sin maskulinitet dersom de helt og holdet overgir seg til mors resept (Klepp 2007 og 2005).

Motstand i et taust felt: bønn i bøtta

Hva som skjer når didaktikken er bygget ned og ingen autoritet overfører kunnskap, er lite studert. I et politisk landskap der husarbeid knapt skal diskuteres, kan overføringen av læring bli konserverende. Det er rimelig å anta at læringen blir mer implisitt gjennom fravær av dannelsesinstitusjoner, og at overføringer i mange tilfeller skjer mer gjennom praksis enn gjennom en didaktisk diskurs som kan justere kunnskapen. Handlingen blir en del av et kognitivt univers av kategorier for renhet. Den indirekte kunnskapsoverføringen skjer etter – eller på siden av – et didaktisk regime og avhengig av en (kjønnet) orden.

I de siste årtier er det blitt gjort mange betydelige tekniske nyvinninger innen gulv- vask. I motsetning til det offentlige har ikke industrien trukket seg tilbake og dermed blitt enerådende innen forskning, forvaltning og formidling av renholdskunnskap. Gjennom produkter, reklame, bruksanvisninger og andre forbrukerrettende tiltak har den gjennom hele det 19. og 20. århundret vært en viktig aktør (Lund 2008). Den måten markedsførere velger å kommunisere på, preges av tausheten på feltet renhold og gir dem spillerom som eneleverandører av slik kunnskap.

Såpe og varmt vann var husmorens slagkraftige våpen og viktige ingredienser i siviliseringsprosessen. Gjennom kvinners harde arbeid med disse ingrediensene ble hjemmet og befolkningen rensert til et moderne samfunn. Nyere teknologi bryter radikalt med disse kvinnelige garantistene for renhet. Faktisk bytter den ut alle tre ingrediensene ved å utelate såpe, vann og varme. Moderne rengjøring er ikke slik mor ville gjort det. Denne teknologiske endringen bryter dermed med et sett av etablerte kognitive kriterier for renhet, som historisk kobler renhet til vann og kvinnelighet og modernitet. Det er derfor ikke så overraskende at såpen har en så sterk stilling, lenge etter at den teknologisk er utkonkurrert på en rekke flater.

Ubetydelig, men skammelig

En gjennomgang av husarbeidets skiftende grenser viser at slikt arbeid er langt fra trivielt, og at problemene med arbeidet ikke er av rasjonell, men av moralsk karakter. Vårt utgangspunkt var den historiske kjensgjerning at didaktikken er blitt nedbygget. Argumentasjonen for nedbyggingen var ideologisk. Husarbeidet skulle forsvinne med den yrkesaktive kvinnen, men ble i stedet noe som gjøres med skam. Det har gått fra sosial ulikhet til klasse-

likhet gjennom husmoren, og nå til ny underkommunisert ulikhet, og fra systematisk arbeidsdeling til normativ likedeling som ikke gjennomføres i praksis.

Husarbeidet ble altså politisert som et eksempel på urett og ulikhet, som en del av moderniteten, og som en kamp mot det man så som en anakronistisk kjønnsdeling; husmoren som tjener og underdanig offer. Denne ideologiske endringen viser yrkesaktivitetens hegemoniske posisjon i samfunnet. Forestillingen om endring mot likestilling har skjult en kontinuitet i praksis. Dette har gjort det vanskelig å få til likestillingsprosjektet både på hjemmebane og i yrkeslivet. Ideologien som dannet grunnlaget for nedbygging av skolene, gjenspeiles i hvordan arbeidet nå forstås i husholdene. Studie av husarbeidets grenser viser at dette arbeidet er usedvanlig problematisk, og ender opp i skam uansett om man gjør det eller ikke, og uansett hvordan man gjør det. Vi kan kategorisere fire ulike typer skam:

Den første skammen knyttes til urenslighet og regler for rent og urent. Å ikke ha et rent hus er intuitivt skammelig. Det egner seg ikke for besøk eller selskap eller for å avbildes. Det viser at man er dårlig vertskap og dårlige omsorgspersoner. Denne skammen kan altså knyttes til både mors- og vertinneplikten. Å bryte grensen til det urene ved å ikke vaske er derfor ingen løsning. Likestillingen og moderniteten skulle fjerne husarbeidet, tjenerskap og ulikhet, men den skulle ikke fjerne mors- og vertinnerollen.

Den andre skammen knyttes til å ikke vaske selv. Det bryter med forestillingen om det norske likhetsprinsippet. Det peker på et classesamfunn som vi ideologisk ikke lenger skal være en del av, og mot grensene mellom det private og det offentlige. En måte å løse dette på er å gjøre den profesjonelle husarbeideren til et familiemedlem. Hun fratas da arbeidstakerens rettigheter, betales svart, får

et lite rom uten nøkkel, men gaver til jul enten hun kalles hushjelp eller au-pair. Kvinnearbeid plasseres med andre ord inn i kjærlighetens gaveøkonomi, uten arbeidstakerens elementære rettigheter.

Den tredje skammen er knyttet til likestilling. Når kvinnen vasker gulvet alene, har hun ikke klart det som forventes av henne; å etablere en familie der de to kjønn er likestilte. Både skitne gulv og ansvar for likestillingsprosjektet går mer ut over hennes ære enn hans. Hun får valget mellom pest eller kolera og må ta jobben med skammen på kjøpet.

Den fjerde skammen knyttes til å like husarbeidet. Å si at man trives med husarbeidet oppfattes som reaksjonært. Støv på hjernen signaliserer galskap og manglende egenverdi, fravær av politisk interesse og ambisjoner.

Uansett om en kvinne velger å vaske eller ikke vaske gulv, risikerer hun altså skam, og en rimelig konsekvens av denne omfattende skammen knyttet til husarbeidet er at det snakkes lite om det. Konsekvensen av fravær av diskurs er fravær av kunnskap og overgang til et doksisk felt. Den sene implementeringen av ny teknologi for gulvvask er et eksempel på det.

En annen konsekvens er at fraværet av opinion også sementerer kriteriene for renhet. Når kvinnens plikt er å være god mor og god vertinne, men uten å fokusere på husarbeidet, glede seg over å gjøre det eller vise at hun har kunnskap, forblir kunnskapen svak og endringer skjer langsomt.

Kjærlighetens og fabrikkens tid

En mulig dypere tolkning av hvorfor husarbeidet har blitt så skammelig og didaktisk gjemt, er to inkompatible forståelser av tid. I den økonomisk rasjonelle logikk gir rasjonalisering av tid økonomisk gevinst, men husarbeidet er preget av omsorgens logikk der tid viser til kjærlighet.

I det maskuline rasjonelle paradigmet skulle husarbeidet oppdateres teknologisk. Under denne ideologien ligger det en tayloriansk tidsforståelse, der husarbeidet skulle bli mer effektivt og mindre slitsomt (Lyngø 2003, Hagermann 2009). I den rasjonelle fabrikken kunne effektiv tidsbruk hentes ut gjennom billigere produkter og redusert arbeidstid. Innenfor hjemmet, derimot, ville mer effektiv drift føre til å gjøre arbeideren, altså husmoren, overflødig. I husmorens moralske og ideologiske paradigme var nettopp synliggjøring av arbeidet vesentlig. En effektiv tidsrasjonalitet bryter med husarbeidets ikke-rasjonelle moralske karakter gjennom nettopp bruk av tid. I den klassiske feministiske analysen av denne tidsbruken brukte Melhuus og Borchgrevink begrepet «tidsbinding av kvinner» for å vise hvordan husarbeidene måtte gjøres synlig og dermed moralsk kontrollerbart (Melhuus og Borchgrevink 1984).

Den rasjonelle moderniteten krever en nostalgisk anti-moderne praksis for å speile hjemmet som en kjærlighetens private sfære. Et godt utført husarbeid skal gi gnagsår på knærne, det skal ta tid. Når huset blir «rent som en hvit tornado» (Lilleborgs klassiske metafor), synliggjorde det markedets umoralske karakter, med fravær av tidkrevende kjærlighetsarbeid.

Det er først når man ser hvor grensene går, at de kan endres, enten det gjelder standard eller kjønn. For å løse en knute må endene først slakkes. I dette tilfellet de underliggende problemene; den statusen arbeid gis i forhold til forbruk, manglende forståelse for tid og klasse i diskusjoner om kjønn og makt i forhold til kjærlighet. En mer åpen og opplyst debatt vil skape mindre skam, men mer kunnskap og latter. Som forskere har vi klokkertro på kunnskap. Kunnskap er lett å bære, arbeidet blir enklere, mer instrumentelt og mye morsommere. Vi er derfor for en gang skyld ikke enige

med Sundt. Det er ikke bare tid, vann og vilje det kommer an på. ★

Litteratur

- Berg, Anne Jorunn 1984. *Teknologi og husarbeid: Er husmødre late?* Trondheim: Institutt for industriell miljøforskning.
- Berg, Anne Jorunn og Margrethe Aune Berg 1994. *Domestic technology and everyday life - mutual shaping processes: Proceedings from COST A4 workshop in Trondheim, Norway, October 28-30, 1993*. Brussels: EC, Directorate General Science, Research and Development.
- Berner, Boel 1996. *Sakernas tillstånd: Kön, klass, teknisk expertis*. Stockholm: Carlsson.
- Borchgrevink, Tordis og Øystein Gullvåg Holter 1995. *Labour of love: Beyond the self-evidence of everyday life*. Aldershot: Avebury.
- Borchgrevink, Tordis og Marit Melhuus 1985. *Familie og arbeid: Fokus på sjømannsfamilier*. Oslo: Arbeidsforskningsinstituttene.
- Bugge, Annechen og Runar Døving 2000. *Det norske måltidsmønsteret - ideal og praksis*. Lysaker: Statens institutt for forbruksforskning.
- Bugge, Annechen 2006. *Å spise middag - en matsosiologisk analyse*. Trondheim: Tapir Akademisk Forlag.
- Cowan, Ruth Schwartz 1979. *From Virginia Dare to Virginia Slims: Women and Technology in American Life*. Chicago: University of Chicago Press.
- Døving, Runar 2001. «Vaffelhjertets makt - en analyse av norske kvinners hushold». I: Sin Meyer og Erling Dokk-Holm (red.): *Varene tar makten*. Oslo: Gyldendal akademisk.
- Døving, Runar 2003. *Rype med lettøl: en antropologi fra Norge*. Oslo: Pax.
- Døving, Runar 2007. «Forbrukets kjønnede struktur». I: Gerhard Emil Schjelderup og Morten William Knudsen (red.): *Forbrukersosiologi: makt, tegn og mening i forbrukersamfunnet*. Oslo: Cappelen akademiske.
- Ellingsæter, Anne Lise og Jorun Solheim 2002. *Den usynlige hånd? Kjønnsmakt og moderne arbeidsliv*. Oslo: Gyldendal.
- Engelstad, Fredrik 2001. *Familedynamikk og maktforhold*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Engelstad, Fredrik 2003. «Intet nytt fra hjemmefronten?» Foredrag holdt på IRF sensommertreff 20. august 2003. <http://www.samfunnsforskning.no/page/preview/preview/7457/19607.html>.
- Fine, Ben og Ellen Leopold 1993. *The world of consumption*. London: Routledge.
- Gullestad, Marianne 1984. *Kitchen-table society: A case study off the family life and friendships of young working-class mothers in urban Norway*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Gullestad, Marianne 1997. «Fra 'lydig' til 'å finne seg selv'. Verdioverføring mellom generasjonene i dagens Norge». I: Ivar Frønes, Kåre Heggen og Jon Olav Myklebust (red.): *Livsløp. Oppvekst, generasjon og sosial endring*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hagermann, Gro 2009. «Drømmekjøkkenet: Husarbeid, forbruk, modernisering». I: Kristin Asdal og Eivind

- Jacobsen (red.): *Forbrukerens Ansvar*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.
- Hagberg, Jan Erik 1986. *Tekniken i kvinnornas händer: Hus- hållsarbete och hushållsteknik under tjugo- och trettio- talen*. Linköping: Teknik och social förändring, Universitetet i Linköping.
- Isaksen, Lise Wedding 2003. *Omsorgens pris. Kjønn, makt og marked i velferdsstaten*. Oslo: Gyldendal.
- Johansson, Birgitta 1988. *Ny teknik och gamla vanor: En studie av mikrovågsugns introduktion*. Linköping: Linköping University.
- Kaufmann, Jean Claude 1992. *La trame conjugale: analyse du couple par sort unge*. Paris: Nathan
- Kitterød, Hege og Odd Frank Vaage 2002. *Tidsbruksundersøkelsen 2000 – Høyt utdannede har oftest vaskehjelp*. Oslo: Statistisk sentralbyrå.
- Klepp, Ingun Grimstad 2003. *Fra rent til nyvasket. Skittent og rent tøy*. Fagrapport nr. 2. Nydalen: Statens Institutt for Forbruksforskning.
- Klepp, Ingun Grimstad 2004. «Farlige farger». *Norsk antropologisk tidsskrift* 15 (4).
- Klepp, Ingun Grimstad 2005. «The meaning of cleanliness». I: Gro Hagemann og Hege Roll-Hansen (red.): *Twentieth-century housewives. Meanings and implications of unpaid work*. Oslo: Unipub forlag – Oslo Academic Press.
- Klepp, Ingun Grimstad 2006. *Skittentøyet kulturhistorie – hvorfor kvinner vasker klær*. Oslo: Novus forlag.
- Klepp, Ingun Grimstad 2007. «Patched, louse-ridden, tattered: Clean and dirty clothes Textile». *Journal of Cloth and Culture* 5 (3).
- Lund, Ellen Cathrine 2008. *Branding Blenda – Lilleborgs markedsføring overfor husmødre 1950-1970*. Phd-avhandling. Universitetet i Oslo.
- Lyngø, Inger Johanne 2003. *Vitaminer! Kultur og vitenskap i mellomkrigstidens kostholdspropaganda*. Dr.art-avhandling i etnologi. Det historisk-filosofiske fakultet, Universitetet i Oslo.
- Melhuus, Marit og Borchgrevink, Tordis 1984. «Husarbeid: Tidsbinding av kvinner». I Ingrid Rudie (red.): *Myk start – hard landing. Om forvaltning av kjønnsidentitet i en endringsprosess*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Miller, Daniel 1998. *A theory of shopping*. Cambridge: Polity Press.
- Nava, Mika 1991. *Consumerism reconsidered: Bying and power*. London: Routledge.
- Neumann, Ivar B. og Ole Jacob Sending 2003. *Regjering i Norge*. Oslo: Pax.
- Oakley, Ann 1974. *The sociology of housework*. Bath: Martin Robertson.
- Schmidt, Lars Henrik og Jens Erik Kristensen 1986. *Lys, luft og renlighet: Den moderne sosialhygiejnes fødsel*. København: Akademisk Forlag.
- Shove, Elizabeth 2003. *Comfort, cleanliness + convenience*. Oxford: Berg.
- Skilbrei, May-Len 2003. «Dette er jo bare en husmorjobb.» *Ufaglærte kvinner i arbeidslivet*. Rapport nr. 17. Oslo: Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring.
- Solheim, Jorun 1995. «Shelter from the Storm – the Symbolism of Domesticity». I: Tordis Borchgrevink og Øystein Gullvåg Holter (red.): *Labour of Love. Beyond the self-evidence of everyday life*. Aldershot: Avebury.
- Sogner, Sølvi og Kari Telste 2005. *Ut og søkje teneste: historia om tenestejentene*. Oslo: Samlaget.
- SSB 2002a. NOS C 721 *Forbruksundersøkelsen*. Oslo: Statistisk sentralbyrå.
- SSB 2002b. *Tidsbruksundersøkelsen 2000/2001*. Oslo: Statistisk sentralbyrå.
- Storm-Mathisen, Ardis og Ragnhild Brusdal 2009. «Fy skam deg! – Betraktninger rundt kritikken av unge kvinners forbruk». I: Kristin Asdal og Eivind Jacobsen (red.): *Forbrukerens Ansvar*. Oslo: Cappelen Akademisk forlag.
- Sulkunen, Pekka 1992. *The European new middle class : individuality and tribalism in mass society* Avebury: Aldershot.
- Sundt, Eilert 1975. *Om Renligheds-Stellet i Norge: Til Oplysning om Flid og Fremskridt i Landet*. Oslo: Gyldendal.
- Sørhaug, Tian 1995. «The semantics of love. Family patterns towards the year 2000». I: Tordis Borchgrevink og Øystein Gullvåg Holter (red.): *Labour of love. Beyond the self-evidence of everyday life*. Aldershot: Avebury.
- Sørhaug, Tian 1996. *Fornuftens fantasier: Antropologiske essays om moderne livsformer*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Thagaard, Tove 1996. *Arbeid, makt og kjærlighet*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Thorsen, Liv Emma 1993. *Det fleksible kjønn: Mentalitetsendringer i tre generasjoner bondekvinner 1920-1985*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Torell, Viveka Berggren 2007. *Folkhemmet barnkläder : diskurser om det klädda barnet under 1920-1950-talen*. Göteborg: Arkipelag.
- Vanek, Joann 1974. *Time spent on housework*. New York: Scientific American mc.
- Vaage, Odd Frank 2002. *Til alle døgnetts tider: Tidsbruk 1971-2000*. Statistiske analyser 52. Oslo: Statistisk sentralbyrå.
- Wærness, Kari 2000. *Hvem er hjemme? Essays om hverdagslivets sosiologi*. Bergen: Fagbokforlaget.

Noter

- Argumentet bygger på Lars Henrik Schmidt & Jens Erik Kristensens bok *Lys, luft og renlighet: Den moderne sosialhygiejnes fødsel* (1986).
- Tidsbruksundersøkelsene viser at kvinner gjør betydelig mindre husarbeid nå enn på 1970-tallet, fra over fire timer i 1971 til to timer i 2000, mens de gjør like mye omsorgsarbeid og vedlikeholdsarbeid. Menn har i samme periode økt både husarbeidet og omsorgarbeidet med ti minutter, til om lag halvparten av kvinners arbeidstid. (<http://www.ssb.no/ssp/utg/200901/10/Vaage,2002>). Matlagning er det området som synes å gå mest mot likestilling – i hvert fall hva tidsbruk angår. Kvinner bruker 40 minutter på matlagning og menn 20.
- Argumentasjonen bygger her på en analyse av franske pars deling av arbeidet med klesvask, Kaufmann 1992.
- <http://www.aftenposten.no/nyheter/iriks/article2991643.ece>
- Man kan da lettere finne argumentere for høyere pris enn det som er innenfor en sparsomhetsplikt eller estetik. Sportsklær blir tilsvarende ikke underlagt samme moralske overoppsyn som andre klær (se også Døving

2007). I et rasjonelt paradigme kunne man like gjerne tenke seg en sidestilling av arbeid og forbruk. I et slikt perspektiv kunne man være forbrukerstolt på samme måte som yrkesstolt, og det å være flink til å handle kunne vært analogt med å være flink til å jobbe.

6 Fakta rundt standardheving finnes i Klepp 2005, 2006 og 2007.

ARTIKLER

AV KRISTIN ALSOS OG LINE ELDRING

Husarbeid uten grenser?

Etter EUs østutvidelse i 2004 har et stort antall polske kvinner kommet til Norge for å arbeide, mange med rengjøring i private hushold. Til tross for at regjeringen har iverksatt en rekke tiltak for å beskytte østeuropeiske arbeidstakere mot sosial dumping, synes det som få av tiltakene er innrettet mot, eller treffer de polske hushjelpene. Hovedspørsmålet i denne artikkelen er hvordan de norske reguleringene for betalt husarbeid i private hjem har utviklet seg over tid, hvordan de virker, og hva som er mulige forklaringer på at de eventuelt *ikke* fungerer. Artikkelen er basert på dokumentanalyse samt en survey og intervjuundersøkelse gjennomført blant polakker i Oslo-området i 2006 og 2009.

Innledning¹

Temaet for denne artikkelen er husarbeid som utføres mot betaling, reguleringer av vilkårene for arbeidet samt virkningene av reguleringsene. Husarbeid har blitt studert og tematisert på mange ulike måter i både norsk og internasjonal samfunnsforskning, og forskningen kan grovt sett sorteres inn i to hovedspor (Anderson 2000); for det første studier av kvinners ubetalte arbeid i hjemmene og for det andre av husarbeid som utføres mot betaling – det som altså er temaet her. Globalt sett utgjør hushjelpsyrket fortsatt en viktig sysselsetting for kvinner og ikke minst for kvinnelige migranter (ILO 2010). I Norge forsvant imidlertid hushjelpene nesten helt som yrkesgruppe i løpet av 1950-tallet på grunn av endringer i så vel etterspørsel som tilbud på denne typen arbeidskraft (Sogner og Telste 2005, Wærness 2001). Lønnsarbeid og arbeidstakerforhold i private hjem har dermed naturlig nok i liten grad blitt problematisert i nyere norsk samfunnsforskning, med unntak av flere undersøkelser av au pairers² situasjon i Norge (se f.eks. Sollund 2010a, 2010b, Øien 2009, Bertelsen 2007). Mye tyder imidlertid på at norske hushold nå igjen i økende grad kjøper denne typen tjenester, særlig urbane toinntekts middelklassefamilier (Friberg og Tyldum 2007). Oppsvinget i betalte husholdstjenester skyldes både økt velstand og økt inntekt i norske familier og en stor økning i tilbudet på personer som er villige til å utføre denne typen arbeid. De fleste av dem som utfører arbeid mot betaling i norske hjem, er nå, som før, kvinner. Men til forskjell fra tidligere er de fleste migranter. EU-utvidelsene i 2004 og 2007 innebar en sammensmeltning av øst- og vesteuropeiske arbeidsmarkeder med svært store forskjeller i levestandard og inntektsnivå og la grunnlaget for de største arbeidsvandringene Europa har sett i nyere tid, også til Norge.

Dette har utløst en rekke tiltak for å demme opp virkningene av økt lavlønnskonkurranse og sosial «dumping» (Dølvik og Eldring 2008). Regjeringens handlingsplaner mot sosial dumping³ har imidlertid i stor grad rettet seg mot mannsdominerte bransjer som bygg og industri. På tross av at husholdssektoren gjennom tidene har vært notorisk vanskelig å regulere og kontrollere, både i Norge og internasjonalt (ILO 2010), har den økte sysselsettingen av migranter i norske hjem og de «nye» hushjelpenes situasjon fått liten oppmerksomhet. Når det gjelder hva slags arbeids- og lønnsvilkår hushjelpene har, eller hvordan vilkårene reguleres, finnes det få empiriske undersøkelser siden Aubert med flere gjennomførte sine hushjelpsundersøkelser på 1950-tallet (Aubert mfl. 1952, Aubert 1956). Disse studiene viste at datidens regulering i liten grad bidro til å bedre hushjelpenes situasjon, noe som ble forklart både ved forhold knyttet til arbeidet og til egenskaper ved selve reguleringene. Ifølge Meagher (2000) tar studier av hushjelpsarbeid ofte utgangspunkt i strukturelle trekk ved patriarkalske og kapitalistiske samfunn og virkningene dette har for hushjelpenes situasjon, mens institusjonelle forhold knyttet til reguleringer og reformer i lov- og avtaleverk overses. Hovedspørsmålet i denne artikkelen er hvordan de norske reguleringene for betalt husarbeid i private hjem har utviklet seg over tid, hvordan de virker, og hva som er mulige forklaringer på at de eventuelt ikke fungerer. I det følgende vil vi kort skissere hovedtrekkene i den nye arbeidsvandringen til Norge, som er bakgrunnen for den sterke økningen i tilbudet på arbeidskraft til norske hushold. Deretter vil vi ta for oss for den historiske utviklingen i reguleringene av hushjelpers arbeidsvilkår gjennom det siste hundreåret, samt dagens reguleringsregime når det gjelder betalt husarbeid. Vi vil deretter se nærmere på hvorvidt dagens polske hushjel-

per er dekket av lovverket – samt hva som er deres faktiske situasjon når det gjelder arbeids- og lønnsvilkår, altså i hvilken grad eventuelle reguleringer virker. Avslutningsvis drøfter vi noen reguleringsmessige alternativer og hvorvidt disse kan tenkes å gi denne gruppen bedre beskyttelse i det norske arbeidsmarkedet.

Ny arbeidsinnvandring – nye hushjelpere

Mens fortidens hushjelpere oftest kom fra landsbygda (Sogner og Telste 2005), kommer dagens «husarbeidere» i Norge gjerne fra Polen. I de fleste europeiske land har rekrutteringen til hushjelpsyrket historisk sett vært basert på migrasjon, både gjennom internmigrasjon mellom bygd og by og mellom land (Sarti 2008). I andre vesteuropeiske land, som for eksempel Sverige, var også mange av både før- og etterkrigstidens hushjelpere utenlandske (Strollo 2009, Calleman 2007, Sarti 2008), men vi har ikke funnet kilder som tyder på at dette i noen særlig grad gjaldt for Norge. Et typisk trekk ved den tidligere hushjelpsmigrasjonen i Europa var at hushjelpene oftest kom fra naboland. Dette mønsteret endret seg imidlertid fra 1970-tallet og framover, hvor en stadig høyere andel av hushjelpene i Europa var migranter fra Afrika, Asia og Latin-Amerika, og etter hvert også fra den tidligere østblokken (Sarti 2008). Ser vi på hushjelpsmigrasjonen globalt sett, er det et gjennomgående trekk at den skjer fra fattige til rike land (Ehrenreich og Hochschild 2002, Parrenas 2001, Hondagneu-Sotelo, 2001, Anderson 2000). Norge innførte innvandringsstopp i 1975 og har siden den gang hatt en restriktiv arbeidsinnvandringspolitikk for borgere fra land utenfor Norden eller EØS-området. Tilgangen til det norske arbeidsmarkedet for arbeidstakere fra fattige land i den tredje verden som globalt sett har

funget som rekrutteringsbaser for hushjelpsarbeidskraft, har dermed vært svært begrenset. Norges inntreden i EØS i 1994 medførte at det norske arbeidsmarkedet ble en del av EUs indre marked, og dermed at personer fra EØS-området fritt kunne søke arbeid i Norge, uavhengig av kvalifikasjoner eller arbeidskraftsbehov i Norge. Fram til 2004 var det imidlertid kun en svært beskjeden arbeidsinnvandring til Norge fra EØS-landene (Dølvik og Eldring 2006), men deretter har bildet endret seg drastisk. Innlemmelsen av Estland, Latvia, Litauen, Polen, Tsjekkia, Slovakia, Ungarn, Slovenia, Bulgaria og Romania i EU innebar en sammenføyning av samfunn og arbeidsmarkeder i Vest- og Øst-Europa med dramatisk store forskjeller i arbeids- og levkår (Galgoczi mfl. 2009). Dette åpnet opp for de største arbeidsvandringene vi har sett til Norge i nyere tid, også til den private husholdssektoren. På tross av visse overgangsrestriksjoner var tilstrømmingen av arbeidsinnvandrere til Norge uventet stor de første årene etter utvidelsen. I perioden mai 2004 til april 2009 ble det innvilget mer enn 150 000 førstegangs arbeidstillatelser og over 135 000 fornyelser. De fleste av disse ble gitt til borgere fra Polen og de baltiske statene.⁴ I tillegg til disse kommer et stort, men ukjent antall utstasjonerte arbeidstakere og tjenesteytere, samt personer uten arbeidstillatelse (Dølvik og Eldring 2008). Det store flertallet av de registrerte arbeidsinnvandrerne til Norge er menn, og de rekrutteres særlig til arbeid i bygg og anlegg. Som vi skal se senere, er det grunn til å tro at den reelle kvinneandelen er høyere, og at majoriteten arbeider med renhold i private hjem. Ifølge Lutz (2008) er hushjelpsarbeid en dominerende sysselsetting for kvinnelige migranter i hele Europa, og det ser også ut til å være situasjonen i Norge når det gjelder nyankomne kvinnelige arbeidsinnvandrere fra Øst-Europa.

Metode, data og begrepsavklaring

Vår analyse er basert på dokumentstudier av lover og andre relevante tekster, og særlig hushjelpsstudiene til Aubert med flere på 1950-tallet. Videre bruker vi data fra en undersøkelse Fafo gjennomførte blant polakker i Oslo-området i 2006 (Polonia-undersøkelsen). Denne surveyen ble gjennomført ved hjelp av såkalt respondentdrevet utvalgstreking, som er en metode utviklet for å nå vanskelige tilgjengelige populasjoner og samtidig unngå skjevheter i utvalget (Salganik og Heckathorn 2004). Enkelt beskrevet innebærer denne metodikken en form for snøball-rekruttering med et insentivsystem og estimeringsmetoder som skal kunne gi representative resultater for gruppen som blir undersøkt.⁵ Til sammen 510 polakker ble intervjuet i perioden oktober–desember 2006. Intervjuene ble gjennomført av polsktalende intervjuere ved hjelp av et strukturert spørreskjema og foregikk stort sett i Fafos lokaler på Grønland i Oslo. Intervjuene tok i snitt en times tid. Dataene er behandlet i en egen programvare som er produsert for analyse av data fra respondentdrevne utvalgsundersøkelser (RDS-STAT), og deretter eksportert til SPSS. I tillegg drar analysen veksler på informasjon fra kvalitative dybdeintervjuer med 13 polske kvinner som høsten 2009 utførte renholdsarbeid i norske hushold. Disse intervjuene ble gjennomført av en polsk forskningsassistent, og i de fleste tilfellene i Fafos lokaler. Intervjuene ble deretter transkribert og oversatt til norsk.

Noen ord om begrepene husarbeid og hushjelp:

Husarbeid som begrep omfatter i hovedsak renhold, matlaging og omsorg. (Platzer 2007)

Det kan være vanskelig å dra klare grenser mellom de ulike arbeidsoppgavene (Anderson 2000). De kan for eksempel pågå samtidig. Hovedfokuset for denne artikkelen er imidlertid den delen av husarbeidet som omfatter rengjøring. Vårt empiriske materiale er knyttet til personer som i all hovedsak utfører renhold i private hjem. Samtidig trekker vi linjer tilbake til husarbeidet i første halvdel av 1900-tallet, der rengjøring kun var én av svært mange oppgaver for hushjelpene. Men selv om dagens arbeidsoppgaver er færre, er det andre faktorer som er sammenfallende. Vi snakker om arbeid som utføres mot betaling i private hjem, det utføres som regel av kvinner, i et underordningsforhold til oppdragsgiveren, og det innebærer noen særskilte relasjonelle problemstillinger som en ikke finner i andre typer arbeidsforhold. Erfaringer knyttet til betalt husarbeid kan dermed ha relevans også i forhold til betalt renhold i private hjem. Vi har vært i tvil om hva som er riktig betegnelse på dem som i dag arbeider med rengjøring i andres hjem; er de hushjelpere, vaskehjelpere, husarbeidere, hjemmeservice-leverandører eller renholdere? Eller noe helt annet? Som det allerede framgår av teksten, har vi valgt å beholde hushjelpsbegrepet nettopp fordi det er mange sammenfallende trekk med fortidas hushjelpsyrke. Ulempen er at ordet kan gi assosiasjoner til trekk ved yrket som ikke lenger er til stede. Det at enkelte av byråene som leverer renholdstjenester til hushold har valgt navn som «City Maid» og «Molly Maid», er imidlertid en indikasjon på at tidligere tiders betegnelser fortsatt har gjenklang også blant praktikerne i feltet.

Historisk tilbakeblikk – hushjelpene får lovbeskyttelse

Den første arbeidsvernslovgivningen ble vedtatt mot slutten av 1800-tallet. Da ble arbeids-

takere, i hovedsak menn, innenfor industrien beskyttet gjennom lov om tilsyn med arbeid i fabrikker med videre.⁶ Hushjelpene fikk ingen lovmessig beskyttelse før et halvt århundre senere, da midlertidig lov om arbeidsvilkår for hushjelp trådte i kraft i 1949.⁷ Og da var allerede antall hushjelper i sterk tilbakegang.⁸ På begynnelsen av 1900-tallet var arbeid i private hjem det nest vanligste yrket for kvinner. I 1930 arbeidet en av fem kvinner i denne bransjen. Arbeidet med en arbeidsvernslov for denne gruppen startet imidlertid for alvor først på slutten av 1930-tallet. I forbindelse med dette ba Hushjelpenes Fagforening i 1936 Stortinget om at hushjelper måtte omfattes av den nye loven.⁹ Dette ble imidlertid avslått med den begrunnelse at det var problematisk å vedta lovbestemmelser som ville gripe inn i arbeidsordningen i private hjem. Som vi skal vise senere, er denne avveiningen mellom arbeidsgiverens behov for vern av privatlivet og arbeidstakernes behov for vern aktuell også i dag.

Etter en henstilling fra Stortinget oppnevnte Sosialdepartementet i 1936 en hushjelplovkomité som skulle utrede spørsmålet nærmere med sikte på å få vedtatt en lov om hushjelpenes arbeidsvilkår.¹⁰ En innstilling om vernlov for hushjelp ble avgitt i 1939, men på grunn av andre verdenskrig ble ikke loven vedtatt før i 1948. Loven ble senere revidert flere ganger og til slutt opphevet i 2002 da en forskrift om husarbeid, tilsyn og pleie i private arbeidsgivers hjem eller hushold trådte i kraft.¹¹

Den midlertidige hushjelploven omfattet alle arbeidstakere som utførte «vesentlig husarbeid» i arbeidsgiverens hjem.¹² Med dette mente lovgiver å fange opp ethvert arbeid som naturlig hvilte på husmoren, herunder matlaging, servering, oppvask, rengjøring, reparasjoner og stryking av tøy, pass av barn, gamle og syke, innkjøp og stell av kaniner, høner eller

lignende. 1900-tallets hushjelp kunne med andre ord ha et ganske bredt spekter av oppgaver. I tråd med norske reguleringsstradisjoner inneholdt loven ingen bestemmelser om minstelønn. Dette var overlatt til partene å regulere.¹³ Loven omfattet imidlertid blant annet krav til skriftlig arbeidsavtale, oppsigelsesfrist, tidspunktet for lønnsutbetaling, rett til husvær, organiseringen av arbeidet for å unngå ulykker, arbeidstidens lengde og plassering, rett til overtidsbetaling og når hushjelpen hadde rett til fri.

Fungerte loven?

Hushjelploven ble i 1950 gjenstand for en sosialpsykologisk undersøkelse av Vilhelm Aubert mfl. (1952). Hovedtemaet for undersøkelsen var hushjelplovens faktiske betydning og baserte seg på intervjuer med hushjelper og husmødre i Stor-Oslo. Undersøkelsen omfattet temaer som faktiske lønns- og arbeidsvilkår, arbeidsavtalen, kunnskap om hushjelploven og hvordan de enkelte respondentene så på loven.

Resultatene viste at loven hadde hatt liten innvirkning på hushjelpenes arbeidsvilkår. Antall hushold som ikke overtrådte en eller annen bestemmelse i loven, var i mindretall; kun i ett av ti arbeidsforhold ble alle de undersøkte bestemmelsene i loven overholdt.¹⁴ Når det gjaldt arbeidstid, ble lovens grense på 10 timer daglig arbeidstid overskredet i over halvparten av tilfellene, og lovens hovedregel om lønnsutbetaling hver 14. dag ble kun fulgt for 25 prosent av hushjelpene. Lovens bestemmelser kunne med andre ord ikke sies å ha blitt etablert praksis for hushjelpene.

Undersøkelsen viste også at det var lite inngående kjennskap til loven både blant husmødre og hushjelper. På direkte spørsmål om de hadde hørt om loven, svarte rundt 80 prosent ja. Likevel var kjennskapet til lovens innhold dårlig. 36 prosent av hushjelpene og 26

prosent av husmødrene var ikke i stand til å nevne en eneste av bestemmelsene i loven. De øvrige nevnte sjelden mer enn ett av de områdene loven dekket. Kun 10 prosent av hushjelpene og 17 prosent av husmødrene nevnte loven som en faktor en måtte ta hensyn til når arbeidsvilkårene mellom partene ble fastsatt. Det var dessuten en utbredt misforståelse at loven kunne fravikes dersom partene var enige om det. De fant heller ingen klar sammenheng mellom kunnskap om regelverket og opp-treden.

I Aubert (1967) pekes det på ulike forklaringer på at hushjelploven ikke syntes å ha noen særlig praktisk betydning for regulering av arbeidsforhold for hushjelpene. Dette ble av Aubert mfl. (1952) formulert som at lovgivningen hadde «forfeilet sitt mål». Enkelte av forklaringene var knyttet til kjennetegn ved hushjelpyrket som sådan, mens to andre har mer generell gyldighet. I den førstnevnte kategorien peker Aubert på at hushjelpene og husmødrene tradisjonelt hadde lite å gjøre med lovregler og med myndighetene; de var kvinner og uorganiserte. Loven gjaldt dessuten et område som tradisjonelt hadde vært unntatt offentlig tilsyn og kontroll, og arbeidet var svært isolert sammenlignet med for eksempel arbeidet i fabrikkene. Hushjelpyrket befant seg videre på grensen mellom arbeidsliv og privatliv, hvor det i noen grad kunne være vanskelig å sondre mellom arbeidstakeren og familied medlemmet. Mange hushjelpere var dessuten unge, uten erfaring og uvant med livet i byene. De så videre på jobbene sine som midlertidige, og utskiftingene var store. De erfarne hushjelpene, de som eventuelt kunne ha kjempet for rettighetene sine, forsvant ut av yrket.

De to mer generelle faktorene kan også ha betydning for forståelsen av lovens betydning på andre områder. For det første pekte Aubert mfl. (1952) på at formuleringene som ble brukt i lovteksten, kunne være vanskelig til-

gjengelige for personer som ikke er vant til å forholde seg til lovtekster. Loven var formulert ut fra andre hensyn enn at den skulle være veiledende for de berørte parter, det vil si hushjelpene og husmødrene. Når lovtekster og forarbeider utformes, bygger formuleringene gjerne på tidligere lover og forarbeider. Måten en formulerer seg på, og bruken av ord og uttrykk er den samme. Dette har delvis sammenheng med at enkelte ord og uttrykk har fått en viss juridisk betydning og at det derfor er rasjonelt å gjenbruke disse, og delvis med at lovgiver mener at visse formuleringer passer bedre i en lovtekst eller i forarbeidene enn andre. Lovene er skrevet av og for jurister og er preget av at de skal fungere i tvistesituasjoner. Som det pekes på i Aubert mfl. (1952), var tvisteløsning i domstolene eller i andre offentlige apparater ikke noe reelt alternativ på hushjelplovens område – det var lite sannsynlig at en advokat eller en dommer ville få forelagt en slik tvistesak.¹⁵ Dersom loven skulle hatt betydning, måtte den derfor kunne blitt lest og forstått av hushjelpene og deres arbeidsgivere. Dette var ikke tilfellet; enkelte av lovens bestemmelser var så kompliserte at de neppe kunne fungere som normer for regulering av hushjelpenes arbeidsvilkår.

En form som har festet seg fordi den fyller en funksjon, er her blitt anvendt på et område hvor andre funksjoner er viktigere.¹⁶

For det andre peker Aubert mfl. (1952) på at loven er preget av at den forsøkte å ivareta motstridende interesser. I stortingsbehandlingen av loven deltok både partier som kunne sies å identifisere seg med hushjelpene, og partier som kunne sies å identifisere seg med husmødrene. Fra den ene siden ble det pekt på at loven innebar en reform, mens det fra den andre siden ble hevdet at loven kun innebar en

kodifisering av gjeldende rett. Med ulik argumentasjon kunne begge grupper akseptere lovforslaget, og loven ble også enstemmig vedtatt. Dette ble sett på som en måte å mildne og løse en gruppekonflikt på.¹⁷

Hushjelploven oppheves

I forbindelse med forberedelsene til arbeidsmiljøloven av 1977 drøftet departementet hvorvidt grupper som ikke var omfattet av gjeldende arbeidsvernslov, skulle omfattes av den nye loven. Dette gjaldt hushjelp, jordbruksarbeidere med mer. Departementet påpekte at det neppe var tilstrekkelige tungtveiende grunner for å holde disse gruppene utenfor lovens regulering, men mente at forholdene var så vidt forskjellige at det var nødvendig med en nærmere utredning.¹⁸ Det ble imidlertid samtidig uttalt at det at disse gruppene ble unntatt fra arbeidsvernsloven, *ikke* innebar at disse arbeidstakerne var rettsløse, og at unntakene ikke var gjort for at disse gruppene ikke hadde behov for samme vern som andre arbeidstakere.

Kommunal- og arbeidsdepartementet foreslo senere at hushjelploven skulle oppheves.¹⁹ I departementets begrunnelse heter det:

Hushjelploven er i dag på mange områder åpenbart foreldet og den har i følge undersøkelser ikke virket etter sin hensikt, bl.a. fordi partene har hatt svært lite kunnskap om loven. Innholdsmessig gir loven et jevnt over dårligere vern enn den alminnelige arbeidervernloven ga på det tidspunkt hushjelploven ble vedtatt. Etter arbeidsmiljøloven av 1977 er forskjellene blitt enda større.

Departementet foreslo videre at denne type arbeid skulle reguleres ved hjelp av forskrifter. Nye forskrifter lot imidlertid vente på seg, og selve loven ble ikke opphevet før 5. juli 2002,

samtidig med ikrafttredelsen av forskrift om husarbeid, tilsyn og pleie i privat arbeidsgivers hjem eller hushold.

Hvilken rettslig beskyttelse har dagens hushjelp?

Arbeid eller oppdrag?

Mens hushjelp på begynnelsen av 1900-tallet var ansatt hos en familie, gjerne på heltid, fyller dagens rengjøringshjelp en annen funksjon. Verken familienes behov eller økonomi er i dag av en slik art at det er aktuelt med hushjelp ansatt på heltid. Det er isteden utbredt at familiene kjøper tjenester av en virksomhet eller en enmannsbedrift, noen timer hver uke eller sjeldnere. Selv om det ikke er utbredt, er det fortsatt ingenting i veien for at familiene ansetter den som gjør rent. Hushjelpen vil da som regel være avhengig av mange ulike arbeidsgivere for å få en samlet stillingsstørrelse som gir inntekter til å leve av.

Hvilke regler som gjelder for en som arbeider med privat husholdtjenester, vil avhenge av hvilken forbindelse det er mellom hushjelpen og husholdet. Dersom hushjelpen er arbeidstaker, vil i utgangspunktet arbeidsmiljøloven, ferieloven og annen arbeidsvernlov-givning gjelde. Er vedkommende selvstendig næringsdrivende, gjelder ikke denne verne Lovgivingen, og forholdet mellom oppdragsgiveren og den selvstendige næringsdrivende vil være undergitt prinsippet om avtalefrihet. Om en person skal anses å være arbeidstaker eller selvstendig næringsdrivende, er ikke alltid enkelt å svare på. Rent juridisk legger en til grunn en helhetsvurdering der flere momenter er relevante. Både hvordan arbeidet er organisert, hvem som eier arbeidsredskap, hvordan arbeidet betales, og om arbeidet er regelmessig eller ikke, er faktorer som har betydning.²⁰ Hvorvidt de polske rengjøringshjelpene faktisk er reelle selvstendige, eller om

de i realiteten er arbeidstakere, er vanskelig å gi noe sikkert svar på uten at en går inn og vurderer det enkelte arbeidsforholdet. Gitt at de fleste jobber svart, kunne en nærliggende konklusjon være at det er irrelevant om de er arbeidstakere eller oppdragstakere/tjenestetilbydere. Men fordi de ulike kategoriene utløser helt ulike rettigheter og vern, er dette et essensielt spørsmål, ikke minst når det gjelder handlingsrommet for mulige forsterkede reguleringer.

Reguleringer for arbeidstakere

Der hushjelpen skal defineres som arbeidstaker, kan en skille mellom to kategorier: Hushjelper som er ansatt i det hushold hvor oppdraget skal utføres, og hushjelper som er ansatt i en virksomhet som tilbyr denne type tjenester til private hushold. Arbeidstakerens rettslige stilling vil avhenge av om det er husholdet eller virksomheten som er arbeidsgiver. Der arbeidstakeren er ansatt i en virksomhet, vil arbeidsmiljøloven og ferieloven gjelde, slik

som den gjelder for alle arbeidstakere. Dette innebærer at arbeidstakeren blant annet er beskyttet av regler om helse, miljø og sikkerhet, arbeidstid og oppsigelse og har rett til permisjon og ferie.

Er arbeidstakeren imidlertid ansatt direkte i det hushold hvor arbeidet skal gjennomføres, vil vedkommende sjelden være dekket av disse reglene. Forutsetningen for å bli omfattet er at det enkelte arbeidsforholdet har et omfang av minst åtte timer per uke og en varighet på minst én måned.²¹ Slik dagens hushjelper arbeider, vil åttetimersvilkåret sjelden være oppfylt. I den grad arbeidstakerne likevel tilfredsstiller kravene i forskriften, vil uansett ikke *hele* arbeidsmiljøloven gjelde. Forskriften gir et langt dårligere vern enn arbeidsmiljøloven, særlig når det gjelder oppsigelse.

Arbeidstilsynet har etter forskriften en veiledningsplikt om bestemmelsene, men skal ikke føre tilsyn på arbeidsplassen. Dette ble i forarbeidene begrunnet med både hensynet til privatlivets fred, at arbeidet er lite risikofyllt,

(Foto: © Hartmut Schwarzbach / Argus / Samfoto)

samt at dette vil være en uoverkommelig oppgave for Arbeidstilsynet med tanke på antall private hjem som ville være omfattet.²² Første del av begrunnelsen bygger på samme tankegang som også preget motstanden mot arbeidsvernlovgivning for denne gruppen på begynnelsen av 1900-tallet, der hensynet til husmoren ble vektlagt mer enn hushjelpens behov for beskyttelse. Og selv om denne avveiningen synes å være endelig fastsatt i Norge, skal en ikke lenger enn til Sverige før en finner at avveiningen mellom hushjelpens behov for kontroll og privatlivets fred har ledet til motsatt konklusjon.²³ Per i dag finnes altså ingen offentlig kontroll med arbeidsforhold der arbeidstaker er ansatt av husholdet. Arbeidsforholdet er overlatt til privat håndhevelse, og da også med langt svakere virkemidler for arbeidstakerne enn det arbeidstakere i andre stillinger har.²⁴ Dette kan sies å være et utslag av manglende vilje til å innføre effektive reguleringer på området.

Tariffavtaler og allmenngjøring av tariffavtaler

I Norge er det tradisjon for at arbeidstakernes lønns- og arbeidsvilkår reguleres gjennom en tariffavtale som arbeidstaker og arbeidsgiver er bundet av. Mens alle ansatte i offentlig sektor er dekket av tariffavtaler, gjelder det samme 58 prosent av arbeidstakerne innenfor privat sektor.²⁵ Det finnes mange ulike tariffavtaler, og disse er som regel bransjespesifikke. For at en arbeidsgiver skal bli bundet av en tariffavtale, er det en forutsetning at arbeidstakerne i virksomheten er organiserte, og at de framsetter krav om at det skal opprettes en tariffavtale.

Det eksisterer per i dag ingen tariffavtaler for private husholdtjenester som regulerer forholdet mellom en arbeidstaker og et hushold som er arbeidsgiver. Det finnes imidlertid avtaler som gjelder for renholdsbedrifter.²⁶ Det

anslås at rundt 60 prosent av alle ansatte innenfor norske renholdsbedrifter er dekket av tariffavtale.²⁷ Dette omfatter både bedrifter som yter tjenester til næringslivet og til private hjem.

Innenfor andre bransjer der arbeids- og tjenesteinnvandringen har vært høy, har myndighetene tatt i bruk et nytt virkemiddel for å sikre forsvarlige lønns- og arbeidsvilkår. Både innenfor byggenæringen og verftsindustrien har den statlige Tariffnemnda, på begjæring fra LO, vedtatt å allmenngjøre tariffavtaler. Med dette menes at deler av tariffavtalen, i hovedsak deler om lønn og enkelte tillegg til lønnen samt arbeidstid, er tatt inn i forskrift og dermed gjelder for alle som utfører den type virksomhet i Norge. Arbeidstilsynet skal føre tilsyn med at forskriften følges. Et slikt virkemiddel har også vært diskutert innenfor renholdsbransjen, men LO har så langt ikke tatt stilling til om de skal begjære allmenngjøring for denne bransjen. En allmenngjøring av renholdsoverenskomsten mellom NHO/NHO Service og LO/NAF ville i 2009 innebære lovfesting av minstelønnsatser på mellom kr 108 og kr 154 per time, avhengig av ansiennitet og fagbrev. Det er imidlertid to problemer knyttet til allmenngjøring som virkemiddel for å sikre lønns- og arbeidsvilkår for denne gruppen. For det første er det usikkert om en eventuell allmenngjøring innenfor renhold også vil gjelde dem som er direkte ansatt av husholdet. Disse omfattes ikke av omfangsbestemmelsen i de aktuelle tariffavtalene, og Tariffnemnda må da av eget initiativ beslutte å utvide omfanget. Et større problem er knyttet til den store andelen av selvstendige næringsdrivende som arbeider på dette området. Det er bare *arbeidstakere* som får rettigheter etter et allmenngjøringsvedtak. Selvstendige næringsdrivende omfattes ikke av allmenngjøringsvedtak, noe som innebærer at en stor del av dem som i dag utfører renhold eller andre oppgaver i private hjem, vil falle utenfor.

I Polonia-undersøkelsen ble alle spurt om det fantes en minstelønn i deres sektor, uavhengig av om det faktisk var det. Resultatene viste at kunnskapen om dette var svært dårlig, selv blant dem som arbeidet i byggebransjen, hvor det faktisk var innført minstelønn gjennom allmenngjøring av tariffavtale. Blant hushjelpene hersket det stor usikkerhet om dette spørsmålet; rundt halvparten svarte at de ikke visste om det var en minstelønn, mens over en tredjedel oppga at det var en minstelønn (selv om dette ikke var tilfelle). Oppsiktsvekkende nok svarte ingen av hushjelpene et klart nei på spørsmålet om arbeidet deres var omfattet av minstelønnsregulering.

Reguleringer for selvstendige næringsdrivende

Det finnes per i dag ingen reguleringer som sikrer en selvstendig næringsdrivende en viss pris eller visse arbeidsvilkår. Her er utgangspunktet avtalefrihet og fri prisregulering. Det innebærer at en selvstendig næringsdrivende selv må sørge for å sikre seg gjennom sine avtaler med oppdragsgiverne. På dette området var det heller ikke anledning til å innføre nasjonale overgangsregler for personer fra de nye EU-landene. Den lovgivningen som eksisterer på området, er relatert til å beskytte forbrukerne, altså oppdragsgiver. Hushjelpen som er selvstendig næringsdrivende og utøver tjenester på husholdmarkedet, vil måtte opptre i henhold til forbrukervernlovgivningen. Håndverkertjenesteloven²⁸ vil i mange tilfeller komme til anvendelse på et rengjøringsoppdrag for en privatperson. Og i likhet med i annen forbrukervernlovgivning har lovgiver også i denne loven tatt stilling til hvem som er den sterke og hvem som er den svake part i avtaleforholdet. I forarbeidene til loven heter det:²⁹

Formålet med lovarbeidet har hele tiden primært vært å regulere de tilfeller hvor

forbrukerne har særlig behov for beskyttelse. De praktiske tilfeller her og hvor styrkeforholdet mellom partene ofte vil være ulikt, er hvor tjenesteyteren er næringsdrivende og tjenestemottakeren privat forbruker.

Som utdraget fra lovens forarbeider viser, er loven bygget på den forutsetning at forbrukeren er den svake part, og rengjøreren den sterke part. Dette vil imidlertid ikke alltid være tilfellet innenfor rengjøring i private hushold. Her vil kjøperen av tjenesten ofte være ressurssterk, mens leverandøren kan være alt fra store selskaper til enmannsbedrifter. Spesielt for sistnevnte kan det være utfordringer knyttet til norskkunnskaper og kjennskap til gjeldende regelverk.

Polske hushjelpen i Oslo

Veksten i sysselsettingen i husholdssektoren har satt det eksisterende reguleringsregimet på prøve. Selv om bare 13 prosent av de registrerte polske arbeidsinnvanderne i Oslo i 2006 var kvinner, estimerte vi på bakgrunn av Polonia-undersøkelsen at den reelle kvinneandelen var hele 26 prosent. Den lave kvinneandelen i registertallene skyldtes etter alt å dømme at en langt større andel kvinner enn menn jobbet illegalt uten arbeidstillatelse i Norge, og derfor falt ut av den offisielle statistikken. De polske hushjelpene vi intervjuet i Oslo høsten 2006, var forholdsvis unge, med en gjennomsnittsalder på 32 år. To tredjedeler hadde ikke barn i eget hushold, verken i Polen eller Norge. Under en tredjedel av de polske hushjelpene hadde ektefelle eller samboer i Norge. Nær halvparten var ikke gift eller hadde samboer, mens resten hadde partner i Polen (21 prosent), og de fleste hadde tatt beslutningen om å reise til Norge på egen hånd. Den viktigste grunnen for å reise var det norske lønnsnivået, og at man hadde venner

eller familie som allerede var i landet. Når det gjelder lengde på oppholdet i Norge, skilte ikke hushjelpene seg veldig fra polakkene for øvrig; om lag fire av ti hadde vært her ett år eller lenger på undersøkelsestidspunktet, og to tredjedeler hadde ikke tenkt å reise hjem med det første. Utdanningsnivået var svært spredt, det var flere med lav utdanning, men også med høy utdanning enn blant polakkene for øvrig. Nær en fjerdedel oppga å ha utdanning, mens resten enten hadde fagutdanning (38 prosent) eller lavere (38 prosent). Svært få opplevde å få brukt sine kvalifikasjoner i jobben i Norge, og de færreste hadde hatt denne typen arbeid før de reiste fra Polen. Vasking i andres hjem var altså en yrkesmessig tilpassning i Norge, ikke en videreføring av lignende virksomhet i Polen. Rundt halvparten var arbeidsledige da de forlot Polen, mens de øvrige enten hadde vært i jobb eller gått på skole. Under 10 prosent oppga å ha vært hjemmeverende eller husmødre i den siste måneden før de dro til Norge. I de kvalitative intervjuene kom det tydelig fram at det å jobbe som hushjelper ble regnet som et første steg, og at målet var å komme inn i faste jobber i det ordinære norske arbeidsmarkedet. De fleste nevnte at manglende norskkunnskaper er det største problemet i forhold til å få andre typer jobber. I Polonia-undersøkelsen oppga åtte av ti at de ikke kunne noe norsk eller bare noen få ord, og to tredjedeler hadde ikke hatt noen form for språkopplæring.

Den kvantitative undersøkelsen dokumenterte at om lag en fjerdedel av polakkene i Oslo-området i 2006 arbeidet illegalt i Norge, noe som vil si at de blant annet ikke betalte skatt til verken Norge eller Polen, eller hadde arbeids- eller oppholdstillatelse. Dette var særlig utbredt blant dem som arbeidet med renhold, som igjen stort sett vil si kvinner. Bare 17 prosent av kvinnene i renhold hadde legalt arbeid, mot 65 prosent av mennene i byggebransjen.

De polske hushjelpene skiller seg fra de tradisjonelle hushjelpene på et svært sentralt punkt; de aller fleste (86 prosent) oppga å være selvstendig næringsdrivende eller selvsysselesatte i Norge, og bare et svært lite mindretall svarte at de var arbeidstakere eller ansatte (og da antagelig som regel ikke i husholdet, men hos et firma som leverte tjenester til hushold). Dette til forskjell fra da de arbeidet i Polen, hvor alle som hadde vært sysselsatt, oppga å ha hatt en eller annen form for ansettelse. I den perioden Polonia-undersøkelsen ble gjennomført, gjaldt fortsatt overgangsordningens krav om tilnærmet heltidsarbeid for å få arbeidstillatelse. Fire av ti av de polske hushjelpene arbeidet under tre timer i uka, og ville således ha hatt problemer med å tilfredsstille dette kravet. De fleste ville antagelig uansett ha problemer med å dokumentere antall arbeidstimer i forbindelse med søknad om arbeidstillatelse i og med at det meste av arbeidet ble utført svart og uten arbeidskontrakter. Som tjenesteytere var imidlertid ikke disse kvinnene omfattet av overgangsordningens krav verken til lønn eller arbeidstid.

Mens det tidligere var vanlig at hushjelpene bodde hos familiene de arbeidet for (Sogner og Telste 2005), forekommer dette så å si ikke lenger i Norge (vi ser i denne sammenhengen bort praktikanter og au pairer). Sett fra hushjelpenes perspektiv er det få fordeler med å bo hos arbeidsgiver, rent bortsett fra at de får bolig på den måten (Anderson 2000). Sogner og Telste (2005) viser hvor problematisk det tette forholdet mellom samboende arbeidsgivere og tjenestejenter kunne være, med tallrike eksempler på utnyttning og overgrep. Aubert mfl. (1952) pekte på at de nære relasjonene kunne skape et uklart skille mellom hushjelper og familiemedlemmer, og gjøre det vanskeligere for hushjelpene selv å fremme krav til rettigheter som var nedfelt i loven. Også Lutz (2008) viser til faktorer som

gjør det vanskelig å profesjonalisere hushjelpsarbeid, blant annet at arbeidet utføres i den private sfære, hvor det ikke kan kontrolleres, og hvor oppdragsgiverens personlighet i stor grad påvirker arbeidsforholdene. Hun framhever dessuten problemer knyttet til de emosjonelle særtrekkene ved arbeidsforholdet: Relasjonene mellom oppdragsgiver og hushjelpen, hvor vennskap/brutte vennskap kan påvirke hvordan partene behandler hverandre. Det ser imidlertid ut til at kontakten mellom de polske hushjelpene og deres arbeids- og oppdragsgivere ofte er helt marginal. Klientene er gjerne ute mens hushjelpene er innom og vasker, og de språklige barrierene er også med på å minimalisere kommunikasjonen når de faktisk trefes. I prinsippet kan dermed fraværet av kontakt tenkes å redusere faren for noen typer utnyttning og overgrep, og også gjøre det lettere for hushjelpene å «stå på krava».

Virker reguleringene?

Som gjennomgangen ovenfor viser, er reguleringssituasjonen for de polske hushjelpenes arbeids- og lønnsvilkår både kompleks og mangelfull. De er bare delvis omfattet av arbeidsmiljølovens bestemmelser, og det finnes per i dag ingen minstelønnsbestemmelser for denne typen arbeid. I perioden 2004–2009 gjaldt imidlertid overgangsordningen for borgere fra de nye EU-landene, og det ble dermed stilt visse krav til lønns- og arbeidsvilkår for arbeidstakere fra disse landene. Polonia-undersøkelsen fra 2006 dokumenterte imidlertid at de fleste polske hushjelpene i Oslo jobbet i det svarte markedet og uten arbeidstilatelse. Deres arbeids- og lønnsforhold hadde med andre ord ikke vært underlagt myndighetenes godkjenning, slik regelverket tilsier. I prinsippet trengte ikke dette innebære at de faktiske arbeidsvilkårene var drastisk dårligere enn den offisielle normen, men våre

undersøkelser viser at de polske hushjelpene er en sårbar gruppe helt i randsonen av arbeidsmarkedet, så vel som i samfunnet for øvrig. Deres irregulære status gjør at svært mange av dem er avskåret fra helt elementære rettigheter og velferdsgoder. Så å si ingen av hushjelpene som deltok i Polonia-undersøkelsen hadde arbeidskontrakter, fikk feriepenger eller opparbeidet pensjonsrettigheter gjennom jobben. Gjennomsnittlig timelønn³⁰ for disse hushjelpene var 105 kroner. Lønnsnivået varierte mer enn for andre polske arbeidsinnvandrere; det var både flere som tjente under 80 kroner timen (35 prosent) og flere som tjente mer enn 100 kroner timen (35 prosent). Informasjon fra de kvalitative intervjuene høsten 2009 indikerte at hard konkurranse hadde presset lønnsnivået nedover, og at gjengs sats per time var redusert til 80 kroner. Uansett gir ikke timelønn et riktig bilde av inntektsnivået; en høy andel av kvinnene var undersysselsatte og hadde problemer med å finne nok oppdrag til å fylle en vanlig arbeidsdag.

På tross av dette syntes tre fjerdedeler av informantene at livet var blitt bedre etter at de kom til Norge, og svarte også at de var i stand til å forsørge seg selv og eventuell familie gjennom jobben. De aller fleste opplevde heller ikke jobben som farlig, og ytterst få var enig i utsagnet om at man er redd for å gå på jobben. Hushjelpenes arbeid foregår bak lukkede dører, og gitt de irregulære formene arbeidet utføres under, er det åpenbart større fare for trakassering og overgrep enn på mer ordinære arbeidsplasser – selv om tilknytningen til husholdet hvor arbeidet foregår, er langt flyktigere enn i tidligere tider. Og Polonia-undersøkelsen viste da også at urovekkende mange av hushjelpene hadde opplevd trakassering og dårlig behandling: Mellom 10 og 20 prosent oppga at de hadde måttet gjøre farlig arbeid, blitt behandlet dårlig av arbeids-/oppdragsgiverne, opplevd seksuell trakassering eller på

annen måte æreskrenkende atferd. Vi har imidlertid ikke nærmere informasjon om hva som har skjedd i de situasjonene som ligger bak denne svargivningen.

De polske hushjelpene framstår allikevel på mange måter som ressurssterke. Utdanningsnivået er høyere enn snittet blant polakene i Oslo, og de har gjennom migrasjonen til Norge tatt et aktivt valg for å forbedre sin livssituasjon. De fleste ville ikke reist til Norge dersom de kunne fått en «anstendig» jobb i Polen, men tross dette var det få som sa at de ønsket de ikke måtte være i Norge. Mangel på norskkunnskaper medvirker antagelig i særlig grad til hushjelpenes svake situasjon på det norske arbeidsmarkedet og skaper stor avhengighet til både oppdragsgivere og mellommenn(kvinner). Det å sette seg inn i gjeldende regelverk og å gjøre krav på rettigheter framstår antagelig som nærmest uoverkommelig for mange av dem, noe som har likhetstrekk med situasjonen for hushjelpene på midten av forrige århundre. De er også i stor grad avhengig av nettverk og hjelp for å skaffe seg kunder. Inntrykket fra de kvalitative intervjuene med polske hushjelpere i Oslo høsten 2009 er at formidlingen av oppdrag i stor grad skjer gjennom private nettverk og firmaer som opererer i det svarte markedet. Ofte betales deler av lønnen i kommisjon til formidleren, og kontakten med oppdragsgiver skjer i hovedsak via denne personen, som også ofte er polsk. Mens kontakten med medlemmene i husholdet tidligere var så tett at det kunne framstå som vanskelig å fremme krav, kan det se ut til den nå ofte er så svak at resultatet faktisk blir det samme, selv om forutsetningene er ulike. Videre virker det som om det å etablere eget foretak eller arbeidstakerforhold i legale former framstår som nærmest uoverkommelig for de fleste polske hushjelpene. Paradoksalt – men kanskje ikke overraskende – er det nettopp det at man ikke har kompetanse til dette,

som gjør at vasking i norske hjem vurderes som en relativt sett positiv situasjon. På den annen side framgår det gjennom intervjuene at det er mange firmaer av ulikt slag i markedet, og at disse ofte drives av polske kvinner. Det kan tyde på at det skjer en type profesjonalisering i sektoren, selv om mye av aktiviteten fortsatt foregår i det svarte markedet.

Oppsummering og diskusjon

Økte rettigheter til hushjelpene?

Dagens hushjelpere møter på mange måter en mye mer kompleks regulerings situasjonen enn det som gjaldt for hushjelpene på begynnelsen og midten av forrige århundre. Dette kommer blant annet av at dagens hushjelp kan opptre i mange flere forskjellige roller enn den tids hushjelp. Hushjelpene er sjelden direkte ansatt i det enkelte hushold, men er enten selvstendig næringsdrivende eller ansatt i en virksomhet. I likhet med hushjelploven fra 1948 har ikke dagens regelverk, som skal beskytte arbeids- og tjenesteinnvandrere mot sosial dumping,³¹ hatt noen særlig effekt når det gjelder kvinner innenfor det private husholdsmarkedet. Arbeidsmiljøloven treffer kun dem som er *ansatt i virksomheter* som yter denne type tjenester. Det finnes tariffavtaler for bransjen, men disse gjelder kun virksomheter og er heller ikke allmenngjorte. Kontroll og håndhevningsmulighetene er i stor grad fraværende ved at Arbeidstilsynet ikke fører tilsyn i private hjem. Resultatene fra Polonia-undersøkelsen viser dessuten at mange av kvinnene innenfor denne bransjen var selvstendig næringsdrivende/enmannsbedrifter. Disse vil uansett falle utenfor arbeidsvernslovgivningen og tariffregulering. Dagens lovverk synes derfor ikke å kunne ivareta det behovet denne gruppen har for beskyttelse, og mye tyder på de er ignorert eller glemt i debatten om sosial dumping av utenlandske arbeids- og tjenesteinnvandrere.³²

Spørsmålet er så om det er mulig å iverksette noen tiltak for å ivareta denne gruppens beskyttelsesbehov? Slike tiltak kan være både av juridisk art og av annen karakter. Behovet for informasjon, opplæring og tilsyn synes for eksempel å være stort, men vi vil i denne sammenhengen konsentrere oss om lov- og avtalebaserte virkemidler.³³

Utfordringen ligger også i dag til dels i de forhold som det pekes på i Aubert mfl. (1967), nemlig å gjøre reguleringen tilgjengelig for brukerne, samt å sikre et håndhevelsessystem som kan fungere innenfor rammene av denne type arbeidsforhold. Det er behov for reguleringer som i større grad kan virke veiledende for partene, samt at disse støttes opp av gode kontroll- og effektueringsystemer. Rettigheter bør etter vår mening sikres gjennom en tosporet tilnærming slik at både hushjelper som er arbeidstakere, og hushjelper som er enmannsbedrifter, beskyttes. Der hushjelpene selv har valgt å opptre som selvstendig næringsdrivende, er det ingen grunn til å tvinge disse inn i en arbeidstakerrolle. Denne gruppen synes likevel å ha behov for et visst vern mot utnyttelse.

Arbeidstakere, enten de er ansatt i virksomheter eller i hushold, kan sikres ved hjelp av minstelønnsreguleringer. Det er tradisjonelt arbeidslivets parter som har ansvaret for lønnsdannelsene i Norge, og myndighetene legger seg normalt ikke opp i dette. Enkelte unntak finnes, men selv i disse situasjonene er koblingen til partenes reguleringskompetanse sterk. Overgangsordningene viste for eksempel til gjeldende tariff, og etter allmenngjøringsloven er det som utgangspunkt de tariffregulerte satsene som skal allmenngjøres.³⁴

Et system der det henvises til en sats som arbeidslivets parter har avtalt, kan imidlertid framstå som vanskelig tilgjengelig for personer som ikke er kjent med det norske systemet eller norske arbeidslivsparter. En møter der-

med på det samme problemet som ved innføringen av hushjelploven. Kunnskap om en minstelønnsats som er direkte fastsatt i lov, hadde sannsynligvis vært lettere tilgjengelig. Det er likevel usikkert hvilken effekt en lovfestet minstelønn ville hatt for denne delen av arbeidsmarkedet. Men mangelen på en slik lovfestet minstelønnsats kan ha innebåret at myndighetene har mistet muligheten til å etablere en normgivende minstelønnsats for bransjen. Som resultatene fra Polonia-undersøkelsen viser, synes det å være en utbredt oppfatning blant de polske informantene at det finnes en lovfestet minstelønnsats for bransjen. Hadde dette faktisk vært tilfellet, hadde en hatt muligheten for at denne fastla minimumsnivået og ikke som i dag, der det synes å være en egen sats for polske renholdsarbeidere. En lovfestet minstelønn for denne gruppen er ennå viktigere framover siden overgangsordningene er opphevet og det per i dag ikke stilles noen krav til norske lønns- og arbeidsvilkår. Arbeidsforholdene i private hjem bør dessuten kunne åpnes for tilsyn fra Arbeidstilsynet.

Ifølge Polonia-undersøkelsen er en stor andel av de polske kvinnene selvstendig næringsdrivende. En lovfestet minstelønnsats for renhold vil dermed i liten grad treffe disse. For selvstendige næringsdrivende gjelder prinsippet om fri prisfastsettelse. Selv om kvinnene er næringsdrivende, synes det som også denne gruppen har behov for beskyttelse i like stor grad som arbeidstakere. De er avhengige av sine oppdragsgivere, og oppdragsgiverne er gjerne ressurssterke mennesker i en posisjon som kan minne om en arbeidsgiverposisjon, de har ingen oppsigelsestid med mindre dette er avtalefestet, og lønnen bestemmes av markedet.

En minstelønn for arbeidstakere innenfor bransjen vil kunne ha smitteeffekt overfor enmannsbedriftene. Et annet alternativ er å

vurdere en form for minstelønnsregulering også for denne gruppen i form av minsteprisregulering av renholdstjenester i private hjem. Dette er en type regulering som ikke er vanlig i Norge, men det finnes allerede en lovhjemmel for å fastsette denne type reguleringer. Etter pristiltaksloven § 1 kan konkurransetilsynet fatte vedtak om minstepriser, der dette er «nødvendig for å fremme en samfunnsmessig forsvarlig prisutvikling».³⁵ Bestemmelsen er i hovedsak en videreføring av reguleringen i den tidligere prisloven,³⁶ og det er lagt til grunn at hjemmelen for å treffe vedtak er relativt vid.³⁷ Bestemmelsen innebærer at det kan vedtas prisreguleringer for bestemte varer

reguleringen følges opp av kontroller. Slik situasjonen er i dag, der det ikke finnes noen minstelønnsregulering for bransjen, er det imidlertid heller ingenting å kontrollere.

Hushjelper i Norge i dag er i en spesielt sårbar situasjon på grunn av deres uklare arbeidsrettslige situasjon, og fordi de mer eller mindre er ekskludert fra formelle reguleringer og håndhevelse av disse. I en rapport fra Det Statistiske Centralbyrå i Norge i 1938, sies det følgende:

En særskilt lovgivning for husarbeidet eksisterer ennå bare i få land (...). Tariffavtaler kan vanskelig opprettes på dette

Hushjelper i Norge i dag er i en spesielt sårbar situasjon på grunn av deres uklare arbeidsrettslige situasjon, og fordi de mer eller mindre er ekskludert fra formelle reguleringer og håndhevelse av disse.

eller tjenester.³⁸ Det eksisterer med andre ord en hjemmel for å vedta at tjenester som leveres til private hushold, skal ha en viss minstepris. På denne måten kan en sikre at konkurransen mellom enmannsbedriftene blir en lavlønnskonkurranse. Av konkurransehensyn vil en minsteprisregulering måtte gjelde alle næringsdrivende, uavhengig av om det dreier seg om en stor virksomhet eller en enmannsbedrift. Det som taler mot en slik regulering, er at dette kan bidra til at enda større deler av dette markedet utføres svart for å unngå denne reguleringen. Sett i forhold til andelen av svart arbeid innenfor bransjen er det lite trolig at en minsteprisregulering alene vil være tilstrekkelig til å skape ordnede forhold. Etterlevelse både fra oppdragsgiver og oppdragstaker vil sannsynligvis være avhengig av at

området (...). Ellers er det i de fleste land ingen egentlig lovgivning. Den som finnes er av så gammel dato at den er lite brukbar. (s. 2)

Som vi har vist i denne artikkelen; 70 år senere er dette faktisk fortsatt en ganske dekkende beskrivelse av dagens situasjon i Norge. ★

Litteratur

- Anderson, Bridget. 2000. *Doing the Dirty Work? The Global Politics of Domestic Labour*. London: Zed Books.
- Aubert, Vilhelm, Eckhoff, Torstein og Knut Sveri 1952. *En lov i søkelyset, Sosialpsykologisk undersøkelse av den norske hushjelpslov*. Oslo: Akademisk forlag.
- Aubert, Vilhelm 1956. «The housemaid – an occupational role in crisis». *Acta sociologica* 1:149–158.
- Aubert, Vilhelm 1967. «Some Social Functions of Legislation». *Acta sociologica* 10:97–120.
- Bertelsen, Marte 2007. *Au pair-ordningen i søkelyset*.

- Masteravhandling i rettssosologi om au pair-ordningen i Norge. Oslo: Institutt for kriminologi og retts-sosiologi, Juridisk fakultet, Universitetet i Oslo.
- Calleman, Caterina 2007. *Et riktig arbeid? – om regleringen av hushølltjenster*. Säter: Pang.
- Cobble, Dorothy Sue 2009. «Vänskap bortom Atlanteren. Arbetsfeministernas internationella nätverk efter andra världskriget». *Arbetshistoria* 1–2:12–20.
- Det statistiske centralbyrå 1938. *Arbeidsvilkårene for hushjelp i norske byer*. Norges Offisielle Statistikk IX 146:3. Oslo: H. Aschehoug & Co.
- Dølvik, Jon Erik og Line Eldring 2006. *Det nordiske arbeidsmarked to år etter EU-utvidelsen. Mobilitet, virkninger og utfordringer*. TemaNord 2006:557. København: Nordisk Ministerråd.
- Dølvik, Jon Erik og Line Eldring 2008. *Arbeidsmobilitet fra de nye EU-landene til Norden – utviklingstrekk og konsekvenser*. TemaNord 2008:502. København: Nordisk Ministerråd.
- Ehrenreich, B. og Arlie R. Hochschild 2002. *Global Woman. Nannies, Maids and Sex Workers in the New Economy*. London: Granta Books.
- Friberg, Jon Horgen og Guri Tyldum (red.) 2007. *Polonia i Oslo. En studie av arbeids- og levekår blant polakker i hovedstadsområdet*. Fafo-rapport 2007:27. Oslo: Fafo.
- Fougner, Jan og Lars Holo 2006. *Arbeidsmiljøloven: Kommentartutgave*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Galgoczi, Bela, Leschke, Janine og Andrew Watt (red.): 2009. *EU Labour Migration since Enlargement. Trends, Impacts and Policies*. Surrey: Ashgate.
- Hondagneu-Sotelo, Pierrette 2001. *Doméstica. Immigrant Workers Cleaning and Caring in the Shadow of Affluence*. Berkeley: University of California Press.
- ILO 2010. *Decent work for domestic workers*. Report IV(1). International Labour Conference, 99th Session. Geneva: International Labour Office.
- Jakhelln, Henning 1979. *Det offentlige forhold til og innflytelse på arbeidsavtaler og arbeidsforhold*. Institutt for privatretts stensilserie nr. 35. Oslo: Universitetet i Oslo, Institutt for privatrett.
- Lutz, Helma (red.) 2008. «Migrant Domestic Workers in Europe». I: Helma Lutz: *Migration and Domestic Work*. Aldershot: Ashgate.
- Meagher, Gabrielle 2000. «A Struggle for Recognition: Work Life Reform in the Domestic Services Industry.» *Economic and Industrial Democracy* 21 (1): 9–37.
- Nergaard, Kristine og Torgeir Aarvaag Stokke 2006. *Organisasjonsgrader og tariffavtaledekning i norsk arbeidsliv 2004/2005*. Fafo-rapport 518. Oslo: Fafo.
- Parrenas, Rhacel Salazar 2001. *Servants of Globalization. Women, Migration and Domestic Work*. Stanford: Stanford University Press.
- Platzer, Ellen 2006. «From Private Solutions to Public Responsibility and Back Again: The New Domestic Services in Sweden». *Gender & History* 18 (2):211–221.
- Platzer, Ellen 2007. *Från folkhem till karriärhushåll. Den nye husliga arbetsdelningen*. Lund: Arkiv förlag.
- Salganik, Matthew J. og Douglas D. Heckathorn 2004. «Sampling and estimation in hidden populations using respondent-drive sampling». *Sociological Methodology* 34:193–239.
- Sarti, Raffaella 2008. «The Globalisation of Domestic Service – An Historical Perspective». I: Helma Lutz (red.): *Migration and Domestic Work*. Aldershot: Ashgate.
- Sogner, Sølvi og Kari Telste 2005. *Ut og søkje teneste. Historia om tenestejentene*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Sollund, Ragnhild 2010a. «Au pairordningen i Norge: Rolleforståelse og praksis blant au pairer og vertsfamilier». *Sosiologi i dag* 1–2:99–128.
- Sollund, Ragnhild 2010b. «Regarding Au Pairs in the Norwegian Welfare State». I: *European Journal of Women's Studies* 17 (2):143–160.
- Strollo, Emma 2009. «Från pigjobb til hushållsnära tjänster – ett historisk perspektiv». *Arbetshistorie* 1–2:21–28.
- Søbye, Espen 2001. «Et halvt århundre mot lov: Lønninger for hushjelp 1914–1948». *Samfunnsspeilet* 1:34–41.
- Sverdrup, Tone 1984. *Lovvern for arbeidstakere i private hjem*. Kvinnerettslige arbeidsnotater nr. 31. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Widerberg, Karin 1986. «Att undersöka lagars verkningar – i vems perspektiv? En lov i sökelyset 'revisited'». *Samfunn, rett, rettferdighet: festskrift til Torstein Eckhoffs 70-årsdag*. Otta: Tano.
- Wærness, Kari 2001. «Omsorgens globalisering». Makt og kjønn i offentlig omsorgsarbeid. Rapport nr. 34. Makt- og demokratiutredningen 1998–2003.
- Øien, Cecilie 2009. *On equal terms? An evaluation of the Norwegian au pair scheme*. Fafo-rapport 2009:29. Oslo: Fafo.

Noter

- Artikkelen er skrevet i forbindelse med prosjektet *Arbeids- og bedriftsvandring i et utvidet Europa: Inkludering i det gode arbeidslivet?* som er finansiert gjennom Arbeidslivsprogrammet i Norges forskningsråd.
- Au pair-ordningen er per definisjon en kulturutveksling, og au pairer regnes ikke som arbeidstakere i norsk rett. Selv om det har kommet fram mange eksempler på at au pairer de facto er å regne som hushjelp (se f.eks. Øien 2009), i en del norske husholdninger, velger vi i denne sammenhengen å konsentrere oss om arbeidsforhold og salg av husarbeidstjenester til norske hushold.
- Se http://www.regjeringen.no/nb/dep/ad/tema/arbeidsmiljo/sosial_dumping.html?id=9381
- Utlendingsdirektoratet (UDI), diverse års- og månedsstatistikk 2004–2009.
- Se Friberg og Tyldum (2007:10–17) for mer om respondentdrevet utvalgstrekkning, og om gjennomføringen av Polonia-undersøkelsen.
- Lov av 27. juni 1892.
- Lov av 3. desember 1948, i kraft 1. januar 1949.
- Aubert mfl. 1952:38
- Se Det statistiske centralbyrå (1938). Byrådet foretok på oppdrag av Sosialdepartementet en undersøkelse av arbeidsvilkårene for hushjelp i en rekke norske byer. Rapporten skulle danne grunnlag for Hushjelpkomiteens arbeid med et lovforslag for hushjelpyrket.
- NOS IX 146:3.
- Forskrift av 5. juli 2002 nr. 716 om husarbeid, tilsyn og pleie i private arbeidsgivers hjem eller hushold.
- Jf. § 1.
- Den midlertidige hushjelploven ble justert og forlenget flere ganger. I 1954 ble det nedsatt en ny hushjelp-

- lovkomité. Komiteen avgå innstilling i 1960 (Søbye 2001: 38). Dette resulterte i vedtakelsen av hushjelploven av 1963. I denne loven ble det blant annet tatt inn en bestemmelse om fastsettelse av lønnsnormer. Etter lovens § 15 kunne departementet oppnevne en nemnd som bl.a. skulle ha i oppgave fastsette normer som skulle fungere som rettleiding ved avtale om lønn til hushjelper. Bestemmelsen ga altså ikke hjemmel for å fastsette bindende minstelønnsatser, men skulle være veiledende. Det ble imidlertid aldri oppnevnt noen nemnd med hjemmel i denne bestemmelsen (se Sverdrup 1984:36).
- 14 Aubert 1967:99
 - 15 Se 1952:174
 - 16 Aubert mfl. 1952:174
 - 17 Aubert mfl. 1952:175 ff.
 - 18 Se Ot.prp. nr. 3 (1975–1976) om lov om arbeidervern og arbeidsmiljø m.v.
 - 19 Se Ot.prp. nr. 50 (1993–1994) om lov om endringer i lov av 4. februar 1977 nr. 4 om arbeidervern og arbeidsmiljø på side 242, m.v.
 - 20 Dette avgjøres av en fortolkning av arbeidsmiljøloven § 1-8 der det i (1) heter «Med arbeidstaker menes i denne lov enhver som utfører arbeid i annens tjeneste». For en nærmere gjennomgang av begrepet og hvilke momenter som kan vektlegges, se f.eks. Fougner og Holo 2006:92 ff.
 - 21 Dette følger av forskrift av 5. juli 2002 nr. 716 om husarbeid, tilsyn og pleie i privat arbeidsgivers hjem eller hushold, og gjelder uavhengig om arbeidet består i rengjøring, matlaging, pass av barn eller hagearbeid. Alt arbeid i private hjem omfattes så lenge husholdet er arbeidsgiver.
 - 22 Se utkast til nye forskrifter om arbeid i private hjem, innlagt på ODIN 4. mars 2002.
 - 23 I SOU 1968:67 Arbetstid m.m. i huslig arbete drøftes muligheten for kontroll av etterlevelsen av lovstiftingen på husarbeidsområdet. Utredningen tok til orde for at et tilsynsbesøk som ble gjort på begjæring, ikke kunne anses å innebære noe usaklig inngrep i privatlivets fred (Calleman 2007:107). Også i dag er det hjemmel for tilsyn i private hjem dersom dette skjer på begjæring eller det foreligger «særskild anledning», se lagen (1970:943) om arbetstid m.m. i huslig arbete 15 §
 - 24 Her eksisterer det også en tilsynelatende uforklarlig forskjell sammenlignet med arbeidstakere som er ansatt i virksomheter. Arbeidstilsynet vil i prinsippet ha rett til å føre tilsyn med disse arbeidsforholdene og der arbeidet utføres. Det er ikke gjort noe uttrykkelig unntak for de tilfeller der arbeid utføres i private hjem.
 - 25 Se Nergaard og Stokke (2006).
 - 26 Dette gjelder Overenskomst for Renholdsbedrifter 2008–2010 mellom LO/Norsk Arbeidsmandsforbund og NHO Service/NHO, samt Renholdsoverenskomsten 2008–2010 mellom LO/Norsk Arbeidsmandsforbund og HSH, overenskomst mellom Samfo og LO/Norsk Arbeidsmandsforbund om lønns- og arbeidsvilkår for renholdere 2008–2010.
 - 27 Dette dreier seg om rundt 20 000 lønnstakere. Dekningsgraden er beregnet ut fra oppføringer i arbeidstakerregisteret og bedrifter med avtalefestet pensjon (AFP).
 - 28 Lov av 16. juni 1989 nr. 63 om håndverkertjenester m.m. for forbrukere.
 - 29 Se Ot.prp. nr. 29 (1988–1989) Om lov om håndverkertjenester m.m. for forbrukere
 - 30 Nettolønn (men i og med at det stort sett ikke ble betalt skatt, vil netto- og bruttolønn være det samme).
 - 31 Begrepet sosial dumping blir i hovedsak brukt for å beskrive at enkelte (grupper av) arbeidstakere får lønns- og arbeidsvilkår som ligger (långt) under den norske standarden. Begrepet har imidlertid ikke noe entydig innhold. I St.meld. nr. 2 (2005–2006) her regjeringen definert det på følgende måte: Etter Regjeringens vurdering er det sosial dumping av utenlandske arbeidstakere både når de utsettes for brudd på helse-, miljø- og sikkerhetsregler, herunder regler om arbeidstid og krav til bostandard, og/eller når de tilbys lønn og andre ytelser som er uakseptabelt lave sammenlignet med hva norske arbeidstakere normalt tjener eller som ikke er i tråd med allmenngjøringsforskrifter, der slike gjelder.
 - 32 I forbindelse med at vurderingene om overgangsordningene skulle videreføres etter 1. mai 2006, uttalte regjeringen at den «etter ei samla vurdering meiner at overgangsordningane skal vidareførast i si noverande form, med verknad frå 1. mai 2006. Ordningane fungerer slik tanken var, dei medverkar til å sikre ryddige forhold for dei individuelle arbeidstakarane og dei hindrar ikkje tilgangen av nødvendig arbeidskraft frå dei nye medlemslanda». Se Innst. S. nr. 130 (2005–2006).
 - 33 For tiltak ut over lovregulering, se f.eks. Hondagneu-Sotelo (2001:241 ff).
 - 34 For uten hushjelplovens henvisning til en lønnskommissjon har en foruten reguleringer tilknyttet arbeidsinnvandring kun hatt lovregulering av lønn i lov om industrielt hjemmearbeid.
 - 35 Se lov av 11. juni 1993 nr. 66 om pristiltak §1 første ledd nr. 1. Vedtak kan også treffes om maksimalpriser, prisstopp, prisberegninger, rabatter m.m.
 - 36 Lov av 26. juni 1953 nr. 4 om kontroll og regulering av priser, utbytte og konkurranseforhold § 24 nr. 1.
 - 37 Konkurransautvalget foreslo opprinnelig at hjemmelen i pristiltakloven skulle være svært snever, og kun benyttes der det var nødvendig på grunn av endringer i den nasjonale og nasjonale økonomiske situasjonen som betyr fare for uvanlige endringer i prisnivået. Departementet mente imidlertid på sin side at vedtakshjemmelen burde være noe videre slik at et vedtak ikke ble en juridisk diskusjon, men en politisk diskusjon. Departementet gikk derfor inne for å videreføre bestemmelsen for den tidligere prislov.
 - 38 Se Ot.prp. nr. 41 (1992–1993) A. Lov om konkurranse i ervervsvirksomhet (konkurranseloven) B. Lov om pristiltak s. 85.

ESSAY

Av KARI WÆRNESS

Da husmoren forsvant

Øverst i min bokhylle på kontoret står seks bøker ved siden av hverandre, som alle handler om husmødre og husholdsarbeid: De er skrevet i årene mellom 1965 og 1978 og alle var viktige for meg i mine første år som kvinneforsker. Nettopp i disse årene ble kvinnebevegelsen en ideologisk kraft i den vestlige verden, og «forsørger-og-husmor»-familien gikk fra å være den alt dominerende familieformen, både ideologisk og faktisk, til å bli definert av mange som en av de største hindringene for kvinnefrigjøring og likestilling mellom menn og kvinner.

Jeg kom tilbake til universitetet i Bergen i 1967 for å studere sosiologi etter i fire år å ha kombinert jobben som realfaglærer i gymnaset med å være småbarnsmor i en liten by nordpå. Jeg hadde jobbet heltid fra 1963, da mitt yngste barn var seks uker og mitt eldste barn var vel ett år. I ettertid kan det være god grunn til å spørre hvordan det var mulig å mestre denne kombinasjonen av roller i en tid da så å så ingen småbarnsmødre var i jobb, og det ikke fantes andre gifte kvinner blant mine kolleger på skolen. Hvordan kunne jeg bryte så sterkt med normene som gjaldt for det store flertallet av unge mødre som var gift med en forsørger i god stilling, og gjøre det uten å oppleve meg som en totalt utenforstående i det småbymiljøet vi kom til et par måneder før jeg begynte i jobben? Det var nok flere grunner til dette. De viktigste var kanskje at skolen hadde et skrikende behov for kvalifiserte realfaglærere, og at dette fant stor gjenklang hos meg som hadde brukt fem studieår i Bergen til å kvalifisere meg for en jobb jeg hadde ønsket siden jeg var liten skolejente, men ennå ikke hadde fått praktisert på grunn av to barnefødsler på litt over ett år. Og dessuten hadde jeg anledning til å ansette hushjelp på heltid. Hushjelp hadde også den eneste andre yrkesaktive moren jeg ble kjent med, og som bodde i samme boligblokk som vi. Hun var «telegrafdame», som var en yrkesbetegnelse den gang, og hushjelpene våre var venninner. Det var lett å få tak i hushjelp fordi denne småbyen hadde mange industriarbeidsplasser for menn, men svært få arbeidsplasser for kvinner. Hushjelpjobber var «hvitt arbeid» som krevde utfylling av flere nødvendige arbeidsgiverskjemaer og punktlig innbetalinger av skatt og trygdeavgift. I tillegg til at jeg hadde en god hushjelp, kom min mor reisende langveisfra og hjalp til i perioder. Jeg hadde kort vei til skolen, og alle forberedelser og alt rettingsarbeid kunne jeg gjøre på kveldene når barna hadde lagt seg.

Slik kunne jeg klare jobben uten å være så mange timer hjemmefra hver dag. Jeg opplevde meg selv som meget privilegert, som kunne kombinere en så engasjerende jobb med å være småbarnsmor. Samtidig ble jeg svært bevisst på hvor heldig jeg var som hadde en dyktig og trivelig hushjelp og en mor som kunne trå til i perioder. Dessuten var mine barn usedvanlig friske – det kunne jeg som legekone ikke unngå å erfare ikke var en selvfølge. De fire årene som realfaglærer og småbarnsmor ga meg mange fine erfaringer, inkludert flere opptredener i gymnassamfunn og ulike kvinneforeninger der jeg ble invitert for å innlede til diskusjon om «kvinnesak». Dette temaet var altså aktuelt før den nye kvinnebevegelsen var en realitet. Tittelen på en av mine innledninger var spørsmålet «Lever vi i et mannssamfunn?», som jeg i min argumentasjon svarte bekreftende på, blant annet ved å vise til nedvurderingen av husholdsarbeidet.

Da jeg noen år senere ble med i kvinnebevegelsen og samtidig hadde fullført hovedfag i sosiologi, ble det nærmest selvsagt at jeg måtte engasjere meg i forskning på «kvinnens arbeid», og det på en måte som kunne bidra til å synliggjøre betydningen av husholdsarbeidet som etter min mening var sterkt nedvurdert eller ignorert. Som hovedfagsstudent og forsker med små skolebarn var jeg nå avhengig av hjelp i hjemmet fra kvinner i mitt nærmiljø, da det ikke lenger var snakk om å ha hushjelp. Da vi flyttet inn vårt hus i Bergen, kom en eldre uføretrygdet kvinne fra Nord-Norge som hadde hørt jeg var nordlending, og ringte på for å spørre om jeg trengte hjelp i huset. Det ble selvsagt svart arbeid for henne, men også et varmt og for meg meget lærerikt vennskap. Og da hun flyttet til sin sønn et annet sted i landet, kom mine foreldre som pensjonister fra Lofoten og overtok den andre leiligheten i huset vårt. Da ble det bekymringsløst å kombinere akademisk lønnsarbeid, politisk engasje-

ment i kvinnebevegelse og sosialstyre og rollen som mor og husmor. Til og med min pensjonerte far hjalp til med å gjøre rent i vår del av huset og passet på at ungene hadde rene støvler når de gikk til skolen. Og i en hverdag sammen med eldre lærte mine barn på en nesten selvfølgelig måte å hjelpe til med det som var litt tungt, eller som krevde at en var «lett på foten». Da mine foreldre flyttet etter noen år, var barna blitt store nok til å mene at nå kunne vi fire i familien klare oss uten hjelp i huset. Vi fikk til en arbeidsdeling som fungerte uten altfor store konflikter og med en erkjennelse av at «mamma gjør en god del mer som ikke synes,» som min datter uttrykte det.

Mine personlige og spesielle erfaringer var ganske sikkert av stor betydning for min akademiske interesse for å synliggjøre og verdsette «kvinner omsorgsarbeid i den ulønnede produksjonen» som jeg kalte dette arbeidet da jeg begynte å jobbe med data fra den norske tidsnyttingsundersøkelsen fra 1970–1971. De seks nevnte bøkene i min bokhylle, ble alle viktige for meg i den perioden jeg spesielt konsentrerte meg om å forske på ulønnet omsorgsarbeid, et forskningsprosjekt som ble avsluttet med en internasjonal publikasjon, *The Invisible Welfare State: Women's Work at Home* (Wærness 1978). Artikkelen ble godt mottatt på verdenskongressen i sosiologi i Uppsala i 1978. Dens hovedpoeng var å vise at en meget stor økning av offentlige velferdstjenester måtte til om kvinner skulle kunne øke sin yrkesaktivitet til å bli på linje med menns, uten at barn, syke og hjelpetrengende gamle skulle lide store velferdstap.

Ved å gå nærmere inn på innholdet i nevnte bøker, håper jeg å kunne hjelpe leserne av dette essayet til å forstå de raske endringene og den engasjerte debatten om kjønnsbestemt arbeidsdeling som kom på 1970-tallet. Hvilke endringer i synet på husmorrolle og husmorarbeid var i ferd med å bryte frem? En indikator

på disse endringene i vårt land finner vi om vi ser på tabeller fra folketellingene: I 1960 hadde de fleste norske kvinner plassert seg i kategorien «husmor», og denne kategorien var den største noen gang i historien så sent som i 1950. I 1970 brukte Statistisk sentralbyrå for sist gang denne kategorien. I folketellingssammenheng forsvant altså husmødrene på 1970-tallet, og i 1997 skiftet Norges husmorforbund klokkelig navn til Kvinne- og familieforbundet. Deres medlemsblad het ikke lenger *Husmorbladet*, men *Kvinner i bevegelse*. I det videre vil jeg forsøke å få frem noe om de endringene som førte til at husmorbetegnelsen forsvant, selv om husarbeidet ikke ble borte.

Boken *Hjemmet som arbeidsplass. Studier av husmorens arbeidssituasjon, av veiledningsbehov og veiledningstilbud*, ble skrevet på oppdrag fra Departementet for familie- og forbrukersaker av sosiologene Harriet Holter, Willy Martinussen og Bjørg Grønseth. Den ble publisert i 1966, altså før den nye kvinnebevegelsen var en realitet. Spørsmålene som skulle belyses, var hva norske husmødre ønsket råd om i sitt arbeid, hvordan de kunne få slike råd, og hva Statens veiledningstjeneste i heimstell kunne bidra med i denne sammenheng. En intervjuundersøkelse blant yngre norske husmødre utgjorde en viktig del av datagrunnlaget for studien. Jeg opplevde ikke alt i denne boken som interessant den gangen, men en del av resultatene kastet lys over viktige endringer av husmorrollen som var på gang, og dette fanget min interesse. Utvalget, som ble intervjuet i 1964, bestod av to kategorier husmødre: «hjemmearbeidende husmødre» og «utearbeidende husmødre». Undersøkelsen viste at det var de utearbeidende (som utgjorde en tredjedel av utvalget), som oftest ga uttrykk for at de trivdes mindre godt med å være husmødre, at et flertall av de intervjuete syntes husmoryrket var lite respektert (65 prosent), at en eller annen form for vantrivsel

med husmorrollen heller enn økonomiske behov bidro til at de søkte seg til yrkeslivet, og at man kunne trives godt med utearbeidet selv når kombinasjonen av yrkesarbeid og husmorarbeid opplevdes som meget belastende. Selv om sosiologene gikk grundig til verks når det gjaldt å belyse negative trekk ved husmorrollen, kom det ikke frem et entydig bilde av stor misnøye blant de hjemmearbeidende husmødrene. De fleste oppga at de trivdes «meget godt» eller «godt» med å være husmor. I en artikkel kalt «En sosial rolle i omforming» (Holter 1966) analyserte Harriet Holter det samme intervjumaterialet grundigere ut fra sosiologisk rolleteori. Dette arbeidet må regnes som et pionerarbeid i den sosiologiske forskningen om husarbeid som *arbeid*, et tema som vi vil se at Ann Oakley fikk stor internasjonal oppmerksomhet for omkring åtte år senere. I sin artikkel påviser Harriet Holter et indre press i retning av omfordeling av arbeidet, noe som oftest kommer til uttrykk hos de utearbeidende mødrene, og som «treffer sammen med visse ideologiske strømninger i samfunnet ellers, som manifesterer seg i den offentlige debatt, nettopp med krav om endrede roller og høyere status for kvinnene» (Holter 1966:261). Det fremheves også at de psykiske og fysiske belastningene utearbeidende husmødre har, «antyder så mye av et sosialt problem at de bare av den grunn bør følges opp med mer omfattende studier» (op.cit.:267). Og konklusjonen er at «... det ville være hasardiøst å prøve å spå hvilken utvikling som vil gi den sterkeste indre spenning i familien; kvinnens økte eller minskende deltakelse i yrkeslivet» (ibid.). Jeg delte Harriet Holvers vurdering på dette punktet, og da både en økning i gifte kvinners yrkesaktivitet og i skilsmissraten kom i tiåret etterpå, var det ingen grunn til å anta noen enkle årsaks-sammenhenger mellom disse to fenomenene.

Om de to norske sosiologiske arbeidene

preges av en viss nøkternhet i vurderingene av endringene i husmorrollen, kom det i 1965 en engelsk bok, *The Captive Wife. Conflicts of Housebound Mothers*, av en ung sosiolog og småbarnsmor ved navn Hannah Gavron. Hun gir et klart bilde av konflikt og ambivalens mellom den moderne husmorrollen og de forventningene til tilværelsen unge kvinner har fått gjennom sosialisering og utdanning. Gjennom intervjuer av unge mødre og husmødre både i arbeiderklassen og i middelklassen i et område av London får vi en engasjerende fremstilling av hvordan etterkrigstidens engelske velferdsstat hadde skapt forventninger hos kvinnene om å kunne leve et selvstendig liv på like fot med menn, men samtidig hadde ført til endringer i boforhold og naboskap som innebar at rollen som småbarnshusmor ble langt mer isolert og ensom enn før. I arbeiderklassen var den viktigste grunnen til dette at den «kvinneverdenen» av slektninger og naboer som omga deres mødre, var blitt borte i egen generasjon. For middelkassekvinnene var det først og fremst det å få barn som førte til at de gjennomgikk et tap av uavhengighet som innebar en forandring fra å ha opplevd seg som en «ny type kvinne» til å oppleve seg som en «tradisjonell kvinne». I begge klasser var konflikten mellom yrkesrolle og morsrolle vanskelig. Ingen fant noen stor konflikt mellom ektefelle-rolle og yrkesrolle. De aller fleste hadde da også vært i jobb til de fikk sitt første barn. Hannah Gavron konkluderer slik: «The ideology of the modern family demands high standards of care, living and involvement, which inevitably restrict the freedom that the 'new woman' has been encouraged to expect from her childhood and education» (Gavron 1966:145–46), og videre: «In a work-oriented society, those who do not work have some reduction in status, and housewives, no matter how arduous housework actually proves to be, do not feel themselves to be at work» (op.cit.:149). For

Hannah Gavron blir derfor en av de mest vitale oppgavene for samfunnet i fremtiden «to provide some means of integrating mothers and young children into the central activities of society» (ibid). I tillegg til at hun argumenterer sterkt for nødvendigheten av barnehager, slik alle andre som har vært opptatt av å fremme mødres yrkesaktivitet har gjort, nevner hun også andre mer uvanlige forslag til reformer. Hun mener at utdanningssystemet bør endres slik at det bygger på erkjennelsen av at kvinner må bruke mye av sin tid på omsorg for barn og familie, og at det i utformingen av kvinners utdanning bør legges vekt på at mange skal kunne kombinere yrkesaktivitet og barneomsorg. Både innhold og struktur i utdanningssystemet bør forandres om det skal tilpasses kvinners livssyklus, og ikke bare inkludere kvinner i et system som alltid har vært tilpasset menn. Det bør dessuten bli lettere å ta med barn overalt; både offentlige kommunikasjonsmidler og arbeidsplasser bør endres slik at mødre lett kan ta med småbarn. Både barn og mødre må integreres bedre i samfunnets vesentligste aktiviteter, hevder hun.

By including young children 'in', a situation would be created whereby the life with young children would no longer be so utterly different from life without them, and motherhood would cease to be a kind of captivity. (op.cit.:150)

Sett fra dagens nordiske likestillingsperspektiv kan det være verdt å reflektere over hvorfor Hannah Gavron overhodet ikke kommer inn på eventuelle muligheter til å endre fedrenes rolle når det gjelder å dele mer på barneomsorg og husholdsarbeid. Selv om hun tar med en del funn om mødrenes oppfatninger av fedrenes deltakelse i barneomsorg og husarbeid, er dette ikke et tema hun drøfter videre. I stedet legger hun vekt på at

... it was clear that for some wives of both classes marriage was seen as a kind of freedom; yet when it was combined with motherhood it became a kind of prison and they then felt their freedom had been restricted before they had really been free at all. (op.cit.: 136)

Sett fra dagens nordiske perspektiv kan det kanskje synes underlig at ekteskap kunne innebære frihet. Men for jenter i den vestlige verden, som langt frem på 1960-tallet bodde hjemme til de giftet seg, eller eventuelt jobbet noen år som hushjelp i en annen familie, er det ikke så underlig at det å gifte seg og få sitt eget hjem kunne oppleves som frihet. Slike svar fikk jeg også fra eldre norske arbeiderklassekvinner som jeg intervjuet for snart førti år siden. Boken til Hannah Gavron styrket min oppfatning om at selve ekteskapet ikke kunne sees som den «den store stygge ulven» i problemet kvinneundertrykking, slik svært mange feminister ga uttrykk for på denne tiden. Hannah Gavron fant også en klasseforskjell i måten hennes informanter definerte likestilling i ekteskapet på, som jeg merket meg: For middelklassekvinnene innebar likestilling uavhengighet (independence), for arbeiderklassekvinnene innebar det nærhet (closeness) (Gavron 1965:137).

Mens Hannah Gavrons bok fokuserte på småbarnsmødre, var boken *Hjemmehusmoren – har vi råd til henne?* (Boëthius 1971) først og fremst opptatt å vise at mange voksne kvinner uten barn under 16 år levde i den uriktige tro at det var en heldagsjobb å holde en liten husholdning gående. Forfatteren Monica Boëthius var en akademisk utdannet svensk frilansjournalist og firebarnsmor. Hun brukte en kalkyle fra en svensk økonom og sosialdemokratisk utredningsekspert, Per Holmberg til å argumentere for at fastlåste kjønnsroller hadde gjort økningen i den materielle levestandarden

Kvinnens yrkesaktivitet og utgifter i helse- og sosialsektoren

AV
SOSIALKONSULENT KARI WÆRNESS,
INSTITUTT FOR HYGIENE OG SOSIALMEDISIN
UNIVERSITETET I BERGEN

Forsvarlig omsorg for pleie- eller tilsynstrengende familiemedlemmer lar seg sjelden kombinere med full yrkesinnsats. Slik kjønnsrollenormene er i vårt samfunn, kan en gå ut fra at størstedelen av ulønnete pleie- og tilsynstjenester utføres av kvinnelige familiemedlemmer. En kan derfor regne med at økning i kvinnens yrkesaktivitet vil medføre økt etterspørsel etter pleie- og tilsynstjenester fra helse- og sosialsektoren.

Endringer i den ikke-yrkesaktive befolknings kjønns sammensetning vil også kunne få betydning for utgiftene til kontantstønader over offentlige budsjetter, fordi ikke-yrkesaktive kvinner i langt større utstrekning enn ikke-yrkesaktive menn, aksepterer å bli forsørget gjennom sin familietilknytning.

Om kvinnens likestilling i yrkeslivet skal kunne realiseres, vil dette derfor medføre økte utgifter i helse- og sosialsektoren.

Sosialøkonomen nr. 4 1974.

i Sverige langt lavere enn den kunne ha vært. Det var disse fastlåste kjønnsrollene som, ifølge henne, medførte at 700 000 friske og arbeidsføre kvinner langt under pensjonsalderen og uten hjemmевærende barn under 16 år «ikke arbeider», og hvis disse hadde gått inn i yrkeslivet, ville nasjonalinntekten økt med 25 prosent. Den svenske tittelen på boken *Har vi råd med fruar?* viser både at husmorbetegnelsen forsvant tidligere i Sverige enn hos oss, og at oppfatningen at husarbeidet i et moderne samfunn ikke kan regnes som arbeid, stod sterkt rundt 1970, da mobiliseringen av svenske kvinner til deltakelse på arbeidsmarkedet hadde vart en stund, og hadde et langt større omfang enn hos oss. Monica Boëthius argumenterer med at «AS Familien er landets mest irrasjonelle virksomhet» (Boëthius 1971:24), og bokens svar er at vi ikke har råd til hjemmehusmødre eller fruer. Kvinner må begynne å ta sitt yrkesmessige arbeid på alvor om de skal kunne oppnå gode lønninger og

interessante jobber. Selv om Boëthius også beskriver hvordan hverdagen for en barnefamilie med en utearbeidende mor kan være altfor travel, og at hun kan drømme om at menn kan gi noe fra seg, er det klart viktigste budskapet i boken at det er kvinnene som må endre seg. De må ikke lenger få rett til å gå hjemme og la seg forsørge dersom man skal oppnå likestilling, og dersom problemet med de «ikke-arbeidende» fruer uten hjemmевærende barn som vi ikke lenger har råd til, skal kunne løses.

Bokens budskap om nødvendigheten av kvinners selvforsørgelse passer svært godt med den økte mobiliseringen av kvinner til deltakelse på arbeidsmarkedet, som, da boken kom, også hadde startet i vårt land. Dette var en mobilisering som hang klart sammen med høykonjunktur og et økende behov for husmødrenes arbeidskraft i den lønnete produksjonen. Boken *Hjemmehusmoren – har vi råd til henne?* provoserte meg sterkt ut fra sin enty-

dige negative vurdering av hjemmehusmødre og påstanden at det var kvinnenens ansvar alene å endre denne situasjonen. Dermed ble boken en viktig inspirasjon i mitt arbeid for å finne en måte å beregne den positive økonomiske verdien av husmorarbeidet på, slik det blant fremkommer i mine notater om kvinners omsorgsarbeid til den første Levekårsundersøkelsen (Wærness 1975) og i artikkelen «The Invisible Welfare State: Womens Work at Home» (Wærness 1978).

Den feministiske sosiologen Ann Oakley publiserte på 1970-tallet to bøker, *The Sociology of Housework* (Oakley 1974) og *Housewife* (Oakley 1977), som analyserte husarbeidet som arbeid og ikke primært som en del av kvinners familierolle. Ann Oakley møtte både mistro og latterliggjøring da hun i 1969 ved University of London oppga at hun ville skrive en doktorgradsavhandling om «Work Attitudes and Work Satisfaction among Housewives». Den eneste personen som var villig til å veilede henne, prøvde i tre år å overbevise henne om at kvinners seksuelle tilfredsstillelse og tilpassning utgjorde kjernen i problemet. Da studien var ferdig og et bokmanus var klart, avviste to engelske forlag å publisere boken med den begrunnelsen at alt som var nødvendig å si om husarbeid, allerede var sagt, og at det egentlig var vanskelig å behandle et slikt trivielt tema alvorlig (Oakley 1986:218). Da boken *The Sociology of Housework* etter hvert ble publisert både på et engelsk og et amerikansk forlag, ble den en stor suksess og måtte trykkes på nytt igjen i 1985. Boken *Housewife*, som var en del av den samme studien, ble også utgitt på flere forlag og i flere opplag, og Ann Oakley ble raskt en av de mest anerkjente og internasjonalt kjente feministiske samfunnsforskerne. Det banebrytende ved disse første arbeidene til Oakley var nettopp den omfattende og grundige empiriske analysen av moderne husarbeid som arbeid, og hennes klare påvisning

av at rollen som husmor ikke opphører om kvinner blir yrkesaktive, men at dette er en rolle de fleste kvinner i den moderne industrialiserte verden kommer inn i, enten de har yrkesarbeid eller ikke. Videre mente hun at den sosiale trivialiseringen av husarbeidet og dets status som ikke-arbeid har bidratt til å skjule og ignorere hvor mye tid og energi dette arbeidet faktisk krever (Oakley 1977:1–10). Et viktig funn i Oakleys studie var også at de fleste av de 40 yngre londonhusmødrene (20 fra arbeiderklassen, 20 fra middelklassen) som ble intervjuet i 1971, var overveiende negative til den nye kvinnebevegelsen, De oppfattet det slik at feministene ikke var interessert i husmødre, og at de så ned på dem. Hun fant heller ingen sterke ønsker om en mer likestilt arbeidsdeling mellom menn og kvinner, selv om de fleste ga uttrykk for generell utilfredshet med husarbeidet. Ann Oakley konkluderte med at

whilst it can be said that the husbands of the women in the study were not reported as wanting to remedy this unequal division of labour, it is also apparent that no stimulus toward major change was discernible in the women themselves. (Oakley 1974:197)

Ved å gjøre et teoretisk skille mellom holdninger til husarbeid og identifisering med husmorrollen i sin analyse, fikk hun frem at det går an å mislike det meste av husarbeidsoppgavene på samme tid som en positivt identifiserer seg med husmorrollen og ser den som en viktig del av det å være feminin. Denne diskrepansen fant hun spesielt hos middelklassehusmødrene, som ofte ga uttrykk for at de mislikte selve husarbeidsoppgavene. Men fordi de til tross for dette og i likhet med arbeiderklassekvinnene identifiserte seg sterkt med husmorrollen, var de ikke opptatt av å få til noen endring av den kjønnsbestemte arbeidsdelin-

gen i familien. Ann Oakleys bøker ga meg en god forståelse av hvorfor så mange husmødre stilte seg negative til den nye kvinnebevegelsen, og at det å bli kvitt husmorrollen i praksis ville måtte bety flere grunnleggende samfunnsendringer enn de fleste av oss egentlig var oppmerksomme på.

I vårt land kom det i 1978 ut en bok med tittel *Hvis husmoren ikke fantes* (Grenness 1978). Tolv kvinner og menn med svært ulik faglig bakgrunn og politisk ståsted diskuterer her i hver sine kapitler en rekke vanskelige og provoserende spørsmål om dilemmaer i kvinnepolitikken som hadde blitt synlige i løpet av 1970-tallet. Forfatterne hadde ingen forestillinger om et fremtidssamfunn der husarbeidet i familien var blitt borte, slik flere sosialistiske tenkere for mer enn hundre år siden hadde forestilt seg. Boken gir heller ikke noe entydig svar på om det er nødvendig eller ønskelig at det fortsatt finnes noe vi kan kalle en husmorrolle, definert som en person som har hovedansvaret for det ulønnete arbeidet i familien. I stedet viser den klart at både omfanget av og verdier knyttet til dette arbeidet ikke er noe vi uten videre bør miste. Boken formidler ulike oppfatninger om hvordan husholdsarbeid kan belønnes bedre, og om, og i hvilken grad, en kan få menn til å overta en større del av det.

På dette tidspunktet hadde idealet om at menn og kvinner skal ha like roller i hjem og arbeidsliv, slått igjennom i offisiell norsk politikk, og antagelig også i store deler av befolkningen uten at vi egentlig vet noe sikkert om i hvilken grad likestilling eller likhet i familie- og arbeidslivssammenheng ble oppfattet på samme måte i ulike deler av befolkningen. I løpet av 1970-tallet hadde imidlertid såkalte tidsnyttingsstudier og også annen empirisk forskning bekreftet Ann Oakleys' funn om tidsbruken til husmødrene og gjort det synlig at det den amerikanske økonomen John Kenneth Galbraith (1974) kalte kvinnens tjenerrolle i

familien, vedvarte, uansett omfanget av hennes lønnsarbeid, og at dette var tilfellet også i vårt land. Når Statistisk sentralbyrå opererte med kategoriene «husmor» og «yrkesaktiv» som alternativer, ble dobbeltarbeidet usynliggjort, og noen av oss kvinneforskere foreslo at vi heller burde bruke kategorien «heltidshusmor», «deltidshusmor» og «husmor på overtid». Noen feminister var altså uenige med Ann Oakley og andre som ville bli kvitt begrepet husmor fordi

«housewife» is a political label after all, a shorthand symbol for the convenience of a male-oriented society of women's continued captivity in a world of domestic affairs-a one word reference to those myths of women's place which chart their presence in their home as a natural and universal necessity. (Oakley 1977:240)

De som var enige med Ann Oakley, «vant». Vårt spede forslag om å differensiere kategorien fikk intet gehør verken hos SSB eller andre steder. I stedet ble det til, som vi allerede har vært inne på, at kategorien «husmor» forsvant fullstendig fra folketellingene. Imidlertid hadde empirisk forskning gjort det klart at avstanden mellom likestillingsidealer og likestilling i praksis var meget stor, og vanskene med å føre en likestillingspolitikk som ikke førte til andre uønskete sosiale og økonomiske ulikheter mellom sosiale grupper, var blitt synlig. Dette uttrykkes på følgende måte i *Hvis husmoren ikke fantes* (op.cit.).

I denne boka er vi opptatt av å synliggjøre en del av de dilemmaer vi står overfor i reformpolitikken og i forhold til langsiktige målsettinger. Det er ingen tilfeldighet at problemer i forhold til arbeidstid og økonomi står sentralt. Hvis kvinner skal bli økonomisk selvstendige, er det også rele-

vant å diskutere lønn for omsorgsarbeidet. I dag er menns lønninger beregnet til å forsørge en familie. En alternativ økonomisk fordeling mellom menn og kvinner må sees i sammenheng med tidsbruk i hjem og arbeidsliv slik at det blir mulig for menn å redusere sin arbeidstid. *Det er også viktig å påpeke at kvinners rolle som mor og husmor har avgjørende betydning for hvilket arbeid hun får på arbeidsmarkedet, i mange tilfelle er dette så å si en forlengelse av husarbeidet. Når husarbeid og omsorgsarbeid flytter ut, følger kvinnene etter og fyller disse plassene* (Grenness 1978:10, min kursivering).

I mitt bidrag til boken brukte jeg Berit Ås' begrep om kvinnekultur for å få frem viktige trekk og verdier i husarbeidet, som nå var i ferd med å blitt etterspurt i lønnet omsorgsarbeid, og for å synliggjøre vesentlige verdikontlikter i det offentlige omsorgsarbeidsmarkedet som vokste raskt frem fra midten av 1970-tallet. Jeg konkluderte slik:

Må omsorg være ulønnet for å være av god kvalitet? Må behandling og omsorg som utføres som lønnsarbeid stadig fragmenteres og spesialiseres? Finnes det ingen andre utveier ut av dette uføret enn å pålegge kvinner enda mer av ubetalt omsorgsarbeid? Disse spørsmålene er det ikke lett å finne svar på. Men jeg tror det kan være en bra begynnelse om de av oss som er yrkeskvinner og husmødre, ikke skyver unna vår bevissthet de dilemmaer vi står overfor i vårt hverdagsliv når kvinnekulturen kolliderer med verdier som gjelder i produksjonsliv og politikk. De av oss som befinner seg i middelklasseyrker har en tendens til å se på hus- og omsorgsarbeid på samme måte som borgerskapets kvinner i Victoriatidens England, og derfor fortrenger vi hvor mye det tar av vår tid og

oppmerksomhet. Det kan kanskje være nødvendig å erkjenne dette og samtidig arbeide med å synliggjøre kvinnekulturen for om mulig å finne ut av den omsorgskrise vi befinner oss i. (Wærness 1978:130–131)

Hva karakteriserer så den kjønnsbestemte arbeidsdelingen i dag, mer enn tretti år etter at boken *Hvis husmoren ikke fantes* kom? Spådommen om at da husarbeid og omsorgsarbeid flyttet ut, flyttet kvinnene etter, slo til. Min forskningsinteresse fulgte etter kvinnene som flyttet ut. Jeg sluttet å fokusere på det ulønnete arbeidet i familien og rettet i stedet oppmerksomheten mot de lavtlønnete jobbene i den offentlige omsorgssektoren, som i første omgang ble fylt opp av husmødre som fikk deltidsjobb (Wærness 1982). I mine studier av dette arbeidet ble begrepet «kvinnekultur» forlatt og begrepet «omsorgsrasjonalitet» kom inn i stedet (Wærness 1984). Sistnevnte begrep fikk bra frem hvor vanskelig det etter hvert ble å organisere godt omsorgsarbeid etter de normer som gjelder i et moderne arbeidsliv.

Den offentlige omsorgssektoren har hele tiden vært totalt kvinnedominert, og manglende rekruttering av menn til omsorgsyrkene er den vesentligste grunnen til at vi i her i landet har både den høyeste prosent yrkesaktive kvinner og det mest kjønnssegregerte arbeidsmarkedet i Europa. I dag er imidlertid store deler av lønnet omsorgsarbeid blitt mindre attraktivt også for norske kvinner. Dermed er vi, i likhet med resten av den vestlige verden, blitt avhengig av immigrantkvinner fra den fattige delen av verden for å dekke vårt behov for slike tjenester i offentlig, og etter hvert også i privat sektor. Når det gjelder arbeidsdelingen i hjemmet, viser tidsnyttingsundersøkelser fra perioden 1970 til og med år 2000 at kvinner har minsket tiden brukt til hus-

arbeid ganske drastisk, og at menn har økt sin innsats ganske lite. Det betyr altså at i den grad vi kan snakke om større likestilling på området, skyldes det mest at kvinnene har forandret seg (fordi de endelig ikke vil være husmødre mer?), og når vi er «verdensmestre» i likestilling på dette området, er det ikke fordi norske menn gjør mer enn andre menn, men fordi norske kvinner gjør så mye mindre (Knudsen og Wærness 2008). Denne reduksjonen i husarbeidsinnsats er så stor at enkelte snakker om «en revolusjon i dagliglivet». Når det gjelder aktivt omsorgsarbeid for barn, viser de samme tidsnyttingsundersøkelsene at tidsbruken har økt i disse årene, både blant mødre og fedre. Resultatet er likevel slik at den største forskjellen i tidsbruk til arbeid i hjemmet finner vi blant småbarnsforeldre. I SSBs publisasjon *Dette er Kari og Ola* (SSB 2010) finner vi en rekke tall som forteller oss noe om graden av likestilling mellom kvinner og menn på ulike områder. Når det gjelder lønnsarbeid, finner vi at over 80 prosent av kvinnene er i arbeidsstyrken. Dette tallet er omtrent like høyt som for menn og høyere enn for kvinner i de fleste andre land i Europa. Kvinner har vært i flertall i høyere utdanning siden midten av 1980-tallet, en større andel kvinner enn menn har høyere utdanning, og fra 2004 har det også vært flere kvinner enn menn som har fullført et høyere grads studium. Men fortsatt er det bare omtrent 60 prosent av de yrkesaktive kvinnene som jobber heltid. Samtidig sier mange kvinner at de ønsker å ha lengre arbeidstid, uten at vi har systematisk kunnskap om hva som er de viktigste hindringene for å kunne realisere dette ønsket. Kvinners lønnsnivå er omtrent 87 prosent av menns, mens deres arbeidsinntekt bare er 64 prosent.

Når vi reflekterer over slike realiteter, og samtidig vet at snart 90 prosent av norske barn har plass i barnehage, samt at etterspørselen etter både utenlandske au parer og vaskehjel-

per øker, burde vi kanskje studere dagens kjønnsbestemte arbeidsdeling i norske familier noe grundigere og stille både gamle og nye spørsmål: Er det fortsatt slik i de fleste norske familier at det finnes en husmor, om vi definerer en husmor som den som har ansvaret for det ulønnete arbeidet i en familiehusholdning? Finnes det i dag menn som innehar en slik rolle? Og finnes det noen som synes det egentlig er praktisk mulig og fornuftig å forsøke å dele alle husholdsoppgaver i familien fullstendig likt? Finnes det familier som opplever at de er likestilte selv om bare ett familied medlem har et erkjent hovedansvar for husholdsarbeidet, og kanskje samtidig aksepteres som sjef heller enn som familiens tjener? De fleste norske familier i dag benytter seg verken av au parer eller lønnet vaskehjelp. Likevel kan det være av betydning å finne ut mer om hva det betyr at «overtidshusmødre» i økende grad administrerer immigrantkvinner både på det hvite og det svarte arbeidsmarkedet for å mestre de kravene som dagens standarder til både husholdsarbeid og omsorgsarbeid i kombinasjon med fullt yrkesarbeid krever. Hvilke eventuelle nye klasseforskjeller mellom kvinner kan være i ferd med å vokse frem på bakgrunn av en slik utvikling? Om husmorbetegnelsen er borte, og det ikke vil være noe å vinne på å prøve på å få den tilbake, kan det fortsatt være verdt å synliggjøre hva husholdsarbeidet koster av tid og omtanke for at det skal kunne gjøres på en akseptabel måte, og for at kvinner og menn som prøver å praktisere likestilling, skal kunne kombinere barneomsorg og yrkesarbeid uten at det går på helsa løs. Selv om husholdsarbeidet er betydelig redusert siden 1970-tallet, bruker kvinner fortsatt mer tid på slikt arbeid enn på lønnsarbeid, og omfanget av det ulønnete husholdsarbeidet målt i timer er totalt sett fortsatt nesten like stort som omfanget av det lønnete arbeidet.

Nå er jeg blitt pensjonert professor emeritus og husmor på deltid. Både jeg og min pensjonerte ektemann har heldigvis god nok helse til selv å mestre alt husholdsarbeidet i en moderne leilighet, uten hjelp utenfra. Det oppleves både som hyggelig og meget tilfredsstillende. Men jeg er jo forberedt på at vi kan komme i en livsfase da vi ikke makter det lenge og blir avhengige av hjelp for å opprettholde en rimelig standard, i første omgang når det gjelder renhold. Om eller når så skjer, er jeg glad for at våre pensjonerrekker til for å kjøpe renholdstjenester fra et privat firma. Slike har jeg benyttet meg av i sterkt travle perioder tidligere. Når også lett skrøpelige eldre og ikke bare travle yrkesaktive mennesker antagelig i økende grad vil kjøpe slike tjenester, er det blant annet fordi de offentlige hjemmehjelperne ikke lenger er «den moderne velferdsstats hushjelper» som i løpet av noen tiår bidro sterkt til å opprettholde den sosiale velferden blant mange hjemmeboende eldre (Wærness 1982:136–181). I dag fungerer denne tjenesten bare som nødhjelp og da helst bare for de aller skrøpeligste. Det er dermed god grunn til å anta at nedvurdering, ignorering og mangelfull kunnskap om hva husholdsarbeidet betyr, ikke verken fremmer likestilling mellom menn og kvinner eller velferd i hverdagen på noen særlig god måte. Derfor vil det i årene fremover være viktig at en velferdsorientert kjønnsforskning stadig fremkaffer systematisk kunnskap om slike sammenhenger. ★

Litteratur

- Boëthius, Monica 1971. *Hjemmehusmoren – har vi råd til henne?* Oslo: Universitetsforlaget.
- Gavron, Hannah 1966. *The Captive Wife*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Grenness, Ragnhild 1978. *Hvis husmoren ikke fantes*. Oslo: Pax.
- Galbraith, John Kenneth 1973. *Economics and the Public Purpose*. Boston: Houghton Mifflin.
- Holter, Harriet, Willy Martinussen og Bjørg Grønseth 1966. *Hjemmet som arbeidsplass. Studier av husmorens arbeidssituasjon, av veiledningsbehov og veilednings-tilbud*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Holter, Harriet 1966. «En sosial rolle i omforming». *Tidsskrift for samfunnsforskning* 4:241–268.
- Knudsen, Knud og Kari Wærness 2008. «National Context and Spouses' Housework in 34 Countries». *European Sociological Review* 24 (1):241–268.
- Oakley, Ann 1974. *The Sociology of Housework*. New York: Pantheon Books.
- Oakley, Ann 1977. *Housewife*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Oakley, Ann 1986. *Telling the Truth about Jerusalem*. Oxford og New York: Basil Blackwell.
- SSB 2010. *Dette er Kari og Ola*. Oslo: Statistisk sentralbyrå.
- Wærness, Kari 1975. *Kvinnens omsorgsarbeid i den ulønnete produksjon*. Arbeidsnotat. Levekårsundersøkelsen, Bergen.
- Wærness, Kari 1978. «Kvinnekultur og husmorrolle». I: Ragnhild Grenness: *Hvis husmoren ikke fantes*. Oslo: Pax.
- Wærness, Kari 1978. «Welfare State: Women's Work at Home». *Acta Sociologica* (supplement).
- Wærness, Kari 1982. *Kvinneperspektiver på sosialpolitikken*. Oslo/Bergen/Tromsø: Universitetsforlaget.
- Wærness, Kari 1984. «The Rationality of Caring». *Economic and Industrial Democracy* 5:185–212.

KOMMENTAR

Av KARI JEGERSTEDT

Hva var poststrukturalismen – og har den utspilt sin rolle?

Framveksten av «kjønnsforskning» som eget fagfelt kan ikke tenkes uavhengig av poststrukturalismen, hevder Kari Jegerstedt. Men det som en gang var viktige teoretiske problemstillinger, tjener i dag status quo. Hun argumenterer for at kjønnsforskninga trenger å revitalisere sine egne grunnlagsproblemer, som spørsmålet «hva er kjønn?», og ikke først og fremst nye teorier.

Den pågående debatten i *Tidsskrift for kjønnsforskning* om poststrukturalismens betydning for kjønnsforskninga har i stor grad dreid seg om hvorvidt den poststrukturalistiske fokuseringa på makt og maktkritikk er av det gode (Stina Helene Bang Svendsen, nummer 2, 2010) eller begrensende og kjedsommelig og uten et avklart forhold til endring (Harriet Bjerrum Nielsen, nummer 2 og 3, 2010). I tillegg har ulike alternativer til poststrukturalismen blitt drøftet, både nye (Bang Svendsen) og gamle (Bjerrum Nielsen). Det Bang Svendsen og Bjerrum Nielsen imidlertid synes å enes om, er at poststrukturalismen står for en språklig, eller diskursiv, «vending» i kjønnsforskninga.

Når jeg nå er blitt bedt av redaksjonen om å kommentere det samme problemfeltet, vil jeg nærme meg det fra en litt annen innfallsvinkel. Både Bang Svendsens og Bjerrum Nielsens innlegg viser nemlig at (det etter hvert problematiske) forholdet mellom poststrukturalisme og kjønnsforskning er langt mer enn en «enkel» teori- og metodede-batt som kan reduseres til spørsmålet om hvilke teorier som er mest «anvendbare», når og til hvilke formål. Debatten angår fagfeltets historie og selvforståelse som sådan. Dette har helt spesifikke historiske årsaker: Institusjonaliseringa av kjønnsforskninga er nemlig nært forbundet med institusjonaliseringa av poststrukturalismen. «Kjønnsforskning» er på mange måter et «poststrukturalistisk fenomen».

Det betyr selvsagt ikke at poststrukturalisme og kjønnsforskning er, bør eller må være det samme. Perspektivene innfor det tverrfaglige kjønnsforskningsfeltet er (minst) like mangfoldige som innfor ethvert annet fagfelt, og i likhet med andre fagfelt drives det fram av indre stridigheter, kontinuerlig selvkritikk og et stadig behov for oppgjør med fastlåste paradigmer. Debatten mellom Bjerrum Nielsen og Bang Svendsen, og de mange ulike innfalls-

vinklene de trekker fram, vitner da også nettopp om dette. Det er likevel en forenkling å snakke om poststrukturalismen som «én av mange retninger» innfor kjønnsforskninga, å knytte dens hegemoni til ulike generasjoners hang til «totalteorier» (slik Bjerrum Nielsen gjør) eller å avgrense den til en «kulturell vending» i feltet på 1990- og 2000-tallet (slik Bang Svendsen gjør). I motsetning til feminismen er «kjønnsforskning» et relativt nytt fenomen. Det eksisterer da heller ikke som en benevnelse på et eget fagfelt før nettopp på 1990-tallet. Og dens framvekst kunne bare skje i den grad det blei mulig, og vitenskapelig relevant, å undersøke hvordan kjønn produseres og reproduseres innfor ulike vitensdisipliner, så vel som i samfunnet for øvrig. Slik sett er kjønnsforskninga både en effekt av den omfattende makt- og vitenskapskritikken som fant sted på universitetene fra 1960–1970-tallet og utover, og en effekt av endringer innfor den feministiske tenkninga selv.

Det som kjennetegner den makt- og vitenskapskritikken som vokser fram fra 1960- og 1970-tallet, er i første rekke oppgjøret med universaliserende og totaliserende forklaringsmodeller, en fornya interesse for Marx, Freud og Nietzsches kritikk av den humanistiske subjektstenkninga og en kritisk revurdering av forholdet mellom makt og motstand samt mellom vitenssubjekt og vitensobjekt. Til grunn for denne dreininga ligger en utstrakt skepsis mot vitenskapens pretensjoner om å gi fyllestgjørende og objektive beskrivelser av en uformidla «virkelighet». Disse kritikkene setter også «kjønn» på dagsordenen på helt nye måter, og har avgjørende betydning for de endringene som slår igjennom for fullt i den feministiske tenkninga fra og med 1970- og 1980-tallet, når selve «kjønnsbegrepet» begynner å bli problematisert. De franske antihumanistene er de første til å sette spørsmålsteget ved kategoriene «mann» og «kvinne» som noe

man kan «være». De legger isteden vekt på hvordan kjønnsidentitet produseres og reproduseres av og innafor et språkssystem som i seg selv er fallogosentrisk konstituert og slik ekskluderer det kvinnelige som radikal forskjell. Seinere kommer forestillinga om kjønn som en diskursivt og performativt konstituert størrelse som verken kan sees uavhengig fra andre konstituerte identitetskategorier (så som rase, etnisitet, seksualitet og klasse) eller ulike nettverk av makt (kolonialismen, den heteronormative matrisen, osv.).¹ Og det er først da at fagfeltet «kjønnsforskning» – altså forskninga på kjønn: hva kjønn er; hvordan kjønna strukturer konstitueres; hvordan de opererer; og hvordan de spiller sammen med og krysser andre samfunnsmessige strukturer og kategorier – institusjonaliseres og konstitueres som en egen (post-disiplinær) disiplin. Selv om den enkelte forsker kommer til feltet fra ulike faglige og teoretiske posisjoner (eller ulike «generasjoner» om man vil), og selv om det eksisterer stor uenighet innafor fagfeltet om hvordan produksjonen av «kjønn» finner sted, hva dens effekter er, og hvilket forhold den står i til det «biologiske», er det ikke mulig å tenke etableringa av kjønnsforskninga som et eget fagfelt uavhengig av denne utviklinga – hvis man da ikke reduserer kjønnsforskning til en form for utvida identitetspolitikk der det ikke lenger bare handler om kvinners, men også menns, homsers, lesbers, transers, etniske minoriteters, og så videres, rettigheter. Når Bjerrum Nielsen og Bang Svendsen snakker som om poststrukturalisme var et nytt fenomen (1990-tall) og kjønnsforskning et gammelt, er dette å snu ting på hodet: «Poststrukturalismen» utgjør tvert imot mulighetsbetingelsene for kjønnsforskningas framvekst og oppstår ikke «innafor» den, som en av dens retninger.

Dette betyr selvsagt ikke at alle kjønnsforskere er «poststrukturalister»; det kan til og med diskuteres i hvor stor grad poststruktura-

listisk teori faktisk har hatt så stor gjennomslagskraft innafor den praksisen som i dag utgjør kjønnsforskningsfeltet, som det ofte blir hevdet. Det er heller ikke min mening å antyde at hele den makt- og vitenskapskritikken som vokser fram fra 1960- til 1970-tallet er «post-strukturalistisk» – det ville ha vært en grov forenkling. Jeg er ikke en gang overbevist om hvor nyttig, eller dekkende, begrepet «post-strukturalisme» egentlig er: «Poststrukturalisme» eksisterer ikke som en klart definert retning eller skole – i motsetning til både fenomenologien og strukturalismen som «poststrukturalismen» gjerne sees i forhold til. Begrepet er i hovedsak en amerikansk oppfinnelse som brukes til å lumppe sammen en rekke ulike «franske teoretikere» (og ikke-franske «franskinspirerte» tenkere) som ikke alltid har så mye til felles, men tvert imot avviker på vesentlige punkter og gjerne selv tar avstand fra denne kategoriseringa. Når vi likevel bruker det, er det viktig ikke bare å ta høyde for at «poststrukturalismen» innbefatter et mangfold av forskjellige og tildels motstridende teoretikere, det må også sees i sin historiske spesifitet. Hvis man utelukkende knytter det til maktkritikk og/eller til en «språklig vending» generelt, går man glipp av de faktiske intervensjonene «poststrukturalismen» bidro med i forhold til allerede eksisterende paradigmer. Det var tross alt strukturalismens *credo* at alle menneskelige fenomener, så sant de også var betydningsdannende, kunne analyseres som et språk. Poststrukturalismen viderefører riktignok dette paradigmet, men radikaliserer det (som i Derridas vekt på tekst/*différance*, istedenfor språk/grammatikk) og/eller forskyver det (som i Kristevas vektlegging av begjæret, driftenes og den preødipale morskroppens betydning for språkdannelsen, og som et alternativ til språkssystemet forstått som en monolittisk struktur). Foucaults såkalte poststrukturalistiske «overgang» fra arkeologi

til genealogi er videre som kjent nært knyttet til hans tese om at historiske endringer *ikke* kan spores i språklige/diskursive forandringer og brudd alene, men må søkes i framveksten av nye maktteknikker. Og Donna Haraways poststrukturalistiske intervensjoner i vitenskapsfilosofien og i biologi-teknologifeltet har alt lenge før den såkalte «nymaterialismen» bidratt til å underminere skillet natur/kultur. I den grad «poststrukturalisme» har nedfelt seg som et nytt paradigme, er det vel verken ved å ta patent på maktkritikk eller ved å føre «alt» tilbake til språk/diskurs, men ved sine bestrebelser på å framvise/frambringe forskjellighet. Slik sett står «poststrukturalismen» for en såkalt radikaliserende av forskjell, med vekt på ustabile og flytende identitetskonstruksjoner, kroppslig og begjærsmessig mangfold og binære opposisjonenes vedvarende dekonstruksjon. Denne forskjellstenkinga er igjen kobla med en kritikk av alle former for universalisme, inkludert de store fortellingene om frigjøring og framskritt.² I tillegg har det vært en grunnleggende innsikt for denne typen kritisk virksomhet at det ikke finnes noe ståsted utenfor makta hvor makta kan kritiseres fra. Hegemoniske representasjoner må derfor approprieres innenfra, slik at de kan åpnes opp og gjøres tilgjengelige for «re-signifisering». Slik kan begreper settes i bevegelse gjennom en serie forskyvninger som ikke bare produserer en rekke alternative «betydninger», men (optimalt sett) bidrar til å forskyve og «destabilisere» de normaliseringsmekanismene som ligger innebygd i, eller til grunn for, maktas egen virkemåte, dens *modus operandi*. Dette er «poststrukturalismens» fremste motstandsstrategi.

Uansett hvor viktige og riktige disse intervensjonene har vært – og fremdeles tildels er – er jeg enig med Bjerrum Nielsen i at mye av dagens såkalte poststrukturalistiske/dekonstruktive analyser etter hvert framstår som

temmelig forutsigbare, dogmatiske og lite utfordrende, og at behovet for nytenkning derfor synes prekært. Men dette skyldes nok ikke bare kjedsomhet. Problemet er snarere at disse analysene har mistet mye av sitt kritiske potensial, av flere grunner. Blant annet har denne formen for forskjellstenkning for lengst blitt kooptert av det kapitalistiske, globaliserte markedssystemet og innlemmet i hverdagslivets ideologi.³ I tillegg er det som en gang var viktige teoretiske problemstillinger innafor forskninga, blitt forflatet til en form for instrumentell empirisme som til syvende og sist bare tjener til å opprettholde *status quo*. For eksempel har teorien om kjønn som performativt konstituert ført til forestillinga om at kjønn er noe som kan forhandles og re-forhandles, nær sagt i det uendelige. Dette har i sin tur gjort det mulig å undersøke akkurat hvordan denne forhandlinga foregår – eller iscenesettes – på så å si alle ulike områder i samfunnslivet (det være seg i litteratur, musikk, skolevesen, media, politikk, juss, næringsliv, Internett eller cyberspace, og så videre). Nødvendigheten av å tenke identitet som mangfoldige, komplekse og hybride konstruksjoner langs varierende akser av kjønn, rase, seksualitet og klasse der de ulike kategoriene alltid krysser og betinger hverandre gjensidig, har på sin side gitt oss begrepet interseksjonalitet. Dette er et begrep som videre kan operasjonaliseres og derfor gjør det mulig igjen å undersøke akkurat hvordan de ulike identitetskategoriene krysser og betinger hverandre: ikke bare i hegemoniske diskurser, men også i alternativer praksiser og i forhold til ulike nettverk av makt. På denne måten har det vokst fram en omfattende kunnskapsproduksjon, som ikke bare i seg selv er en form for konstruksjon – nye måter å ordne og utsi noe om verden på – men faktisk konstituerer en omfattende *kartlegging*. Alle områdene i samfunnslivet, alle aktørene i samfunnslivet, makt og motstand, helt inn til våre såkalte

«innerste selv», underlegges den samme kartlegginga – ikke lenger bare for å fastslå hva vi «er», men også for å påpeke at vi alltid er noe «mer» og noe «annet». Det er faktisk påfallende hvor lett disse performative og interseksjonelle forståelsene av kjønn og identitet lar seg låne til dette arbeidet: Det som i utgangspunktet var et forsøk på å åpne opp undertrykkende identitetskonstruksjoner for re-signifisering, slik at nye, alternative betydningsmåter kunne settes i bevegelse, har ført til en nærmest tvangsmessig konstruksjon, re-konstruksjon og de-konstruksjon av «det som er» – en kontinuerlig oppsplintring, spredning og mangfoldiggjøring av kjønnede subjektsposisjoner. Det er som om mangfoldiggjøringa av kjønn har blitt en formidabel industri i seg selv.

Det er fristende å spørre seg hvilke mekanismer det er som ligger til grunn for *denne* ekspansjonen, altså ikke bare for den voldsomme utbredelsen av multiple kjønnede identiteter, men også for den forskningsindustrien som fungerer som dens supplement: Hva er det som er dens mulighetsbetingelser? Innafor hvilke rammer, og på hvilken historisk bakgrunn, er det den vokser fram? Og hvilke interesser er det kjønnsforskninga tjener, når den – under navnet kunnskapsproduksjon – tar del i denne nærmest ustoppelige re-konstruksjonen? Som Slavoj Žižek påpeker i diskusjonen med Judith Butler og Ernest Laclau i *Continuity, Hegemony, Universality*, så forholder det seg ikke ganske enkelt slik at tidligere var vi alle bare dumme essensialister, mens vi nå endelig har forstått at kjønn er en historisk og kulturelt variabel konstruksjon som aldri kan holdes fast og endelig bestemmes:

[The very] passage from sexual essentialism to contingent gender-formation [is not simply] an epistemological progress but part of the global change in the very nature of capitalist society. (2000:106)

Spredninga av mangfoldige, eller multiple, identiteter passer nemlig påfallende godt med spredninga av forbrukersamfunnet, med arbeidsmigrasjonen i kjølvannet av kolonialismen, med en raskt voksende turistindustri og med de nye ontologiene som nyvinningene innafor teknologien – ikke minst datateknologien, reproduksjonsteknologien og biogenetikken – bringer med seg.

Dette «sammenfallet» har også vært et tilbakevendende tema i nyere feministisk tenkning. I sin kritiske kartografi over feministisk post-postmodernisme, påpeker Rosi Braidotti at den seinkapitalistiske globale kapitalismen selv er en «forskjellsmaskin»:

a multiplier of de-territorialised differences, which are packaged and marketed under the labels of «new, hybrid and multiple or multicultural identities». (2005:2)

Vi er alle «human bodies caught in [and produced by] the spinning machine of multiple difference», i et samfunn der forbruk av forskjeller har blitt en dominerende kulturell praksis i seg selv. Det vi er vitne til, er altså ikke (bare) større frihet, åpenhet og mangfold, men en samtidig inflasjon og tingliggjøring av forskjeller (s. 2). Denne doble bevegelsen følger den paradoksale logikken til en global kapitalisme som på en og samme tid både produserer mer homogenitet, idet alt underlegges det samme utvekslingssystemet, og mer ekstreme forskjeller – mellom fattige og rike, og mellom de som tar del i systemet og de som faller utenfor.

Innafor dette eksponderende, globaliserte systemet, risikerer også kjønnsforskningas institusjonalisering av (dekonstruerbare) «forskjeller» å reduseres til et supplement – et supplement til kapitalismens ideologi og et supplement til et statsmaskineri som ikke kan gjøre annet enn å tilpasse seg kapitalens

behov, selv når det prøver å demme opp for dens mest destruktive effekter. Staten etter spør gjerne forskning om kjønne forskjeller nettopp for å være i stand til å organisere arbeidsmarkedet, velferdsstaten og en vellykka integrering (som i det nye VAM-prosjektet). På denne måten kan staten sikre at arbeidsstyrken fungerer så friksjonsfritt som mulig og samtidig garantere individet et minimum av rettigheter. Til tross for at jeg verken er motstander av en feministisk stat eller av velferdsstaten som sådan (snarere tvert imot), er det ikke vanskelig å se at det såkalte makt-kritiske insentivet i kjønnsforskninga slik ganske effektivt nøytraliseres av behovet for «policy-making» og innordnes den instrumentelle fornuften: tilrettelegging av goder.

Jeg tror ikke med dette at poststrukturalistisk tenkning generelt har utspilt sin rolle, verken innafor kjønnsforskninga eller andre steder. Men jeg etterlyser en grundigere historisering av kjønnsforskningas egne mulighetsbetingelser, både i den grad fagfeltet som sådan er en effekt av en teoretisk og politisk-akademisk dreining innafor vitenskapene generelt, og i den grad denne dreininga står i nær forbindelse med andre økonomiske og ideologiske forhold. Slik sett er det konstitueringa og institusjonaliseringa av fagfeltet selv som må analyseres, ikke bare hvilke «teorier og metoder» det kan, eller bør, «ta i bruk». Hva som er mest «bekymringsfullt» i denne sammenhengen, for igjen å sitere Bjerrum Nielsen, «at andre perspektiver [enn poststrukturalismen] vil svekke maktkritikken» eller at «alt [med poststrukturalismen] reduseres til makt» (2010b:255), avhenger like mye av hvordan man ser for seg kjønnsforskninga som fagfelt, som av hvilket forhold man eventuelt har til poststrukturalismen som «anvendbar metode».

Som «god, gammeldags feminist» er jeg tilbøyelig til å være enig med Bang Svendsen når

det gjelder viktigheten av å opprettholde et maktkritisk perspektiv, men i dagens situasjon er det nødvendig, hvis dette skal være mulig, å ta et kritisk oppgjør med forskjellstenkinga: ikke for å avvise den, men for å radikaliserer den. I rollen som kjønnsforsker har jeg imidlertid kommet i konflikt med meg selv: All maktkritisk virksomhet forandrer karakter når den institusjonaliseres, den blir del av en annen dynamikk – på godt og vondt – og denne dynamikken må i seg selv underlegges granskning. Det er dessuten noe uforløst over et fagfelt som insisterer på å kalle seg «kjønnsforskning» og på denne måten impliserer at man forsker på kjønn omtrent på samme måte som for eksempel litteraturvitenskapen forsker på litteratur, samtidig som det hevdes at man ikke er spesielt interessert i å bestemme hva kjønn «er», men ser det som sin oppgave å fungere som et kritisk «korrektiv» til andre vitenskaper.⁴

Et fagfelt kan ikke basere sin virksomhet på kritikk alene, men må ha sine egne grunnlagsproblemer. Og hva er da mer naturlig enn spørsmålet «hva er kjønn»? – ikke som det eneste spørsmålet, selvsagt, men som det grunnleggende, kritiske spørsmålet som alltid må ligge som et premiss, enten eksplisitt eller implisitt, for enhver forskningsaktivitet innafor kjønnsforskningsfeltet. Det betyr ikke at kjønnsforskninga kan, eller bør, ta mål av seg verken til å besvare dette spørsmålet en gang for alle, eller å enes om et midlertidig «svar»: Kjønn kan forstås på en rekke ulike måter, og disse måtene vil hele tida endre seg i takt med at forutsetningene for å tenke det menneskelige som sådan, endrer seg. Men det er min påstand at det er bare ved å holde slike grunnlagsproblemer i live, at kjønnsforskninga også kan ha en genuint kritisk virkning, hinsides den systembekreftende kartlegginga og tilrettelegginga, endog «forbedringa», av verden «slik den er». Det er en langt mer offensiv innfallsvinkel til det veiskillet kjønnsforskninga i

dag synes å stå ovenfor, enn å la seg overmanne av en «lengsel etter noe nytt og utfordrende som kan supplere, transformere og etter hvert overskride den velkjente poststrukturalistiske pakken av forutsigbare dekonstruksjoner», slik Bjerrum Nielsen diagnostiserer dagens tilstand (2010a:163). Det finnes allerede nok av utfordringer, nye som gamle, å ta tak i. ★

Litteratur

- Braidotti, Rosi 2005. «A critical cartography of feminist post-postmodernism». *Australian Feminist Studies* 20:47. <http://www.let.uu.nl/~rosi.braidotti/personal/files/cartography.pdf>
- Nielsen, Harriet Bjerrum 2010a. «Dekonstruksjonens hegemoni». *Tidsskrift for kjønnsforskning* 2:160–163.
- Nielsen, Harriet Bjerrum 2010b. «Totalteorier og andre teorier». *Tidsskrift for kjønnsforskning* 3:250–257.
- Svendsen, Stina Helene Bang 2010. «Vendinger etter post-strukturalismen». *Tidsskrift for kjønnsforskning* 2:164–168.
- Žižek, Slavoj 2000. «Class Struggle or Postmodernism? Yes, please!» I: J. Butler, E. Laclau og S. Žižek: *Contingency, Hegemony, Universality: Contemporary Dialogues on the Left*. London og New York: Verso.
- Žižek, Slavoj 2009. *In Defense of Lost Causes*. London og New York: Verso.
- Økland, Jorunn 2010. «Misunderstandings» http://www.gender.no/Open_dialogue/Gender_blog/8433

Noter

- 1974 kan stå som et «merkeår» for den franske anti-humanismens gjennombrudd i feminismen: Da kommer både Luce Irigaray og Julia Kristeva med sine doktorgradsavhandlinger. Grunnlaget for problematiseringa av kjønn i forhold til andre identitetskategorier som rase, klasse og seksuell legning og som en diskursiv formasjon, finnes både i den svarte feminismen og i den postkoloniale teorien, men får sitt definitive gjennombrudd med Judith Butlers *Gender Trouble* i 1990.
- Poststrukturalismen får ofte æren og/eller skylda for både for lite og for mye, og det stemmer selvsagt ikke at det er poststrukturalismens fortjeneste at det blei utvikla et begrepsapparat som gjorde det mulig at «også kvinner kunne sees som delaktige i kjønnsystemets oppretholdelse», slik Bjerrum Nielsen hevder i sitt første innlegg. Dette er allerede et sentralt argument i Simone de Beauvoirs *Det Annet Kjønn* og en tankegang som kan føres tilbake til Mary Wollstonecraft, om ikke lenger.
- Som også Bjerrum Nielsen er inne på, har de såkalte «dekonstruerte identitetene» forlenget blitt kooptert av kulturindustriens «mainstream»-fortellinger som insisterer på en logikk der «identitet» er noe som kan finnes, skapes, lekes, kjøpes og byttes ut i en stadig omformende logikk, der den du «er», er varierende effekter av din sosiohistoriske posisjon og det (eller den) du velger. Et mer «seriøst» eksempel på denne logikken er Migrapolis' «Oh my god»: en «infotainment-serie» der åtte såkalte troende ungdommer (èn av dem har (sic) klær og design som livsstil og lidenskap) «byter liv» for en helg og må initieres i fremmede ritualer, spise uvant mat, gå med nye klesdrakter, osv. i en slags «lekeidentitet» for gjennom egen «erfaring» – å «føle det på kroppen» – å lære seg om andres verdier og religioner i et stadig mer multikulturelt samfunn. Grunnen til at denne mangfoldiggjøringa av såkalt «flytende identiteter» virker, er selvsagt at det ideologiske apparatet ikke lenger operer i et forsøk på å holde subjektet fast i en «sosial rolle», men – tvert imot – åpner for det Žižek har kalt en «falsk disidentifikasjon»: Det er nettopp selve *distansen* til de symbolske kategoriene som bestemmer subjektets sosiale plass (under alle disse «maskene»: kjønn, rase, klasse, nasjonalitet osv. er jeg egentlig en kompleks, unik personlighet), som garanterer for at de faktisk er effektive (2009:203).
- Et nylig, og særdeles tydelig, eksempel på denne logikken er Jorunn Øklands blogg i etterkant av hjernevask-debatten, der hun blant annet skriver at: «'Kjønnsforskning' is not about trying to define what 'kjønn' is – at least not for the moment. (...) Critique and criticism is the sine qua non of 'kjønnsforskning', in my opinion. The day when gender studies can no longer offer a critical corrective to the way sex and gender is represented in natural science, social science, humanities; when it is no longer able to critique the scholarly community at large for not living up to its own standards of transparency and accountability also in the area of gender, then in my opinion dedicated university research units for gender studies have become superfluous. (...) Otherwise one would have to define all research into men and women as gender studies, something we do not do today, and correctly so.» Jeg kan være tilbøyelig til å være enig i at hvis det en gang skal skulle bli slik at kjønnsforskning blir en selvfølgelig etterspurt aktivitet innafor alle disipliner, ville «dedicated university research units for gender studies» (altså kjønnsforskningssentrene) bli overflødige. Men det betyr verken at kjønnsforskning som sådan vil bli overflødig, eller at det i framtida ikke vil finnes behov for tverrfaglige møtesteder – tvert imot skulle man tro at dette behovet vil i øke i takt med utviklinga av det såkalte «kunnskapssamfunnet» for øvrig. Forhåpentlig vil denne forskninga ikke begrenses til kun å inkludere de som har et såkalt «(kjønns)kritisk perspektiv», men innbefatte alle som kan bidra med kunnskap om problemfeltet «kjønn».

KOMMENTAR

Av JANNE BROMSETH

Tilbake til virkeligheten – uten anførselstegn

Janne Bromseth gir et queerfeministisk bidrag til debatten om kjønnsforskningen etter poststrukturalismen.

Siden jeg begynte å arbeide på kjønnsforskningssentra rundt omkring i Norge og i Sverige, har det skjedd en hel del både med feministisk forskning, politiske diskurser og med meg. Da jeg var hovedfagsstudent på Senter for kvinneforskning i Trondheim i siste halvdel av 1990-tallet, var poststrukturalismen på sitt heteste, og debatten om «den upolitiske postmodernismen» raste i *Klassekampen*. På de livlige lunsjdiskusjonene våre var det viktig å stadig tegne anførselstegn i lufta for å unngå den misforståelse at man kunne mene noe fantes på ordentlig, og studier av kroppen var litt mistenkeliggjorte. Denne fargerike anførselstegnmimikken kan jeg le av i dag, med minnene om en veldig spennende periode da grunnbegrep ble satt spørsmålsteget ved og vi engasjerte oss med nebb og klør mot sosiobiologene, vår største fiende. Gener og MR-bilder av hjernen som naturaliserte forklaringer av kjønn, begynte å vokse seg sterke i majoritetskulturen. Selv gikk jeg og gjemte Tapirs kopier av «*Mars og Venus*»-bøkene. Jeg hatet dem inderlig, og lurte på om jeg fremdeles kunne være feminist og sosialist og drive med postmoderne analyser av kjønn og makt.

Hva har skjedd i vårt fagfelt og med virkeligheten rundt oss? I dag har vi et bredere teoretisk felt å bevege oss i enn den gang, vil jeg påstå, og ingen har behov for å tegne anførselstegn for annenhver setning lenger. Poststrukturalismens høytid i samtidskulturen er definitivt over, og høyreliberalere og venstredebattører både i Norge og Sverige forsøker på ulike måter å vise hvordan konstruerte «virkeligheter» er viswas – enten de vil tilbake til materien/biologien eller til materialismen/økonomien. Spørsmålet er: Hvordan forholdet vi oss til det?

Trender, historieskriving og etikk

Den politiske korrekthet som fins innenfor fagmiljøet, setter grenser for hvilke uttrykksmåter og forskningsfokus som er legitime og meritterende, og hvilke som ikke er det. Også i dag, når deler av poststrukturalismen utfordres av affektteori, nymaterialisme og posthumanisme, som Stine Bang Svendsen påpeker i sin skarpe og oversiktelige kommentarartikkel i nr. 2 2010 av herværende tidsskrift. Kjønnforskninga er, som andre forskningsfelt, svært følsom for trender. Det bidrar på sitt beste til å drive oss til utprøving av andre måter å forstå og utforme analyser av virkelighet på, noe som bringer feltet framover. Trendengsteligheit bidrar også til det motsatte, og det er uheldig når kritikk fremmes gjennom å totalforkaste det gamle for å hevde det nye. Slikt skaper fort en forenkende lineær utviklingshistorie, som Clare Hemmings påpeker (2005), og den er gjerne svarthvitt. Særlig når det «nye» som oftest handler om at visse aspekt og dimensjoner igjen kommer i fokus, der andre historiske og kulturelle kontekster er det som gir nytt liv til teoretisk, metodisk og empirisk utvikling. Det blir ikke god forskning av verken engstelse eller hesblesende jakt etter forenkede inn- og utkategorier av hva som er hete navn, perspektiv og tema.

Langt verre er det at det ikke alltid blir god feministisk eller etisk forskningspraksis heller, om forskninga ikke innbefatter å løfte fram og forholde seg til de av våre forgjengere og kolleger som har lagt grunnen for dagens faglige felt, slik Sara Ahmed understreker (2008). Dette viktige poenget forbigår Harriet Bjerrum Nielsen i stillhet i sin lesning av Ahmed i forrige nummer av *Tidsskrift for kjønnsforskning*. I likhet med Hemmings gjør Ahmed en genealogisk analyse av hvordan feministiske forskere skriver feltets historie, med nymaterialisme og retorikkbruk i fokus. Gjennom

konkrete eksempel viser hun hvordan kjønnsforskningsfeltet karakteriseres som antibiologisk og antimaterialistisk – men uten å vise til det som faktisk er gjort. Sentrale feministiske teoretikere som Donna Haraway, Sandra Harding og Patricia Gowaty, som aldri ville finne på å lage noen dikotomi mellom «kulturelt konstruert og biologisk», usynliggjøres merkelig nok ofte helt i disse kritikkene. Retorikken blir dermed sin egen sannhet og prosjektet et usolidarisk prosjekt, i et feministisk perspektiv, skriver Ahmed.

Nina Lykke, som lenge har jobbet med feministiske STS-studier og posthumanistiske perspektiv gjør derimot i et innlegg i NORA (nr 2/2010) et forsøk på å se «kontinuiteter og diskontinuiteter» i det hun kaller «feministisk konstruksjonisme / dekonstruksjonisme» og «de nye forsøkene på å overbrygge sex/ gender-skillet, måter å tenke om kropp og subjektivitet på, og den bredere relasjonen mellom materialitet og diskurs». Hun løfter aktivt fram de feministiske kjønnssteoretikerne som lenge har holdt på med overbyggende prosjekter mellom biologi og kultur – og som Ahmed etterlyser – i tillegg til noen nye, i den hensikt å bringe feltet framover. Det kan på overflata se ut som om det er et samlende prosjekt, der «vi» skal gå videre fra sosial konstruksjonisme med nye innsikter og syn på kjønn, kropp og språk i noe hun kaller «postkonstruksjonisme». Narrativen blir derimot litt utydelig siden tidlig Haraway framholdes som representant for «det nye», fordi hun jo var helt samtidig med utviklingen av konstruktivistiske retninger. Det blir en forenkling av bildet, i alle fall i en skandinavisk kontekst. Derfor leser jeg det samtidig også som et retorisk innlegg der en dikotomi mellom diskurs og materialitet like fullt videreføres på tross av det uttrykte ønsket om å gjøre det motsatte.

Hva handler disse posisjoneringsartiklene egentlig om? I dag, når de nye perspektivene

har vært i omløp i noen år, er det vel ikke kjønnsforskeres manglende interesse eller kunnskap om nye teorier om kropp og materialitet som er problemet. En annen sak er det at vi fortsatt har ulike teoretiske preferanser samt faglige og politiske utgangspunkt for hvordan man forstår makt, subjektivitet og språk/ materialitet, som også Bjerrum Nielsen peker på i sin kritikk av poststrukturalismen som «totalteori». For ingen mener vel på alvor at språkvitere og antropologer, forskere på skeives livsvilkår eller på likestillingstiltak på arbeidsmarkedet skal bekjenne seg til samme teoretiske overbygging? Våre ulike innganger er en styrke og inspirasjon. Jeg har flere ganger irritert meg over at man til stadighet har behov for å henge Butler og andre som er opptatt av materialitet i forhold til kulturelle konstruksjoner av kjønn og seksualitet fordi de ikke tilbyr en «helhetsteori». Når ble feministiske forskere opptatt av å tilby helhetsteorier? Denne retorikken brukes imidlertid ikke bare av poststrukturalister mot «annerledesten-kende», som BjerrumNielsen hevder, i alle fall ikke her i Sverige, eller internasjonelt.

Samarbeid med naturvitenskapen – hvorfor og for hvem?

Er det så ikke noe i denne antibiologikritikken som til en viss grad var tilstede også under min nevnte studenttid? Vitenskapssosiologen Tora Holmberg (2007) viser i sin studie av svenske kjønnsforskeres syn på biologi at forskere som holder på med kroppsrelaterte tema, ofte kjenner seg uglesett og henvist til «essensialismekategorien». Samtidig handler det som sagt også om hvilke felt vi har befunnet oss på, og hvor. I Trondheim, og andre steder i Skandinavia, sto for eksempel STS-forskning med kjønnsperspektiv sterkt, det gjorde også relasjonen mellom kropp, teknologi og kjønn, uten at det var noen ublu sak. Denne forskningen var

i sterk utvikling på 1990-tallet, og Haraway var en helt sentral teoretiker (som ble løftet gjennom bl.a. Anne-Jorunn Bergs arbeid). Ultralydprosjektet til Ann Sætnan og Merete Lies prosjekt med fokusering på tingenes kjønn, senere gener og kjønn (med Malin Noem Ravn og Kristin Spilker) er andre eksempel. Ingen av disse har hevdet at kjønn ikke har noe med materialitet å gjøre, eller den slags forenklete sannheter. De har samarbeidet med medisinerne og andre feministiske forskere med bakgrunn fra naturvitenskapelige fagfelt. Jeg husker også godt hvordan vi strevde med å etablere samarbeid med feministiske biologer og fysikere på Senter for kvinneforskning i Trondheim. Det var ikke lett, siden disse forskerne var redde for å stikke frem hodet og havne i unåde i egne miljø.

Dette opplevde også de naturvitenskapelige feministiske forskerne jeg senere traff da jeg fikk en post doc-stilling på Excellence-programmet Genna – Genus, natur, kultur – på Centrum for genusvetenskap i Uppsala i to år. Millionprogrammet har fokusert på å etablere samarbeid mellom naturvitere, samfunnsvitere og humanister gjennom en femårsperiode. Jeg delte kontor med en evolusjonsbiolog og skal ikke nekte for at jeg var skeptisk i begynnelsen. Hun forsket på fisk og lærte meg at mange fiske- og skalldyrarter har ekstremt plastiske kjønn og en enorm variasjon i sosial oppførsel, og kunne forklare *hvorfor* forskning på sammenhengen mellom kjønn og gener som ofte slås opp stort i mediene, er spekulativ. Jeg lærte henne om queer teori. Vi hadde mange hete diskusjoner i lesegruppa om kroppsteori da vi leste og kommenterte hverandres utkast på det som til slutt ble en antologi om kropp. Det var et fruktbart, men også krevende samarbeid. På senteret var det mange frustrerte diskusjoner siden en del av naturviterne ikke hadde så mye kjønnsteoretisk bakgrunn, og vi heller ikke delte språk.

Hvorfor vi skulle «møtes» på tvers av faggrensene, ble en av mine sluttundringer. Det var tidlig et poeng for universitetsledelsen under opprettelsen av kjønnsforskningssenteret i Uppsala at man skulle «møtes».¹ Det kan forstås som at naturvitenskapens inntog skulle legitimere kjønnsforskninga – uten at andre humanistiske eller samfunnsvitenskapsbaserte fagfelt fikk liknende krav. Slike utgangspunkt for «møter» er generelt problematiske av flere grunner når de ikke skjer på grunn av et indre behov, men grunnet en mistenkeligjøring av kjønnsforskningas legitimitet sett utenfra, og dette har også blitt et tema i etterkant av Hjernevask-debatten. Deler man en felles faglig interesse, er det et poeng å «møtes», men det vil alltid også være et spørsmål om prioritering. Den naturvitenskapelig baserte kunnskapen har ikke noen verdi i seg selv uten å vite hvorfor den kan ha det. Frykten for makthavnernes syn på vårt felt i og utenfor universitetet, der kjønnsforskninga stadig utsettes for angrep, må ikke få styre på bekostning av det vi synes er viktigere spørsmål – eller for å følge en faglig trend av strategiske grunner.

Ambisjonen om å belyse grenser mellom mennesker og dyr, materie og språk er interessant, men må alltid ses i lys av hva man vil med det. Som Anu Koivonen argumenterer i forhold til affektteorien (2009), er det en fare for at vi havner i en blindgate, i søken etter følelsene eller materien «i seg». I Barad-hypen kan man også miste maktperspektivet på veien, slik Bang Svendsen (2010) peker på. Det har vi ikke råd til. Derimot behøver vi mer enn noen gang den grundige feministiske kritikken som nå utvikles som respons på konserverende naturvitenskapelig forskning om kjønnsgener, homohjerner og rasebiologi i stadig nye drakter. Her har grenseoverskridende samarbeid sitt aller største og viktigste potensial, og er etter min mening noe av det beste som for

eksempel Genna-programmet bidro til: å kunne finansiere felles bokprosjekt og internasjonale nettverksmøter, særlig for forskere som har vært isolerte i sine kritiske prosjekt (med tema som neuro-genderings, fysikk og kjønn, feministiske perspektiv på evolusjonsbiologi, kjønn-biologi og posthumanisme). Også forskere som drives av dyrerettighetsperspektivet, har funnet hverandre i krysningen av en del likartede drivkrefter, i arbeidet med å belyse menneske-manns-normen (antroposentrismen) i samfunnet, hvilket rom ikke-menneskelige dyr tildeles i en menneskesentrert kultur, og med hvilke konsekvenser. Selv om dette ikke er min egen agenda, har jeg med lett overraskelse kjent sympati og identifikasjon for prosjektet som innebærer en interseksjonell maktanalyse i begrepets videste forstand i bunnen. Mer enn med kjønnsforskere som ikke egentlig vil forandre så mye i det hele tatt.

Tilbake til virkeligheten i medier og kulturdebatt: Queer under angrep fra venstre og høyre

Jeg mener vi behøver å tviholde på makt i ordets bredeste forstand som sentrum i analyser av kjønn, også for å kunne møte og forstå vår tids kulturelle hegemonier. Materie-hypen og den hard-kodede virkeligheten uttrykkes i den offentlige debatten på gamle og nye måter, slik vi smertelig har fått erfare det siste halvåret i Norge og de siste fem åra i Sverige. De handler om flere ulike saker og inkluderer både angrep på feminismen og kjønnsforskninga som vitenskapsfelt. Det fins en tendens til å hylle en markert anførselstegn-avstandstaking av virkeligheten i medier og politisk retorikk, der framfor alt queer-teoretiske forståelser av kjønn og seksualitet, som er det jeg sysler med, står sentralt. Her skapes en gjensidig utelukkende dikotomi mellom kjønn som

materie/biologi på den ene sida og sosial og kulturell konstruksjon på den andre. Dette gjelder høyresida som venstresida – som når det gjelder analyser av kjønn, seksualitet og makt, dessverre har en tendens til å dele seng. De har ulike agendaer, men benytter seg av en retorikk der den harde og enkle «virkeligheten» igjen har fått vind i seilene som en måte å legitimere ikke-komplekse bilder av verden på og av de som bor i den. I Sverige lanserte Kristdemokraternas leder Göran Hägglund for et år siden «verklighetens folk» i sin tale på lobbypolitikernes årlige treff i Almedalen, som del av alle partiers bestrebelser på å bli «det nye arbeiderpartiet» som høyresida liker å kalle seg her. «Verklighetens folk har jag kallat den breda del av Sveriges befolkning som lever ett alldeles vanligt, hederligt arbetande liv och för vilka politik kommer i andra hand» (DN 17/9 2009). I Norge går samme gruppe hos FrP under navnet «folk flest». Her skapes bilder av hvilke folk og liv som er viktige, gjennom å karakterisere dem som bryr seg om jobb, regninger og neste ferie, og som spiser middag rundt kjøkkenbordet hjemme, som «verklighetens folk». Det dikotome motbildet som de kontrasteres med er den radikale «kultureliten» som dominerer i samfunnet med sin politiske korrekthet om hva man skal mene og hvordan man skal være. Disse beskrivelsene av dagens maktforhold er åpenbart i slekt med det samfunns- og kjønnsforskende meningspolitiet som Harald Eia og Hjernevask-gjengen etablerer som dominerende sannhetsleverandører for det norske samfunnet, men i en mer liberal versjon. Hjernevask-serien og debatten som fulgte i kjølvannet av den, er det typiske eksempelet på en velkjent oppkonstruert dikotomi mellom den materielle kroppen som sannhet og hard-kodet virkelighet, som settes opp mot det «sosialt konstruerte» og usanne. Her får stereotypene florere, det mangler ikke bare totalt fravær av maktperspektiv, men

også konkrete resultat fra kjønnsforskningsfeltet er helt borte.

Queer-teoretiske perspektiv på kjønn og seksualitet ble spesielt hardt angrepet gjennom Hjernevask-programmet og har generelt vært uglesett fra de fleste hold i den norske konteksten, på en annen måte enn i den svenske, der begrepet til en viss grad har slått igjennom. Det fins også queer-motstandere blant seksualitetsforskere som har valgt å benytte sjansen i kjølvannet av programmet og debatten for å få støtte for egne argumenter, og dermed legitimere de overgrep som våre kolleger har blitt utsatt for. Bera Moseng benytter i et innlegg i VG (6/7 2010) sjansen til igjen å angripe queer teori som «vitenskap» i sitt angrep på Åse Røthing og Stine Bang Svendsens bok om seksualitetsperspektiv i skolen. Moseng slår seg sammen med Eia & co for å styrke sine egne sosialessensalistiske identitetsforståelser (og de støttes også av Frp-politikere). Gjennom å ta stilling til den oppkonstruerte dikotomien som disse skaper, gir Moseng ikke bare legitimitet til den virkelighetsforståelsen som hele programopplegget bygger på, men også til de spørsmål som ses som sentrale. Hun bidrar dermed til å legitimere at sosialdeterministiske forklaringer på sosiale fenomen brukes til å usynliggjøre og opprettholde maktrelasjoner.

Både queer teori og postmodernisme generelt har blitt angrepet også fra venstresida (igjen) den siste tida, noe vi også har sett flere eksempel på i svensk debatt, der virkeligheten brukes som retorisk strategi for å argumentere for god gammel marxistisk materialisme. Heteronormativitet er ikke noe som påvirker folks materielle livsvilkår. Vi må tilbake til «rene klasseanalyser» og økonomiske vilkår og bort fra seksualitet og andre «luksus-identitets-spørsmål», hevder ledende venstre-debattører i Sverige, med den sosialdemokratiske ungdomsforbundslederen Daniel

Suhonen i spissen. Enkle subjektivitetsforståelser, der individer reduseres til sin klasse eller sitt kjønn, får florere fritt i et landskap der queer betyr «privat seksuell identitet» og klasse betyr samfunnsstruktur. Det må bli slutt på *analyser* av virkeligheten, og de må erstattes med virkelige historier. Komplexitet: nei takk, rene og ranke marxister: ja takk. Mens queer-forskningsfeltet i dag i stor grad handler om grenser for menneskelighet, interseksjonelle analyser av heteronormer og rasistiske strukturer innenfor nyliberale og globaliserte økonomiske strukturer, har «kjønn og seksualitet som flytende identiteter og liberalt prosjekt» blitt vulgærversjonen i disse debattene. Det skapes en dikotomi mellom virkelige folks livsvilkår og «konstruksjoner av kulturell identitet», der det ene handler om strukturell makt, det andre om kulturelt skapte identiteter. Som ikke betyr noe – annet enn i sengekammeret.

Norske medier er inne på en liknende vei, blant annet i en artikkel i *Morgenbladet* i juli, der poststrukturalismens død erklæres på bakgrunn av en merkelig analyse der kjente poststrukturalisters alder trekkes inn for å generasjonsforklare teoretiske preferanser (som om vi slutter å utvikle oss etter tretti!). Disse poststrukturalistene beskyldes for å tviholde på sine utdaterte teorier om «språklige konstruksjoner av virkeligheten», som de utviklet på 1990-tallet. Dagens unge vil imidlertid tilbake til den kritiske realismen. *Klassekampens* linje med Bjørn Vassnes i spissen for vitenskapsjournalistikken har lenge gått til frontalangrep på sosiale forklaringer av kjønn, og queer teori er etter hans mening til å le av. Virkeligheten kaller. Kjønn og seksualitet tilhører ikke venstrepolitisk klassekamp (og har egentlig aldri helt gjort det).

Venstreretorikken slik den utspiller seg i mediene, har selvsagt en annen agenda enn den høyreliberale, men de har en sak til felles:

å bruke biologi og materialisme, inklusive økonomiske strukturer, i en avgrensning av den virkelige og viktige virkeligheten – enten til å låse fast kjønn og seksualitet som noe utenfor det sosiale, eller til å utdefinere en queer forståelse og gjøre den til noe som ikke har med grunnleggende maktrelasjoner, normer og strukturelle livsvilkår å gjøre.

Virkelige liv?

Det kan virke søkt i en svepende bevegelse å slå sammen så vidt ulike analyser av kjønnsforskning og samfunnsdiskurser (og alle forsøk på videreutvikling er ytterst velkomne!). Poenget er absolutt ikke at alle vil tilbake til virkeligheten uten anførselstegn av samme grunn, enten de er kjønnsforskere, høyre- eller venstredebattanter i Norge eller Sverige. Kanskje prøver jeg å forstå noe om hvilke konserverende og radikaliserende realismevider som den postkonstruksjonistiske tidsånden, for å bruke Lykkes begrep, kommer farende med fra ulike hold og kanter – innenfor vårt felt og i de bilder som skapes om vårt felt og om oss, og hvordan vi forholder oss til det. At poststrukturalister og queer forskning ikke befatter seg med levde liv, men med «konstruksjoner», er en stereotyp oppfatning våre grunnfagsstudenter her i Stockholm kan servere, og som ofte gir oss vrengebildene av oss selv og vårt felt. Det er også sjelden disse studentene kobler sammen heteronormativitet med noe som handler om økonomiske samfunnsstrukturer – noe som også har vært mindre belyst i den tidlige seksualitetsforskningen. I motsetning til i min studenttid er det ikke lenger noe hovedpoeng å vise at virkelighet og kjønn er kulturelt skapt, og dette åpner opp for andre fokuseringer. Bredere interseksjonelle maktanlyser der kjønn ses som sammenvevd med seksualitet så vel som med klasse og rase/etnisitet innenfor en nyliberal

økonomisk struktur, har for alvor tatt plass de siste åra. Det har bidratt til å skape nye allianser mellom forskere med ulike minoritetsperspektiv, så vel som mellom sosiale bevegelser som bygger videre på den antikapitalistiske kritikken som lenge har eksistert innenfor feministiske og seksualpolitiske bevegelser (se Nielsen 2009). Kanskje fins det også større rom for å snakke om livsvilkår og hvordan spesifikke kropp og liv anses som mer verdifulle enn andre, og at det har faktiske konsekvenser. Som Tiina Rosenberg (2008) formulerer det;

Den socialistiska analys som idag sätter sitt hopp till enbart ekonomisk omfördelning av kapital och erkännande av missgynnade grupper borde komplettera sin genusanalys med en queer förståelse av genus och sexualitet. [...] vår samtid kräver en förståelse av ett klassbegrepp som också definieras genom genus, sexualitet och rasifieringsstrukturer.

Forhåpentligvis kan slike perspektiv, der kjønn/seksualitet, klasse og etnisitet forstås sammen, fortsette å utvikles og forbedres i en maktkritisk retning. Virkeligheten bør ikke reduseres til verken språk eller materie, men ses i komplekse forskningsperspektiv som også er nødvendige for å analysere og møte konserverende høyreretorikk så vel som forenkende venstrepolitisk ideologi i dagens samfunn. ★

Litteratur

- Ahmed, Sara 2008. «Open Forum Imaginary Prohibitions: Some Preliminary Remarks on the Founding Gestures of the 'New Materialism'». *European Journal of Women's Studies* 15 (1):23–39.
- Hemmings, Clare 2005. «Telling feminist stories». *Feminist Theory* 6 (2):115–139.
- Holmberg, Tora 2007. *Samtal om biologi: genusforskare talar om kön och kropp*. Centrum för genusvetenskaps skriftserie, Uppsala universitet. Uppsala: Uppsala tryck.
- Häggglund, Göran 2009. «Sveriges radikala elit har blivit den nya överheten». Kronikk i *Dagens nyheter* 17/9 2009.
- Koivonen, Anu 2009. «Uses and abuses of affect theory». Innlegg på konferansen «Feminist Research Methods», Stockholms universitet 5/2 2009. Kommer i publisert utgave i *Lambda Nordica* nr. 3 2010.

- Lykke, Nina 2010. «The Timeliness of Post-constructionism». *NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research* [http://www.informaworld.com/smpp/title-db=all~content=t713800832~tab=issueslist~branches=18-v18i8\(2\):131-136](http://www.informaworld.com/smpp/title-db=all~content=t713800832~tab=issueslist~branches=18-v18i8(2):131-136).
- Nielsen, Mika 2009. «Ett kapitalt misstag. Om behovet av en queer anti-kapitalism». *Trikster* 4.
- Rosenberg, Tiina 2008. «Om queerfeministisk politik». *Trikster* 1. Tilgjengelig på: <http://www.trikster.net/1/rosenberg/1.html>.
- Svendsen, Stine Helena Bang 2010. «Vendinger etter post-strukturalismen». *Tidsskrift for kjønnsforskning* 34 (2):164-168.

Noter

- 1 Jeg vil understreke at Genna er et Vetenskapsrådsstøttet Center for gender excellence-program som ble initiert og utviklet av forskere i miljøet.

ABSTRACTS

HEGE ROLL-HANSEN**Gender, statistics and politics****Housework and the occupied population in the Norwegian census (1920–1940)**

This article deals with the development of the Norwegian census in the inter-war period, with respect to how the statistical system collected and processed information concerning married women and their work. In the 1920s and 30s the census formed an important part of the social infrastructure, providing essential information for political planning and government. The compilation, processing and presentation of demographic facts should not be considered as a neutral process, but as a complex practice of producing social knowledge. A main contention of the article is that a *family principle* was used to structure the tables of population statistics and that the influence of this principle increased throughout the period. This result challenges a common assumption in the history of statistics, that by the beginning of the 20th century the national censuses were structured according to a *principle of the individual*. The proposed «gendered logic» of population statistics is discussed in connection with several important political issues in the fields of welfare and gender politics.

Keywords: housework, census, gender, occupied population, family principle, principle of the individual, welfare state

GRO HAGEMANN**The kitchen as a societal project**

This article analyses interest in kitchen modernisation in order to understand the knowledge, motivation and expectations driving mid-20th century kitchen entrepreneurs. During the decades before and after World War II, and across political divisions, professional boundaries and social status, modernised kitchens appear to have been regarded as a crucial element in the

making of a modern society. There seems to have been a common understanding that the kitchen had to be transformed and the housework relieved in order to secure future prosperity and well-being. Kitchen interiors had to be completely renewed, electric household equipment purchased, and working methods altered. A considerable number of experts and entrepreneurs with varying competence and interest took part in this process. However, it was not a unified process pursuing common goals. Even if modernity was the common language of the time and some fields of knowledge were more powerful than others, different projects of modernisation were definitely involved. Dissimilar discourses were in play from one expert group to another, sometimes with a mutually reinforcing or weakening effect. Although the conventional gender division of labour was hardly ever contested and the kitchen was regarded as a female zone, modernisation projects were definitely happening.

Keywords: *gender, consumer society, history, housework, kitchen, marketing, interior architecture, postwar period*

ANNE MARIT MYRSTAD

Stupid men and bad women.

What housewives were given to laugh at in the Norwegian «Housewife films»

From 1953 until 1972, Norwegian housewives were invited to local cinemas to watch «Housewife films». These hour-long films were collections of several, relatively long, educational commercials, supplemented with entertainment breaks. The commercials concerned objects and methods that promised to improve housework tasks, and thus served to tighten the bond between housework and woman. In the entertainment breaks, however, the ambiguities and incoherencies in this gendered discourse of housework are questioned. This article focuses on this invitation to women's laughter. The main topics that the housewives were invited to laugh at, are discussed and an understanding of humour as an 'inverted image' is used to reveal inconsistencies in the discourses of 'the serious world' (Mulkay 1988:212). While a man making a mess in the kitchen is a dominant theme of humour in the early phase, critic of women's 'failures', for instance excessive shopping, evaporates as the object of laughter in the sixties. Changes in the objects of humour over time are thus identified and tentatively related to cultural changes in general.

Keywords: *housewife, commercials, humour, discourse, women's laughter, male comedian, 1950s and 1960s, women's history*

ØYSTEIN GULLVÅG HOLTER

The great Domestic Labour Debate, 1975–1985

This paper describes the international Domestic Labour Debate in the 1970s and 80s, involving feminists, Marxists and liberal economists, and highlights Norwegian contributions to the debate. It argues that the debate did not solve the puzzle of a presumably gender-blind capitalism that nevertheless operates in deeply gendered ways, nor did it manage to uncover the «basic code» behind the oppression of women. Yet it succeeded in dismantling the naturalized conception of domestic work and paved the way for feminist theory and research. In view of recent research showing the persistence of material and economic barriers to gender equality, knowledge of the Domestic Labour Debate remains important.

Keywords: *domestic labour, housework, breadwinner role, Marxism and feminism, gender, exploitation*

HELENE AARSETH

Housework in limbo? Emotional investments in the post female homemaker family

Several decades after the decline of the homemaker-breadwinner family, women still identify with and invest in the practices and imaginaries of the female homemaker. These persistent emotional investments in housework and mothering are the object of this article. Feminist researchers tend to view these emotional investments as a problem. Changes in the gender division of work would require an increase in reflexivity and a rejection of deep-seated meanings and motivations related to homemaking. Drawing on an in-depth longitudinal narrative interview study of gender-equal, dual career couples, the article argues against this claim. Reflexive change does not necessarily require that personal meaning and emotional investments related to housework are rejected. In the place of reflexive distance, I depict a reflexive refiguration of these meanings. By way of this refiguration, the «feeling for homemaking» could be liberated from a gendered imaginary and replaced by de-gendered motivations. However, the same refiguration could also be a source of rationalization and disregard towards certain parts of homemaking in the post homemaker family, thus paving the way for increased outsourcing.

Keywords: *housework, dual career families, gender equality, female homemaker, reflexivity, reflexive change*

KRISTIN ALSOS OG LINE ELDRING

Migrant domestic work – beyond regulation regimes?

The topic of this article is the regulatory framework for paid domestic work and services, and the conditions for those who carry out this work. While in the past housemaids came from the rural areas of Norway, today's domestic workers tend to be migrants. In the article we look closer at the regulatory framework for domestic workers with regard to wages and working conditions, and the current situation for domestic workers in Norway. We focus particularly on migrant domestic workers from Poland – both with regard to the regulatory framework and their actual wage and working conditions. In view of legal developments in Norway during the last century, we discuss the viability of today's regulatory regime for paid domestic work. The analysis presented in the article is based on studies of legal documents and other relevant texts, data from the «Polonia» survey and qualitative interviews with Polish domestic workers.

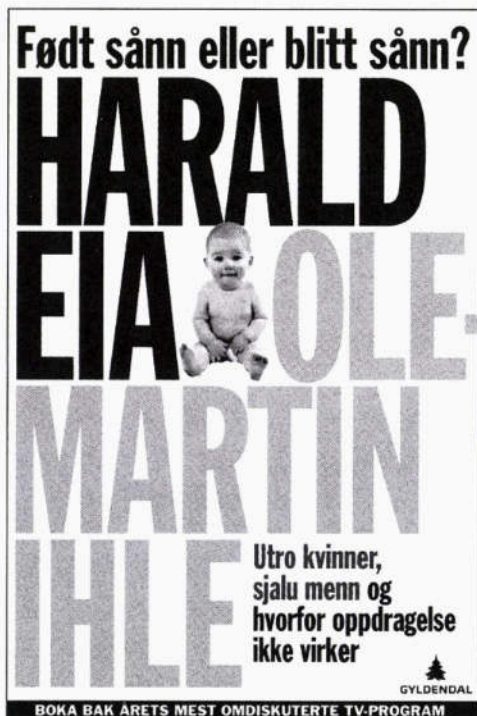
Keywords: *migrant workers, domestic work, pay, working conditions, regulatory framework, minimum wage*

HARALD EIA & OLE-MARTIN IHLE: FØDT SÅNN ELLER BLITT SÅNN?

Gyldendal, Oslo 2010

Omtale ved Hanne Haavind

Selvfølgeligheter

Jeg har tallet meg frem hvor ofte ordet *selvfølgelig* forekommer i løpet av Harald Eia & Ole-Martin Ihles bok *Født sånn eller blitt sånn?* Sammen med beslektede ord som *selvsagt*, *opplagt*, *åpenbart*, *utvilsomt* er jeg kommet til

nesten 100 bruksmåter fordelt over bokas 300 sider. Når skjer det? Det er vanligvis når forfatterne gjør en rask sving innom noe de i grunnen ikke har tenkt å bruke så mye tid på. Det *selvfølgelig* er for eksempel at både kvinner og menn blir sjalu (s. 8), at kjønnsforskjellene varierer fra kultur til kultur (s. 66), og at det er mange kvinner som er interessert i å bli sivilingeniører (s. 75). Når jeg følger i *selvfølgelighetenes* fotspor, får jeg bekreftet at biologi ofte er blitt brukt til å legitimere forskjellsbehandling og har lenket kvinner til kjøkkenbenken (s. 58), samt at den seksuelle dobbeltmoralen er noe av grunnen til at jenter er mer tilbakeholdne enn gutter med hensyn til tilfeldig sex (s. 159). Men dette er alt sammen kunnskaper som de to forfatterne ikke har tenkt å utdype.

Fra forfatternes side ligger formålet med denne boka andre steder. De to vil vise hvordan biologi og evolusjonsteori gir bedre og dypere svar enn det kultur- og samfunnsvitenskapene kan gi. Disse svarene fremhever betydningen av «født sånn». Når spørsmålene som kan besvares med «født sånn», er så viktige, er det fordi forfatterne tenker seg at de bringer ny og ukjent kunnskap ut til allmennheten. Drivkraften i denne formen for forskningsformidling er å finne sannheten – men også å spille på overraskelsen. Alt er kanskje ikke slik vi tror! Eia og Ihle er også drevet av en slags kampvilje fordi de kommer med sannheter som etter deres mening ofte blir latterliggjort og motarbeidet.

Det er imidlertid ikke forfatterens hensikt å komme med politiske anbefalinger. Flere steder fremhever de at de verken kan eller vil anbefale at vi mennesker skal innrette våre liv etter biologiske sannheter. For, som de sier, det beste hadde *selvfølgelig* vært om kvinner og menn var like, noe som *utvilsomt* ville gjort livet lettere for begge kjønn (s. 170). (Ville det virkelig det?) Men – og her er de ved sitt generelle poeng – det finnes ingen beviser som tyder på at millioner av år med seksuell seleksjon har gjort kvinner og menn identiske. Sannheten om våre biologisk betingede muligheter og begrensninger blir snarere lansert som et slags beklagelig faktum som vi ikke kommer utenom. Barneoppdragelse hjelper ikke så mye som mange foreldre tror, og mannlig sjalusi, som det er mye av, kan føre til kvinnedrap. De som har en tendens til å le – og som i sin tankeløshet motarbeider sannheten – er nettopp representanter for kultur- og samfunnsvitenskapene. Det er disse som slapt reproducerer svar av typen «blitt sånn».

Fremstillingen i boka er – som tittelen sier – bygget på dette spørsmålet som drivkraft «Blitt sånn eller født sånn?». Selv om de to *selvfølgelig* mener at arv og miljø er et mer komplisert samspill (s. 103), og det derfor ikke dreier seg om enten/eller. Samtidig som vi lesere må forstå at den fornuftige mellomposisjonen *selvfølgelig* ikke er fornuftig i det hele tatt (s. 21).

Enten/eller

Når mellomposisjonen ikke er noen farbar vei, skyldes det de nevnte representanter for kultur- og samfunnsvitenskapene. Hadde ikke de vært så ensidige og ignorante, kunne denne kunnskapen om vår menneskelige natur vært forstått og anerkjent for lenge siden. For den som leser boka, blir innprentet at forfatterne er sannhetens edle riddere.

Denne anmelder mener at forfatterens posisjon snarere er forførelens. Deres lett demagogiske bruk av «enten/eller» appellerer mer til følelser enn til fornuft. Det gjør boka lettlest og underholdende, men det blir ikke god forskningsformidling. Bokas egentlige kvaliteter står og faller med hva den lærer oss ikke-biologer om to temaer: Det ene handler om å vise frem de artsspesifikke forutsetningene som bidrar til at menneskelivet blir som det blir, det andre om hvordan genetisk variasjon mellom mennesker bidrar til en form for differensiering mellom de menneskelige organismene og dermed også til forskjeller i personlige væremåter. Men det forfatterne kommer med, er faktisk ikke rare greiene. For gjennom denne innordningen av kunnskap etter formatet «enten/eller» lærer vi nok noe om at det biologiske er viktig – viktigere enn visse andre tror. Men leserne lærer nokså lite om *hva slags* virkningsmekanismer og *hvilke* personlige kjennetegn det er tale om. En del av de sannhetene som har kommet i kjølvannet av boka, er til og med sannheter på avveie.

Harald Eia mener han eier en form for sannhet fordi han har konvertert. Han har – ifølge ham selv – gått fra å legge ensidig vekt på sosiale forklaringer på at alt er sånn som det er, til å si at det kanskje ikke er sånn likevel. I denne personlige bevegelsen fra det ene standpunktet til det andre, benytter Eia og Ihle distinksjonen «enten/eller» som en analogi for å understøtte bokas budskap om at menneskelig *natur* har større og dypere forklaringskraft enn *kultur*, stilt overfor spørsmål om hva mennesker har felles som art, og hva det er som skiller dem som grupper og personer. Når de to forfatterne søker biologiske forklaringer, er de altså ikke ute etter å mele sin egen kake, men er mer søkende og spørrende – mer i familie med Askeladden: Kanskje er det ikke sånn som Per og Pål sier? Jeg fant, jeg fant, sa Espen Askeladd!

De selvtilfredse storebrødrene Per og Pål fremstår som ganske latterlige og dumme. Slik de fremstilles her, er det til og med mulig å mistenke dem for å ha en annen og mer politisk agenda enn å søke sannhet og spre kunnskap. Slik vi kjenner Eia fra TV-serien «Hjernevask», som boka bygger på, fremstiller han en karakter som representerer nøytralitet og nysgjerrighet. Vanligvis er dette en god kombinasjon av egenskaper for en kunnskapsformidler. Ingen vil være Per og Pål. I boka er de ikke hovedpersoner, men dukker opp i små glimt her og der. Enhver person som i boka blir tilagt et argument i retning av «blitt sånn», blir gjennom denne fremstillingslogikken oppfattet som både ignorant og selvtilfreds. Det fører til at den som leser, også vil nøle med å kritisere distinksjonen mellom enten «født sånn» eller «blitt sånn» av redsel for selv å havne på den gale siden.

Nå skal det sies at fremstillingen av disse andre er betydelig neddempet i boka i forhold til i TV-serien. Kontrasten mellom kunne og vankunne er et kjent og viktig grep i nesten all forskningsformidling. Men vanligvis brukes dette skillet slik at vankunne tillegges dem som står utenfor forskningen, og kunnskap kommer fra forskere som et tilbud til folk. Ikke helt slik her. I boka ligger distinksjonen et annet sted. Dels lar forfatterne folks «sunne fornuft» få forrang fremfor ekspertenes. Men først og fremst bygger boka opp en form for todeling mellom identifiserte forskerpersoner som er tilhengere av *født sånn*, og andre som snarere peker på *blitt sånn*. Mange har i etterkant uttalt at de finner det befriende at Eia på denne måten er respektløs og våger å utfordre og avsløre. Men er det riktig, eller er det bare forførende?

Valget av «enten/eller» som grep for å ordne eksisterende kunnskap om biologiske og sosiokulturelle utviklingsprosesser er laget for å skape sensasjon. Hadde formålet vært å

formidle vitenskapelig tenkemåte, ville samspillet vært en bedre og mer dekkende modellering. De folkelige begrepene «født sånn» og «blitt sånn» ville blitt erstattet med genotype og fenotype. Men enda viktigere; leserne kunne fått anledning til å lære mer om epigenetikk og moderne hjerneforskning. Altså hvordan gener «skrues av og på» og hvordan signalomsetningen i hjernen foregår. Og de kunne fått en bedre forståelse for hvordan fremskrittene når det gjelder forskningsteknologi, er basert på og helt avhengig av psykologisk forskning som bestemmer hva slags menneskelige kapasiteter og væremåter det kan dreie seg om. Men kanskje hadde budskapet da mistet noe av sin emosjonelle kraft og dermed også fått mindre offentlig oppmerksomhet.

Ethvert forsøk på å formidle kunnskap om *samspillet* mellom menneskelige utviklingsprosesser som fremstår som atkilte fordi de er representert i ulike fag med ulike begreper og modeller, ville vært prisverdig. Men en slik oppgave er betydelig vanskeligere enn den disse forfatterne har tatt på seg.

For på en måte sparker denne boka inn åpne dører. Bokas argumenter er av denne typen (s. 170):

At millioner av år med seksuell seleksjon skulle ha gjort kvinner og menn identiske, virker også temmelig usannsynlig. I kampen for tilværelsen er det ene kjønn en ressurs den andre vil utnytte til egen vinning. Begge har de samme motivene, men med litt ulike strategier for å nå målet, og resultatet er ikke alltid like vakkert. Inntil videre får man leve med kompromisset: monogami, med sporadiske sidesprang.

Tokjønnnet menneskelig reproduksjon er ikke noen nyhet, heller ikke at et omfattende sett av følelser og atferd er involvert. Det går ikke av

seg selv på noen entydig måte. Noen forskere er altså opptatt av å studere om, og hvordan, de «litt ulike strategiene» kan ha et biologisk grunnlag, mens andre er mer opptatt av det som «ikke alltid er like vakkert», og vil studere hvordan kulturer inkluderer personer – kvinner og menn – som kan «leve med» både monogami og sporadiske sidesprang. Dette er en form for spesialisering som kunnskapsutviklingen også er avhengig av. Paradokset er at jo sterkere spesialisering, jo større behov for brobygging. Forskningsformidling består i stadig større utstrekning av å finne grep som formidler kunnskap på tvers av fagtradisjoner. Det er all grunn til å etterlyse fremstillinger som sammenkople biologisk og sosiokulturell forståelse, og psykologi er rimeligvis det faget som har potensielle bidrag å komme med her.

Forutsetninger

Evolusjonpsykologi er et ganske omstridt forskningsfelt på å sammenkople personers følelser og handlemåter med menneskeartens utviklingshistorie. I boka til Eia og Ihle møter vi representanter for denne subspecialiseringen, og de brukes for å støtte argumentet «født sånn». Ofte, men slett ikke alltid, er det slik de presenterer seg selv også i andre faglige sammenhenger. Den skepsis de møter fra deler av psykologien som er mer opptatt av å forstå personers følelser og handlemåter i lys av hvordan de inngår i sosiale strukturer og er deltakere i den kulturelle utviklingen, skyldes ikke selve det evolusjonpsykologiske kunnskapsprosjektet, men de metodiske fremgangsmåter de bruker.

For å kunne studere de spesifikke fenomenene, altså atferd og følelser knyttet til kjønn, net menneskelig reproduksjon, må de definere de aktuelle væremåtene på et vis som gjør det rimelig å si at det er tilnærmet det samme fenomenet som forekommer hos jegere og samlere som for eksempel i dagens høyteknolo-

giske og likestilte norske samfunn. I prinsippet dreier det seg om de samme væremåtene, men det er betydelig vanskeligere å lage en presis, spesifikk beskrivelse. Sjalousi og sjalousi, fru Blom! For å kunne lage undersøkelser som kan frembringe mer og bedre kunnskap om hva som ligger til grunn for visse spesifikke følelsesmessige drivkrefter eller målrettede handlinger, må man gå ut fra visse forutsetninger. Det er disse forutsetningene det står strid om.

En evolusjonpsykologisk undersøkelse kan ha som forutsetning at i et likestilt samfunn vil kvinner og menn ha (tilnærmet) samme muligheter til å uttrykke sine preferanser og gjennomføre sine valg. Følgelig vil det som fremkommer som et mønster av ulikheter mellom kvinners og menns valg, lede til og peke på personlige kjennetegn med tilpassningsverdi i den menneskelige utviklingshistorien. Mens en kulturpsykologisk undersøkelse ofte vil bygge på den forutsetning at kvinner og menn fra naturens side er utstyrt med (tilnærmet) de samme forutsetninger og kapasiteter for å forme preferanser og gjennomføre valg, slik at det som fremkommer som et sosialt og kulturelt mønster i mange forhold mellom kvinner og menn, vil sette en på sporet av en forståelse av kjønnete maktforhold.

De som søker biologiske forklaringer, løfter frem fellestrekk ved forholdet mellom kvinner og menn på tvers av ulike kulturer for å se nærmere på hvordan dette igjen kan koples til kroppens utrustning og de underliggende genene samt selve utviklingshistorien. Den hjelpende forutsetningen er at det som kan tilordnes biologien, fremtrer som menneskelige fellestrekk, mens det er de ulike kulturene som skaper variasjon. De som søker etter hvordan maktforholdet mellom kvinner og menn blir reproduisert og/eller har endret seg, søker derimot etter endringer over relativt korte historiske tidsintervaller og/eller ulikheter mellom

samtidige kulturer for å få frem mer varierte og nyanserte fenomenbeskrivelser av hva som er menneskelig mulig.

Slike forutsetninger er ikke det samme som fakta. Det er et hjelpemiddel, en styrt forenkling for å kunne se hvilke spor det er verdt å forfølge. Jeg skal ikke her gå inn på alle de diskusjoner som følger innen fagfelt og på tvers av fag om berettigelsen av ulike forutsetninger. Men boka til Eia og Ihle bidrar her mer til forvirring enn til forenkling og avklaring.

Hjelpeantakelser er både nødvendige og nyttige, men det er også grunn til å diskutere dem og å variere dem. En hjelpeantakelse om at kvinner og menn har like forutsetninger til å kunne oppfylle en rekke utviklingsforventninger og delta på de fleste samfunnsområder, har for eksempel vist seg å være uhyre nyttig og fruktbar i kritisk samfunnsforskning. Det har også hjelpeantakelsen at intelligens er et grunnleggende menneskelig kjennetegn som finnes hos alle raser og etniske grupperinger. Anstrengelsene i retning av å definere hva menneskelig intelligens er, har navigert etter denne forutsetningen. Men slike forutsetninger må ikke forveksles med en påstand om at kjønnene er identiske i kroppslig forstand. Og intelligens er normalfordelt innen en befolkningsgruppe fordi den teoretiske antakelse som testene bygger på, tilsier at det skal være sånn.

En forutsetning om at kvinner og menn er mer like i sin utrustning enn de er i sine uttrykksmåter, er ikke dermed noen apriorisk påstand om at utviklingen av kvinnelige og mannlige organismer ikke også kan innebære en viss differensiering av deres atferd eller følelser. Siden forutsetningen om kjønnslikhet er blitt et veletablert metodisk hjelpemiddel til å studere hva kjønn kan bety og innebære som kulturell og personlig distinksjon og rangering, er det mulig å få en ubetenksom kulturforsker til å si at kvinner og menn er helt like. Hvis den som lytter eller leser, tror vedkommende der-

ved viser til et faktisk kjennetegn ved organismen, er det lett å avvise uttalelsen som rent tøv. Men dersom det vises til et metodisk grep, så har det mye for seg – fremdeles.

Selv syns jeg at de som arbeider med queer-psykologisk forståelse, kan komme til å overdrive kjønnsuttrykkets flytende karakter. Jeg tror nok det er rimeligere å trekke frem at det er en form for personlig pregning. Men å spesifisere hva slags pregning det er snakk om, sprenger rammene for min anmeldelse. Jeg ser imidlertid at queer-teorerikernes kunnskapsformål er å utfordre konvensjoner og skape forestillinger om andre levemåter preget av variasjon og toleranse. De utfordrer forutsetningen om at distinksjonen mellom en mannlig og en kvinnelig kropp er total, og de gjør det ved å studere kulturuttrykk og personlige utviklingsforløp som ikke uten videre aksepterer og viderefører en slik distinksjon.

Evolusjonspyskologene på sin side er også nødt til å forklare levemåten mellom kvinner og menn i en slags urtid som de bare kan danne seg forestillinger om. Da blir det nødvendigvis slik at en del av de forestillingene de bygger på, virker ganske stereotype og fastlåsende. For evolusjonspyskologisk forskning er det helt nødvendig å lage slike hjelpeantakelser, men de er ikke dermed det samme som fakta. Og om noen stiller spørsmålsteget ved dem, betyr det ikke at de avviser teorien om menneskelig evolusjon. Slike hjelpeantakelser er like nødvendige for å gjøre empiriske undersøkelser som de er diskutabile når resultatenes rekkevidde skal vurderes.

Eia og Ihle gjør ikke noe forsøk på å skille mellom faktapåstander og forutsetninger som er ledd i en analytisk tankegang som skal gjøre det mulig å studere en ting ad gangen. Å betrakte kvinner og menn som like, er ikke det samme som å påstå at de er det i ett og alt. Like lite som det å fremheve at kvinner og menn er forskjellige, er det samme som å påstå at det

ikke finnes grunnleggende likheter mellom dem. Det er nærliggende å tro at denne sammenblandingen av fakta og forutsetninger er en del av bokas prosjekt, som er å skape skillelinjer heller enn å bygge bro mellom ulike forståelsesmåter. Dette blir tydeligere i boka enn i TV-serien fordi en bok kan leses langsommere og med større ettertanke. Da oppdager man at utvalget av kilder er ganske spesielt, styrt nettopp av den todelingen som «født sånn eller blitt sånn» inviterer til.

Det er så mye annet å fortelle om i skjæringspunktet mellom mennesker som sosiale deltakere og mennesker som organismer. Og hvorfor ikke trekke frem de biologiske forutsetningene for menneskelig samforståelse og for oppbyggingen av kulturelle og sosiale institusjoner? Eller rette oppmerksomheten mot hvordan kjønnspreget atferd med markering av kjønnsidentitet og sammekjønnsstilhorighet også er basert på en rekke biologiske forutsetninger som faktisk er felles for kvinner og menn?

Fenomenet «sånn»

Det er ikke de kunnskapsbitene jeg får om evolusjon og gener som provoserer når jeg leser boka. Snarere er det slik at hver gang jeg blir ledet raskt forbi det som for Eia og Ihle er selvfølgeligheter, griper jeg meg i å tenke at dette kanskje slett ikke er så opplagt, men snarere at det nettopp her ligger noe som er både komplekst og interessant. Jeg får ikke først og fremst lyst til å rope «blitt sånn», selv om jeg ifølge bokas logikk hører til på denne siden. Jeg blir snarere forvirret av forfatternes skiftende definisjoner av «sånn». Jeg vil stoppe opp og spørre hva det er som kjennetegner dette «sånn», altså det fenomenet som de akkurat nå retter oppmerksomheten mot. Er «tilfeldig sex» det samme «sånn» blant folk som levde som jegere og samlere som blant unge studen-

ter i dagens Norge? Skal voldtekt regnes med som tilfeldig sex? Eller prostitusjon? Er det noe skille mellom den slags tilfeldig sex som kvinner er fornøyd med, og den de ikke er fornøyd med? Skal all sex hvor det brukes prevensjon dermed også regnes som «tilfeldig»?

Her blir vi ledet til å godta at det kvinner og menn svarer på et spørreskjema om hvor mange seksualpartnere de kan tenke seg å ha, er en pålitelig og tidløs indikator for deres preferanser for tilfeldig sex. Og vi gjør lett nettopp det fordi det stemmer med våre egne inntrykk fra det samfunn vi selv lever i at menn gjennomgående er mer ivrige og kvinner mer forsiktige i seksuell utfoldelse. De som inngår i undersøkelsen, må nødvendigvis avgjøre hva de selv skal svare gjennom en form for projeksjon av egne fantasiforestillinger inn i en sosial verden de kan se for seg som sin. De sexpartnere de ser for seg i sitt indre, har allerede kjønn. Kan det tenkes at menn dermed indirekte også svarer på om de vil ta kontroll, og kvinner på om de vil gi fra seg kontroll? Det kan vel tenkes at det dreier seg om to litt ulike utgaver av «sånn». Det kan være lurt å gjennomføre denne type undersøkelser, men det er også grunn til å diskutere hva resultatene forteller.

Når menn gjennomgående oppgir et høyere antall sexpartnere enn hva kvinner gjør, på tvers av en rekke kulturer, slutter Eia og Ihle at det skyldes en evolusjonsbetinget form for kjønnskomplesmentaritet. Da bygger de på to ulike forutsetninger. Den ene er at de «ulike» kulturene slik vi kan observere dem nå, er blitt akkurat så ulike som det er mulig å tenke seg at de kan bli når det gjelder dyrkingen eller fordømmelsen av det å ha få eller mange sexpartnere. Når omvendte eller mer gjensidige kjønnsmonstre ikke finnes, så kan de heller ikke bli funnet. Eller, som en mer empirisk basert påstand: i et likestilt land som Norge er det rimelig å tro at dersom kvinner hadde likt tilfeldig sex bedre, og fra naturens side hadde

hatt tilgjengelig en emosjonell lengsel etter dette på linje med menns, så hadde de også gått sterkere inn for det. Dette er et resonnement det kan være verdt å forfølge, men noe vitenskapelig faktum er det ikke.

Den andre forutsetningen er at det er mulig å forestille seg et scenario der denne formen for kjønnsdifferensiering har tilpasningsverdi under de tenkte livsbetingelser for jegere og samlere. Altså igjen: Hva slags «sønn» er det en vil forklare? Hva vet vi om sexlivet på den tiden, og hva slags atferd og emosjoner er det vi er opptatt av å realisere i dag? Det er et smart prinsipp å subsumere ulike former for atferd under menneskers tendens til å reprodusere egne gener, men noe fullstendig forklaring på alt vi gjør, det er det vel ikke.

En rekke av de menneskelige fenomener som grupper av forskere nå prøver å finne det nevrologiske grunnlaget for, slik som for eksempel angst, depresjon eller religiøs tro, må nettopp defineres og avgrenses psykologisk og/eller sosialt. Det kartlagte genomet eller avbildningene av hjerneprosesser bidrar ikke i seg selv med informasjon som kan gi kunnskap om hva slags opplevelsesfenomener de bidrar til. Gode beskrivelser av menneskelige fenomener, sammen med en vurdering av disse fenomenenes gyldighetsområde, er en forutsetning for søken etter gode forklaringer og robuste sammenhenger i forhold til kroppslige kjennetegn. Dersom «sønn» er både sønn og sønn, og slett ikke bare sønn, ja så blir forklaringene løse og misvisende, eller rett og slett tautologiske.

Intelligens er et godt eksempel. I omtrent hundre år har forskere forsøkt å bestemme og måle menneskers generelle intellektuelle kapasiteter ved hjelp av svar på ulike typer oppgaver. Som fenomen betraktet er intelligens rimelig godt beskrevet og avgrenset sammenliknet med en del av de andre psykologiske fenomenene som trekkes frem i denne

boka. Ikke slik at diskusjonen om fenomenets karakter er stilnet, men nok til at man også kan diskutere hva som driver intelligensutviklingen, og hva som skaper forskjeller og likheter mellom individer og grupper.

En mer kulturfølsom definisjon av intelligens tillater ikke sammenlikning av mennesker på tvers av kulturell og sosial variasjon. Da blir intelligens det som er smarte fremgangsmåter innen hvert kulturområde.

Skal det være mulig å sammenlikne menneskelig intelligens på tvers av kulturer med ulike verdier og oppgaver, må testene i noen grad renses for spesifikt kulturelt innhold. Forskning langs denne linjen vil bringe fram en definisjon av hva intelligens er som automatisk vil knytte fenomenet sterkere til variasjoner i genetiske forutsetninger, og nettopp slik hensikten var, bli svakere knyttet til variasjoner innen erfaringer og kultur. Selv om intelligens er rimelig godt definert, blir likevel gyldighetsområdet for den spesifikke konstruksjonen som benyttes i dag, også koplet til samfunn med avanserte og omfattende utdanningsinstitusjoner. Når en kulturs verdsettelse av intellektuell utdanning henger sammen med intelligensnivået i denne befolkningsgruppen, er det fordi testen er prøvet ut og laget ved hjelp av en slik forutsetning.

Jeg skal ikke gå lenger inn på en diskusjon av de enkelte «funn» som blir presentert, selv om det kunne være fristende. Men det er grunn til å peke på at forskningsformidling ikke bare handler om å presentere et sett av funn, men også å gjøre rede for vitenskapelig tenkemåte.

Betegnelsen «sønn» er vel noe av det mest kvasipresise som finnes. Lar man bare sønn tre frem som både sønn og sønn, uten særlig refleksjon, kan argumentrekken føre en nesten hvor som helst. Det er ikke den systematiske avklaringen av hva som er «sønn» som driver fremstillingen i boka til Eia og Ihle – det

er derimot «enten/eller» som brukes til å navigere mellom de kloke og interessante forskerne og de som er ignorante og tendensiøse.

Hadde boka vært skrevet mer som en katalog over nyere kunnskap om menneskelig genetikk og evolusjon, ville den blitt kjedeligere. Og den hadde slett ikke fått samme oppmerksomhet. Men du verden så mye mer den ville vært til hjelp for dem som gjerne vil kople biologisk og kulturelt fundert kunnskap om menneskelig utvikling.

Motsigelseslyst

Eia forteller at han drives av motsigelseslyst. Han bruker seg selv som eksempel. I dag føler han seg krenket av at en forsamling av samfunnsforskere kan komme til å le litt når de hører en foredragsholder som forteller at skilte foreldre kan ha genetiske disposisjoner som resulterer i en høyere skilsmisserisiko hos deres barn. Og han skammer seg over at det tidligere kunne vært han som satt der med håndfliret. Jeg tror ikke dette publikummet ler fordi tanken på at genetiske forskjeller spiller en rolle, i seg selv er så pinlig. Det er snarere fordi eksemplets «sånn», altså skilsmisserisiko, ikke er noe helt entydig fenomen i kulturell eller personlig forstand. Men skilsmisserisiko angår oss alle, og gener som spesifikk forklaring på overføring fra en generasjon til den neste ligger ganske langt unna. Skilsmisserisiko er ikke et fenomen helt på linje med for eksempel øyenfarge eller diabetes eller hissig temperament. Det er kun dersom genetiske forklaringsmåter blir fremført på en måte som avviser at skilsmisse er et fenomen som også må forankres i en sosiokulturell sammenheng, og samtidig må kunne beskrives som et personlig anliggende vi selv kan ha innflytelse på, at det oppstår en kunnskapsmessig kløft. Skilsmisse er et kulturelt konstruert – eller forankret – fenomen.

At Eia får som svar fra sosiologer at de ikke er så interessert i biologi, er ikke særlig oppsiktvekkende. Dersom noen vil undersøke variasjoner mellom personer, for eksempel sammenhengen mellom deres personlige kapasitet til innlevelse og empati og om de er skilt eller ikke, ja så gjør gjerne det. Men dersom de lanserer resultatene som et tegn på at skilsmisse i all hovedsak er arvelig, ja, så vil motsigelseslysten vekkes hos noen.

Min motsigelseslyst egges under lesningen av boka fordi jeg syns forfatterne har så få åpninger for «både/og». Og kunne de ikke lagt litt mer omtanke i å velge ut og definere «sånn og sånn», og ikke bare hoppet fra det ene til det andre på en måte som leseren ikke helt klarer å følge? Men min motvilje følges også av en viss nøling og engstelse. Boka har tiltatt seg en slags definisjonsmakt ved at enhver som protesterer mot den måten budskapet er pakket inn på, allerede er forklart som person. Hvordan skal en kjønnsforsker kunne være kritisk uten å fremstå som en utgave av Per og Pål? Kritikken forklares med henvisning til at hun er en av disse kvinnene som nekter å akseptere at hennes egen utvikling er formet av menneskets utviklingshistorie. I neste omgang kan noen stille spørsmålsteget ved om kjønnsforskere i det hele tatt kan operere som forskere. Dette har skjedd i kjølvannet av TV-serien. Alle vil være raskt ute med å si ja til den helt generelle påstanden om at det er *noe* som skiller kjønnene.

Men likevel går det an å være uenig eller tvilende når dette «noe» antar en spesifikk karakter av at det er akkurat *sånn*. Vi får ikke vite så mye om akkurat hva som er forskjellig mellom kjønnene. Og de ulike strategiene som tillegges kvinner og menn, fremstår ofte som ganske unyanserte og stereotype. For å tilpasse fenomenbeskrivelsen til forklaringer om gener og evolusjon, må atferd og følelser underlegges en form for typologisering. Det er

ikke nødvendigvis noe galt i det, ettersom det er en uavvendelig nødvendighet å definere de kjennetegn som skal forklares ved ulike former for utvikling. Operasjonalisering som hjelpemiddel i forskning er akkurat like nødvendig som det i neste omgang kan bli omstridt.

Samlebetegnelsen *kjønnsforskjeller* dekker over mange ulike former for variasjon og differensiering. Lesere av denne boka lærer sjelden noe om hvor store disse forskjellene er. Forfatterne anklage er at forskjellene benektes blant samfunnsforskerne – mitt motargument er at forfatterne blåser opp og overtolker de samme forskjellene. Det finnes en distinksjon mellom de to kjønn på den måten at de har ulike, men komplementære funksjoner i reproduksjonen. Men så snart en retter oppmerksomheten mot atferd og emosjoner, dreier det seg om sterkere eller svakere former for differensiering.

Hormonforskjeller i fosterlivet differensierer hele organismen, også hjernen, og ikke bare reproduksjonsorganene. Det er og blir imidlertid urimelig å trekke en distinksjon mellom en kvinnelig og en mannlig hjerne. Når en kjønnsmessig differensiering gjøres om til en distinksjon, er dette et kulturelt grep. Akkurat som når mange kjenner seg igjen i

forestillingen at kvinner er fra Venus og menn fra Mars. En forskjell er ikke bare en forskjell – den har også en viss størrelse og et visst gyldighetsområde.

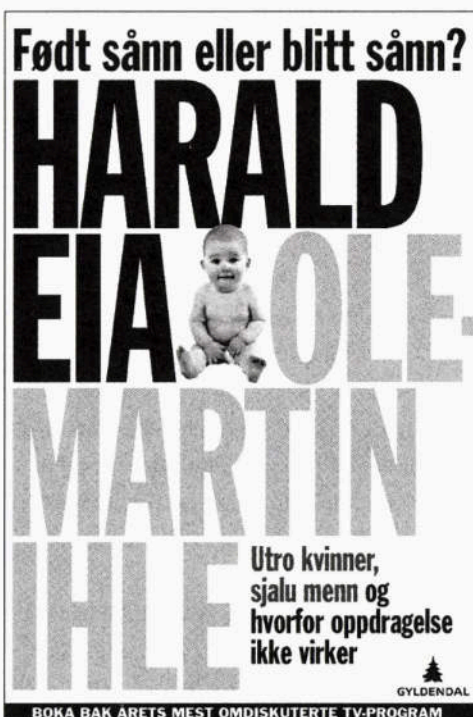
Menn er gjennomgående fysisk større og sterkere enn kvinner. Likestillingsprosjektet bygger ikke på den påstand at kvinner kan bli akkurat like sterke, men på kulturelle forestillinger om hvordan fysisk styrke både skal utvikles og må reguleres – og gjerne sammen med en erkjennelse av at dette kan være vanskelig å få til. Andre menneskelige kapasiteter må trekkes inn og vil settes i sving. Kultur er nettopp en generativ sammenkopling av menneskelige kapasiteter. Kultur blir ikke oppfunnet på nytt av hver enkelt persons preferanser, men er et ferdig sett av virksomheter og kunnskaper som er forankret i tid og sted. Den enkelte trer inn i det og gjør noe av det til sitt. Men grunnleggende sett er kjønnslikestilling et rettferdighetsprosjekt, og det må også diskuteres som det. Da setter man den kroppslige kjønnsdifferensieringen litt i parentes. Eller man kommenterer Eia og Ihles opptatthet av at menn ønsker seg femten sexpartnere gjennom livet, mens kvinner forestiller seg at fem kan være passe: So what? Følgene er minst like interessante som årsakene. ★

HARALD EIA & OLE-MARTIN IHLE: FØDT SÅNN ELLER BLITT SÅNN?

Gyldendal, Oslo 2010

Omtale ved Isabelle Dussauge

Sex, løgner og evolutionens förvrängda löften¹

Født sånn eller blitt sånn? Föds vi eller blir vi till de människor vi är? Harald Eias och Martin Ihles hjärntvättande bok svarar: Vi föds till de vi blir. Och vi är – och föds – olika: Med olika

naturliga intressen, olik begåvade, olik empatiska, olik kapabla till livet – ja, olik mänskliga. Boken *Født sånn eller blitt sånn?* (FSEBS i fortsättningen) tar till light-versioner av evolutionsteori och beteendegenetik samt vardagsklyschor för att driva sin huvudtes: Att vi människor föds olika, att sociala o(jäm)likheter förklaras av våra medfödda olika förutsättningar och val, och att det ligger något humanistiskt i det.

Født sånn! Født sånn! Født sånn!

Utöver en inledning och en avslutning är FSEBS uppdelad i sju kapitel som behandlar var sitt huvudtema: könsidentitet; jämställdhet och könsskillnader; klass och intelligens; sexualitet och könsskillnader; våld; homo-sexualitet; ras och intelligens. Bokens övergripande argument kan sammanfattas enligt följande punkter.

För det första, paradoxen: Dagens samhälle är strukturellt jämlikt, därför kan inte o(jäm)likheter mellan människor förklaras socialt med hjälp av samhällsvetenskapliga/humanistiska teorier. Tvärtom, hävdar FSEBS: människor föds med olika *naturliga* förmågor, intressen och behov; och biologin får mer utslag i ett fritt och jämlikt samhälle som dagens Norge än i det förflutnas tvingande strukturer, där till exempel klass reglerat människors öden med järnhand. Våra medfödda naturliga olikheter är små, men leder till stora

gruppskillnader i samhället, som kvinnors och mäns olika yrkesval och att arbetarbarn i mindre utsträckning än medelklassbarn studerar vid universitet.

För det andra, teorin: Att hävda att människor har olika liv, för att de har olika förmågor och behov är ingen tillräcklig förklaring – varför föds vi med olika förmågor och behov som gör att vi dras till olika saker och beslut i livet? Jo, på grund av evolutionen.

Evolutionen ger oss den ultimata förklaringen till de olikheter som finns i samhället. Evolutionsteorin förklarar varför arbetarklassens barn föds mindre intelligenta än medelklassens: Intelligens är ärftlig. Varför vinner ashkenaziska judar fler Nobelpris än andra: «De» har varit isolerade som grupp och tvingats arbeta med finanser, vilket lett till att de smartaste haft mer social framgång och därför fler partners än andra, och deras bättre gener spritts i befolkningsgruppen. Varför vill inte flickor/kvinnor bli ingenjörer medan pojkar och män attraheras av teknik: Kvinnor är födda med bredare intressen och män som mer enspåriga, systematiska och oempatiska. Varför föds män våldsamma: De har alltid använt vapen för att försvara sig själva och sina kvinnor och barn.

Den version av evolutionsteori och genetik som bokens bevisning vilar på innehåller tre viktiga delargument: att karaktärsdrag och intelligens är *ärftliga*; att naturligt och sexuellt *urval* förklarar de flesta beteenden; att vi är biologiskt de samma som våra förfäder och lever beteendemässigt som *grottmänniskor*, med deras behov och förmågor, men indirekt även med deras hierarkier och arbetsdelning.

För det tredje, är denna teori bättre än andra teorier, för att den är så kallad ultimat. I evolutionsbiologi brukar «ultimat» betyda evolutionära förklaringar som svarar på varför någon egenskap har utvecklats, i kontrast till förklaringar om hur samma egenskap styrs exempel-

vis fysiologiskt. I FSEBS används «ultimat» i mer vardaglig och utökad mening: Där betyder «ultimat förklaring» att förklaringen anger djupa, bakomliggande orsaker till människors beteenden, och olikheter i dessa. För att citera FSEBS på ett inledande exempel på detta, som en kritik av sociologiska förklaringar av mäns våld mot kvinnor som resultat av maskulinitet-sideal:

[L]a oss anta at hun [sociologen Hedda Giertsen] har rett: at den norske mannsrollen åpner for drap. La oss si at menn som dreper, føler noe i retning av: «Jeg er en mann! Ingen kan trække på en man på den måten! Hun må dø!» Likevel må vi forklare *hvorfor* menn tenker og føler sånn. (s. 11)

Varför män gillar maskulina saker och bejaktar maskulint beteende, är det som evolutionsteorin erbjuder att förklara – och alla andra beteenden. I jämförelse ger samhällsvetenskaperna enbart «ytliga» förklaringar, argumenterar FSEBS: Samhällsvetenskap lär oss att folk beter sig som de gör på grund av normer och ideal, men enligt FSEBS förklarar det inte varför människor bejaktar dessa normer och ideal. Alltså är evolutionsteorin överlägsen och djupare än samhällsvetenskaperna: Att «vi föds så» med olika, specifika beteendeegenskaper och behov, förklarar beteendemönster som samhällsvetenskaperna i bästa fall enbart kan beskriva.

Slutsats: Så som vi är, är vi födda! Låt oss begrava samhällsvetenskap, humaniora och andra teorier som försöker belysa maktförhållanden inklusive hur vi naturaliserar orättvisor (orden makt, naturalisera eller orättvisa används inte i boken). Och låt oss älska att vi föds olikt begåvade; det är naturligt och därför värdefullt.

Korthuset: Varför argumentet byggs upp med stor möda, men ändå inte håller

Huvudproblemet med FSEBS:s argument är inte att de är osmakliga eller farliga, det är att de är felaktiga och bygger på så hårt kritiserade studier att man inte kan betrakta dem som vetenskapligt sanna. Vi bör därför läsa FSEBS:s bevisning som ett korthus. Som alla korthus vilar den på olika nivåer, som är beroende av varandra. Blåser ingen vind, ser det ut att hålla – men börjar ett kort darra, faller allesamman. Korthusets bärande delar följer bokens uppbyggnad: Inledningen lägger grundkorten som en bottenvåning för bygget, sedan läggs några återkommande teorikort som bär bokens sex huvudkapitel och till sist, några trumfkort, som dels är strategiskt placerade där det behövs extra stöd, dels avslutar boken och skall skydda den mot väntade anklagelsevindar.

1. Grundkorten (den inledande paradoxen)

Dagens norska samhälle är mer jämlikt än för hundra år sedan, men tyvärr är det inte jämlikt och inte jämställt, varken ekonomiskt, socialt eller kulturellt. Människor har inte tillgång till samma rättigheter, livsvillkor, intressen, önsningar, drömmar eller möjligheter till att förverkliga dessa. Beroende på om vi föds vita eller ej, rika eller fattiga, i en intersex-, mans- eller kvinnokropp, i en utbildad familj eller inte, i Norge eller någon annanstans – beroende på allt detta och mer får vi olika chanser i livet i det norska samhället. Det är också en illusion att tro att människor är befriade från en social reproduktion av normer om vad som är ett möjligt och önskvärt liv. Eller, som sexualitetssociologen och genusvetaren Michael Kimmel skriver: «Genusskillnader är resultatet av genusojämlikheter, och inte tvärtom» (cite-

rad i Fine 2010:235, min översättning.)

FSEBS:s existensberättigande är beroende av dess inledande, falska paradox. Är samhället inte jämlikt, är det inte konstigt att över- och medelklassbarn lyckas bättre i skolan än andra. Det är inte heller konstigt att olika sociala grupper har olika önskemål för sina liv i ett samhälle där människor inte har lika tillgång till olika livsideal, till exempel vad gäller könsidentitet och könsuttryck; utbildning eller jobb; att bli ingenjör eller sjuksköterska; promiskuitet eller monogami; hetero-, homo- eller annan sexualitet, et cetera.

FSEBS:s inledande paradox är konstlad – och vinglig. Dess funktion är att rama in och i varje kapitel legitimera bokens huvudbygge, vars argumentstruktur analyseras i det som följer.

2. Huvudkorten

Bokens huvuddel är beroende av flera teorikort. Inte minst för att empirin inte finns eller inte stödjer bokens huvudtes, vilket detta avsnitt kommer till viss del att behandla (se *Facit* i internetversionen av denna artikel för detaljer om detta). Den förklaring som FSEBS utgår från, är att allt är ett resultat av evolutionen – inte bara detta att många av oss har två ögon att se med och två öron att höra med; utan även varför vi beter oss som vi gör, och varför vår kultur och våra sociala normer ser ut som de gör. De huvudsakliga teorikorten i de återkommande resonemangen ser ut att bygga en fin struktur: ärftlighetskortet; urvalskortet; grottmänniskokortet. Här sammanfattas varför dessa kort är bara kort.

Ärftlighetskortet: Karaktärsdrag och intelligens är inte ärftliga, och de studier som försöker bevisa att de är det, lider av så allvarliga tillkortakommanden att forskare upprepade gånger har uppmanat vetenskapssamhället att hålla sig borta från dessa studiers metoder (Joseph 2004, Holmberg 2005, Richardson &

Norgate 2006). Ärftlighetsfakta om intelligens vilar på tvilling- och adoptionsstudier, det vill säga jämförelser mellan biologiskt relaterade och icke-relaterade barn som växer upp i olika familjer. Resultat från dessa studier återspeglar först och främst de antaganden och metodfel som är inbyggda i tvilling- och adoptionsstudier. I sådana ärftlighetsstudier av intelligens handlar det i första hand om att resultaten återspeglar det samband som finns mellan deltagarnas IQ och deltagargruppernas ålder och klass, samt så kallade indirekta genetiska effekter. Indirekta genetiska effekter betecknar det faktum att biologiskt relaterade personer, som barn och deras biologiska föräldrar eller biologiska syskon, är mer lika än biologiskt orelaterade personer vad gäller utseende och etnicitet. Det spelar stor roll för omgivningens bemötande av barnet/personen som intelligent eller ej, vilket i sin tur har stark påverkan på barnets/personens IQ och beteende. Studiernas resultat kan således inte åberopas som vetenskapliga bevis för ärftligheten av IQ, personlighetsdrag eller beteende (se fler detaljer i *Facit*). Spekulativevolutionstolkningar av *hur* det kan komma sig att vissa grupper föds mer intelligenta än andra, är därför meningslösa – ungefär lika nyttiga som att idag spekulera över varför jorden är platt.

Urvalskortet: Den saliga kombination av evolutionsteoretiska och beteendegenetiska resonemang som åberopas i FSEBS erbjuder skraddarsydda förklaringar till alla mänskliga beteenden. När det inte handlar om naturligt urval, eller idén om survival-of-the-fittest, är förklaringen sexuellt urval, som utgår från att män och kvinnor har levt under olika, köns-specifika omständigheter på grund av skillnader i deras reproduktiva system. När inte urval ligger till grund för gruppskillnader, som till exempel i bokens resonemang om IQ och ras, blir det genetisk drift som åberopas, det vill

säga idén om att människogrupper som lever relativt isolerade från varandra, utvecklas genetiskt olika. Och inom ramen för genetisk drift blir det urval igen, som i bokens spekulationer om ashkenasiska judars framgångar i intellektuella yrken. När det inte hittats några gener eller ens genkombinationer som går ihop med ett påstått genetiskt ärftligt beteende, såsom intelligens eller sexuell preferens, blir FSEBS:s nödutgång att det säkert finns så många möjliga genkombinationer som leder till dessa egenskaper att det inte går att identifiera dem. Anar ni oråd? Det är helt enkelt så att beteende inte styrs av gener, och att naturligt urval och sexuellt urval, två pelare i darwinistisk evolutionsteori, inte förklarar allt hos människan. Den feministiska evolutionsbiologen Malin Ah-King har visat att teori och forskning i evolutionsbiologi historiskt sett har påverkats och fortfarande är påverkade av samhällets normer om manligt och kvinnligt, vilket leder till felaktiga beskrivningar och tolkningar av kön och sexualitet (Ah-King 2009). Mer generellt, som till exempel paleontologen Stephen Jay Gould (2000) och neurobiologen Steven Rose (2000) har förklarat, är inte människans beteenden «designade» för någonting. Urval av de mest anpassade människodragen är bara *en* av evolutionens mekanismer. Mycket slump ingår i evolutionen, hela tiden. Många av våra mänskliga egenskaper har aldrig haft någon funktion, och aldrig valts ut av någon evolutionsmekanism.

Grottmänniskokortet: För att undvika att behöva presentera bevis för evolutionsspekulationer, till exempel i form av identifierade gener eller genkombinationer som inte finns, tar FSEBS gärna till det evolutionspsykologiska resonemanget om att vi är genetiskt lika de människor som levde för 40 000–100 000 år sedan, och därför beter oss som våra förfäder. Till exempel förklarar FSEBS att män är

våldsammare än kvinnor för att män, men inte kvinnor fick bära vapen under denna forntid. Många kritiker refererar till sådana spekulativa evolutionsscenarier som «just så-historier», *just so-stories*.² Namnet är lånat från Rudyard Kiplings *Just So Stories* (1902), som är en samling av korta, underhållande fiktionstexter som ser ut som vetenskap, men bygger på fantasifulla påhitt. På norska heter en av de senaste översättningarna av boken efter en av sagorna, *Hvordan elefanten fikk snabel*.³ Evolutionsberättelser om mänskligt beteende av den typ som utvecklas i FSEBS är minst lika underhållande, men inte mer vetenskapliga än den charmiga sagan om hur elefanten en gång fick sin snabel. Sanningen är att vi knappast vet någonting om arbetsdelning, sexualitet, familjeliv eller människornas psykologi i den «fornhistoriska miljö» som FSEBS:s evolutionspsykologiska sagor hänvisar till, som sociologen Hilary Rose påpekat (H. Rose 2000). Vilket är praktiskt ur evolutionspekulatorernas synvinkel, då det inte kan presenteras bevis eller motbevis för scenarier om hur människor levde och tänkte då. Istället brukar samtida förhållanden projiceras på denna imaginära forntid, som sedan används som förklaring på samtiden (S. Rose 2000:253).

Med tunna teorikort och felaktiga empirikort bygger författarna resonemang som ger sken av att hålla. Men FSEBS behöver dessutom övertyga om att dess bygge håller bättre än konkurrenterna inom den forskningsfront som också gör anspråk på att förklara samhällets maktförhållanden, till exempel inom sociologi, antropologi, historia, psykologi, genusforskning och statsvetenskap. För att kunna legitimera sitt perspektiv bygger därför FSEBS upp en osynlig fiende och tar till ett par trumfkort som presenteras nedan.

3. Trumfkorten och den osynliga fienden

Den osynliga fienden är FSEBS:s egen version av samhällsvetenskap och humaniora, en halmdocka som korthuset kan göra anspråk på att överträffa. I denna version likställs all samhällsvetenskap och humaniora med social-deterministiska teorier och presenteras nästan som ett skämt. FSEBS uppvisar ett fascinerande ointresse för att förstå eller återge något av de senaste trettio årens teorier som utvecklats och använts i humanistiska och samhällsvetenskapliga ämnen, särskilt inom genusvetenskap. 1990- och 2000-talets queer-teori beskrivs och kritiseras som om den var identisk med John Moneys psykosociala teorier om kön på 1950- och 1960-talen.⁴

Denna hum-sam-genus-halmdocka är inte svår att skratta åt och hata. Halmdockan är dum (John Money hade fel! Hahaha!), och halmdockan är arrogant (queerteoretiker ler åt frågan om biologin! Bu!). Och då välkomnar vi hjälten, FSEBS iklädd evolutionspsykologins och beteendegenetikens kappa, som följer denna halmdocka, räddar oss från lögn och indoktrinering och istället erbjuder till synes förnuftiga förklaringar. Anja Sletteland (Sletteland 2010) förklarar att detta är en dramatisering, som är möjlig just på grund av att samhällsvetenskap, humaniora och genusforskning har en svag ställning i den norska offentligheten, och folk har för lite kunskap om dessa fält. Sletteland påpekar också att vetenskapliga discipliner som har hög status i politiken, som till exempel nationalekonomi, eller i den allmänna opinionen, som naturvetenskap och biologi, antingen inte behandlas alls eller undgår kritisk granskning i tv-programmet *Hjernevask*. Det samma gäller i FSEBS.

Det faktum att samhällsvetenskaper, humaniora och genusforskning oftast erbjuder mer tillfredställande teorier för de frågor som

FSEBS lyfter fram, som våld, könsidentitet, sexualitet, segregation och socialreproduktion, gör att dessa teorier aldrig kan fungera som en halmdocka för FSEBS:s behov. Istället måste en osynlig fiende, till exempel en karikatyr av queerteori, målas upp i varje hörn så att FSEBS blir den som modigt avslöjar fiendens sanna ansikte och närvaro i alla samhällsskick. Förstås är denna bild konspiratorisk och lätt paranoid. Queerteori genomsyrar norska lagar? – *you wish*. Men konspirationsbilden hjälper bygga upp denna dramatik i vilken FSEBS är en modig hjälte som läsaren därför gärna vill identifiera sig med, och vars projekt man således implicit uppmanas att omfamna.

Halmdockan räcker dock inte hela vägen. För att övertyga skeptiker om att naturvetenskapliga verktyg är bäst lämpade att förklara samhälle, psykologi och kultur, är det inte tillräckligt att hum-sam-genus-halmdockan är dålig. FSEBS måste kunna erbjuda bättre och visa sig mer humanistisk än humaniora. Där kommer bokens trumfkort in: ultimätförklaring och biologins inneboende humanism.

Ultimätförklaring är det som evolutions-teorin erbjuder, enligt FSEBS. En förklaring till allt, en teori som *förklarar* de förhållanden som samhällsvetenskap och humaniora sägs enbart kunna kartlägga, till exempel varför män vill vara maskulina. Det finns dock tre huvudproblem med FSEBS:s »ultimata» förklaringar. För det första, och som Rose och Rose (2000) påpekat, duger i många fall sociologins närmare förklaringar bättre än evolutionspsykologins möjliga ultimata förklaringar: De förklarar mer och har bevis för de orsakssamband de föreslår, medan ultimata förklaringar inte kan förklara specifika situationer. FSEBS:s utsagor om varför många kvinnor och många män dras till ett-könsdominerade-yrken erbjuder ingen förklaring till varför många andra inte gör det. FSEBS:s förklaring till att homosexuella män i mindre

utsträckning dras till mansdominerade yrken – att de är födda kvinnligare än normala, det vill säga heterosexuella män – förklarar inte varför många ändå gör det. I kontrast visar sociologiska studier av hbt-personer att dessa väger in olika intressen i sitt yrkesval, inklusive föreställningar om homofoba maskulina arbets-kulturer respektive andra yrkeskulturers förväntade öppenhet för olika köns- och sexualitetsuttryck (Lehtonen 2002, Ljunggren m.fl. 2003, Ungdomsstyrelsen 2010:189–190).

För det andra, som Steven Rose (2000) förklarat, förväxlar evolutionspsykologins ultimata förklaringar två helt olika saker: möjliggörande och orsakssamband. Till exempel är konst, i de olika former som mänskligheten producerar den idag, *möjlig* tack vare att människor har utvecklade egenskaper: ögon som ser vissa våglängder (färger), hjärnor och kroppar som gör det möjligt att producera såväl råmaterial som konstverk. Men ingen av dessa förmågor är en *orsak* till den konst som produceras: om det var så, vore all konst likadan. Varken evolutionen eller utvecklade mänskliga förmågor är en orsak eller en förklaring till mänsklig konst; ännu mindre kan de åberopas som specifika förklaringar till de olika sorters konst som mänskligheten producerar.

Ett tredje problem med FSEBS:s ultimätförklaringar är att dessa gör ett abstrakt begrepp – *evolutionen* – till överordnad anledning till alla våra mänskliga beteenden, och gör människor till passiva fordon för evolutionens riktning (eller för själviska gener, med sociobiologins hjälte Richard Dawkins metafor). FSEBS:s ultimätförklaringar fungerar därför som en religiös teori som bygger på ett närmast religiöst språk och religiösa känslor hos dess läsare (Nelkin 2000).

Det tilltalande argumentet att evolutions-teori erbjuder ultimata, och därför bättre, förklaringar till mänskligt beteende, är följaktligen felaktigt. FSEBS:s påstådda ultimata

förklaringar förklarar mindre, håller som regel inte teoretiskt, misstar möjligheter för orsaker i deras tolkningar av människobiologi och appellerar istället till religiösa känslor.

Biologins inneboende humanism är ett sista trumfkort, med vilket FSEBS genomgående försöker vifta bort möjliga anklagelser om rasism och sexism. Argumentet upptar bland annat hela avslutningskapitlet. Istället för att stå för konsekvenserna av de pseudovetenskapliga berättelser som rullats upp i boken, vänder författarna tvärt i sista kapitlet och hävdar dels att de medfödda skillnader de påstår finns mellan olika sociala mänskogrupper, är små jämfört med vår gemensamma mänskliga natur; dels att biologin erbjuder en ärlig, men snäll, humanistisk syn på mänskligheten. Vi uppmanas att älska de små olikheter som skiljer oss människor, vilket i praktiken skulle innebära att älska de grovt värdeladdade kategoriindelningarna som boken serverat, bland annat: dumma svarta och dumma arbetare, smarta medelklass vita, enspåriga våldsamma icke-kommunicerande män och omsorgsfulla ofokuserade bröllopsökande kvinnor.

Problemet är att de olikheter som FSEBS påstår finns medfödda i vår biologi, inte beskrivits som små. Man kan undra vilka gemensamma drag som finns kvar i denna «gemensamma mänskliga natur» som författarna uppmanar läsaren att vilja bygga ett samhälle på, när vi sägs födas, bland annat, med starkt olika intelligens, sexuella begär, lekintressen, yrkesintressen, förmågor att orientera oss i främmande landskap, empati, våldsbenägenhet, könsidentitet och politiska åsikter. FSEBS listar några universella egenskaper som författarna menar utgör vår gemensamma mänskliga natur, bland annat skvaller, humor, rädsla för ormar, konst och lek. Är inte detta ett magert underlag för ett samhälle att vila på? Dessutom, och mer all-

varligt, hävdar FSEBS att strukturella ojämlikheter, såsom vita och svartas olika framgångar i utbildning och arbete i USA, eller kvinnor och mäns olika representation i statusyrken i Norge, är ett naturligt och därför acceptabelt resultat av människors olika medfödda, *naturliga* intressen, förmågor och behov. Detta FSEBS:s argument, menar jag, går *inte* – varken politiskt eller logiskt – att vifta bort med en vädjan om mångfaldstolerans. Och medan biologisk mångfald är ett sympatiskt och politiskt användbart argument för maktminoriteter i behov av legitimitet, är det ett hån mot alla minoriteter att FSEBS föreslår det som plåster på det stora rasist-sexist-homofob-sår som boken skapar med sina ogrundade påståenden. Det är också ett hån mot alla organisationer som arbetar dagligen med att reparera de skador som strukturell och individuell rasism, sexism, klassförtryck, transfobi och homofobi tillför människor i minoritetsposition.

FSEBS:s huvudargument håller således inte mer än ett korthus. Blåser man lite logik och lite vetenskap på det, faller det ihop. Min förvåning var därför stor när jag läste aprilrecensionerna av FSEBS i norska tidningar. Bokens vetenskapliga innehåll ifrågasattes inte, och tvärtom hyllades författarna ofta för sin pedagogiska förmedling av svår biologisk forskning.⁵ Utöver etiska principer bryter FSEBS mot grundläggande vetenskapliga värden som ärlighet, logik och konsekvens. FSEBS ger en skadligt förvrängd bild inte bara av samhällsvetenskap och humaniora, vilket författarna inte försöker dölja, utan även av biologi och psykologi.

Luftslott: Att äta den ovetenskapliga kakan och ha den kvar

Ett generellt problem med FSEBS är att den är dåligt påläst (eller värre, oärlig), samtidigt

som den ger sig ut för att bygga på vetenskapliga studier och resonemang. Medan det bedrivs en hel del seriös – och ödmjuk – evolutionsbiologi i världen, baseras de flesta av bokens kapitel på berättelser och böcker från några få gurus som Steven Pinker and Martin Daly, från evolutionspsykologin, en ovetenskaplig disciplin som växt fram i kölvattnet av 1970-talets diskrediterade sociobiologi.⁶ När FSEBS bygger sina resonemang på studier genomförda av mer respekterade forskare, som till exempel beteendegenetikern Robert Plomin, vars arbete återopas i FSEBS för att bevisa intelligensens ärftlighet, försöker inte ens FSEBS referera till den allvarliga vetenskapliga kritik som riktats mot studiernas metod, vilket skulle motbevisa deras resultat att intelligens är ärftlig. Den typen av vetenskaplig kritik kräver bara lite research (se *Facit* för några referenser). Men medan FSEBS ibland och parentetiskt anger varför en hardcore-biologistisk tolkning av studierna kan ifrågasättas, skonas de flesta återopade källorna från den typen av granskning.

Där bör tilläggas två allvarliga svagheter i bokens påstådda vetenskaplighet: För det första refererar aldrig FSEBS direkt till vetenskapliga studier. Istället är det – med få undantag – de återopade forskarnas populära böcker eller intervjuer med dem FSEBS bygger på. För det andra består en nyckelretorik i FSEBS's resonemang i att erkänna de egna teoriernas spekulativa karaktär, men lägga till att de ändå är möjliga tolkningar – och vad ska vi göra om de stämmer? Till exempel s. 264:

Etter alt som er skrevet og sagt, er det faktisk slik at man pr. dags dato ikke vet hvorvidt det er genetiske intelligensforskjeller mellom ulike raser. Det eneste man vet, er at muligheten er der. Men det reiser et viktig spørsmål: Hva gjør man hvis man finner det?⁷

Alltså framställer först FSEBS sida efter sida av högst spekulativa pseud-/ovetenskapliga förklaringar med till exempel rasistiska innebörder; men erkänner samtidigt att de inte utgör den bästa tänkbara förklaringen; för att sedan igen fortsätta driva bilden att människogrupper föds med olika förmågor och personligheter, ifall förklaringen ändå skulle vara sann.

Det heter att äta kakan och att ha den kvar. Retoriskt innebär det att FSEBS kan komma undan med felaktigheter och rasistiska uttalanden, men med politisk korrekthet i behåll. Rent logiskt håller det inte; och politiskt är det oärligt och föga subtilt.

Att göra karriär på ovetenskap och evolutionens förvrängda löften

Varför skriva en hel bok om osannheter, om än i god tro? Varför ger sig två utbildade människor in på att publicera ovetenskapliga berättelser med destruktiva politiska konsekvenser? Kanske för att det säljer. Den enorma uppmärksamhet som *Hjernevask* och FSEBS fått, tyder på det. FSEBS påminner lite om succén för *Män är från Mars och kvinnor är från Venus* (1992), där själva boken utgör bara en liten del i en hel självhjälps- och terapi-industri som gjort författaren John Gray trollrik på rekordtid. Slående likheter mellan de två företeelserna är ett stort offentligt genomslag för deras utsagor; att dessa utsagor är ovetenskapliga; att kritiken av böckernas innehåll inte nått fram i samma utsträckning; att ett grundbudskap till läsaren är att gilla läget; att många människor läser dessa böcker och använder deras innehåll, om än med en nypa salt, som moralisk vägledning i sina liv.

Man kan däremot undra varför FSEBS:s berättelser är så populära idag trots den osmakliga resonansen med nuförtiden långt mer impopulära teorier som hade sin guldålder under första hälften av 1900-talet: euge-

niken, det vill säga rashygien. Likheterna finns: FSEBS:s utsagor naturaliserar samhällets orättvisor; de ger sig på såväl människogrupper utanför nationalstatens vita gemenskap som maktminoriteter innanför (i FSEBS, först och främst icke-vita, kvinnor, intersexbarn, arbetare, homosexuella och outbildade). Men det vore felaktigt att tro att FSEBS är tillbaka till 1930-talet. Tvärtom är FSEBS på många sätt ett barn av sin tid, åtminstone när det gäller dels fokusskiftet från människors förmågor till människors intressen; dels individcentreringen i den nya samtida biomedicinen.

Naturliga intressen: I det viljande subjektets namn

Den äldre eugenikens teorier intresserade sig för människogrupperns olika naturgivna *förmågor*. I kontrast är en stor del av FSEBS:s evolutionsberättelser besatta av människors olika naturliga *intressen*; särskilt män och kvinnors då dessa intressen anses förklara skillnader i livsval och inte minst i karriär- och strukturella löneskillnader.⁸ Förutom att detta kan tolkas som en strategisk omfokusering, vill jag läsa detta skifte mot *intressen* som en trend i linje med en viss samtida förståelse av demokrati och civilisation. FSEBS argumenterar att det är ociviliserat att eftersträva en jämn fördelning av män och kvinnor i olika yrken då det skulle göra våld på dessa människors påstådda medfödda intressen. Argumentet gör den individuella viljan till överordnad i förhandlingen mellan individer och samhällsordning. Vidare inskriver det sig i idén att vi människor i grund och botten är viljande subjekt i ett samhälle vars institutioner ska fungera som en service för medvetna individer-konsumenter. Att inte ifrågasätta människors intressen och viljor är således en mycket specifik ingång i frågan om hur jämlikhet och frihet ska uppnås i ett samhälle. Det finns en resonans mellan FSEBS:s

evolutionspsykologiska berättelser om våra medfödda intressen och den samtida liberala/nyliberala ordningen där människors individuella viljor anses viktigare att respektera än andra former av jämlikhet och frihet som skulle kunna resultera från till exempel statsintervention.

Som dussintals genusvetenskapliga studier visat, och som socialpsykologen Cordelia Fine skriver om mäns och kvinnors yrkesval, är det dock inte svårt att se hur människors intressen formas av de sociokulturella sammanhang de lever i:

[Psykologen] Susan Pinker tolkar den yrkesmässiga könssegregationen i USA, Australien och Sverige som en återspeglning av kvinnors sanna preferenser, otvingade av ekonomiska bekymmer, familjepress eller statskontroll. Men (...) yrkesintressen är inte något som vi kan bära omkring i våra huvud, avskilt och skyddat från påverkan från den yttre världen. (...) [K]ulturella verkligheter och föreställningar om kvinnor och män – representerade i befintliga ojämlikheter; i reklam; i samtal; i andra människors tankar, förväntningar eller beteenden; eller framkallade i våra egna tankar av omgivningen – påverkar vår självbild, intressen och beteenden. (Fine 2010:95, min översättning)

Att ifrågasätta att individuella människors viljor är ett uttryck för en autentisk individualitet och alltid är det bästa för individen och samhället, är inte omöjligt, och det har humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning gjort i betydande grad. Men det är helt enkelt inte populärt idag; och FSEBS:s evolutionsberättelser med mäns och kvinnors icke-ifrågasatta olika intressen och viljor i fokus ekar starkt med denna trend.⁹

Min poäng var att FSEBS:s evolutions-

berättelser i detta skiljer sig avsevärt från den äldre eugeniken. Däremot blir FSEBS:s hållning mer tvetydig när den kombinerar evolutionspsykologins fokusering på intressen med beteendegenetikens fokusering på olika förmågor ärftlighet. Medan det inte går någon rak historisk linje från rashygien till beteendegenetiken, överlevde eugenikens vision «om att förklara . . . mänskliga egenskaper och beteenden med ärftlighet . . . i nästa nya biologi: molekylärbiologin» och därifrån i beteendegenetiken (Holmberg 2005:76).

Kombinationen av tankegångar om viljande individer och om ärftlighet av egenskaper är en inte helt uppenbar intellektuell övning som skapar många diskrepanser i FSEBS:s resonemang. Men det intressanta här är att boken gör de mindre trevliga ärftlighets-tankarna mer tilltalande genom att integrera dem i den idag mer bärande och mer attraktiva ideologin om viljande individer.

Den nya biomedicinen: I individens namn

Den andra stora skillnaden mellan FSEBS och eugeniken som gör FSEBS till en samtids bok, är den biologiska människosyn som härskar genom boken. Som bland andra sociologerna Adele E. Clarke och Nikolas Rose har påpekat (Clarke m.fl. 2003, N. Rose 2007, N. Rose 2008), har samtida biomedicinska förståelser av människan förflyttat sig från det tidiga 1900-talets indelning i stora standardkategorier som ras mot en individualiserad syn på biologin. I dagens molekylär-genetiska biologi är varje människa unik och bär med sig individuella förmågor och risker, som hon väntas förvalta och ta ansvar för.

Ska man inte studera olika genetiska skillnader mellan olika etnicitetsgrupper för att ta fram bättre anpassad medicin? frågar Rose (2008) retoriskt. Medan det i sig inte är något dåligt, då den vite unge mannen ofta utgjort

en ickeproblematiserad medicinsk norm för hela världens behandlingar, är det en felriktad åtgärd, menar Rose. De största orsakerna till högre ohälsa hos icke-vita i västerländska samhällen är bristande rättigheter orsakade av strukturella orättvisor, inklusive sämre sociala villkor och sämre tillgång till bra hälso- och sjukvård. Detsamma gäller även hbt-personers hälsa och tillgång till kvalitetsvård. Individinriktad genetisk forskning klingar ju sexigare, men låter plötsligt som ett dåligt skämt när de strukturella och politiska problemen dagligen sopas under mattan av såväl allmänheten som av politiska instanser.

Men som Sujatha Raman och Richard Tutton förklarat i respons till Rose (Raman & Tutton 2010) innebär inte den samtida individualiseringen av biologin att de stora kategorier-nas tid i medicinen är förbi. Tvärtom, det som pågår nu, är att den nya individcentrerade biomedicinen fortfarande definierar människor i relation till indelningarna ras, klass, kön, sexualitet. Historiskt sett är skillnaden att dessa sociala kategoriseringar nu får ett nytt liv i en annan form, till exempel i statistiska beräkningar där de är svårare att komma åt, förstå, eller kritisera.

Evolutionsspirr i en nyliberal tid

Idag är vi alltså individer med naturgivna viljor enligt denna nya biologi och psykologi som alltför väl passar i den nyliberalt inspirerade ordningen som installerats de senaste tjugo åren i Skandinavien. När vi yttrar vår individualitet med hjälp av rådande biologiska och evolutionspsykologiska berättelser, såsom FSEBS:s, positionerar vi oss igen i ett landskap av ras, etnicitet, kön, sexualitet, klass. En skillnad till 1930-talets rashygien är att FSEBS:s utsagor gör det möjligt för de av oss som är vita, födda i rätt land, i rätt familj och med rätt och otvetydigt kön, med ett fint jobb vi gillar och med tillräcklig inkomst, att inte se denna

position. FSEBS:s berättelser gör det möjligt för vissa av oss att njuta av våra socialt medfödda privilegier, utforska våra individuella viljor, känna oss lite utvalda (vilken tur jag hade som föddes intelligent!) och samtidigt unna andra att också känna sig som fullständiga individer, om än i en lite mindreskalig fullständighet.

Det är där FSEBS:s popularitet ligger. 1930-talets rashygien passade alla politiska partier i Sverige – den fungerade såväl för konservativa som för socialdemokrater – och den var statens rashygien. I kontrast till 1930-talets eugenik som var en statens rashygien, utgör FSEBS berättelser mer av en individens livshygien. De just-så-teorier som FSEBS levererar passar också i olika politiska landskap med genomindividualiserad syn på samhället. Det är ingen slump att FSEBS blev skriven och fick sitt genomslag nu i Norge, tio till trettio år efter att samma eller liknande utsagor slog igenom i USA och Storbritannien. Antropologen Roger Lancaster skriver att de senaste årtiondens stora samhällsomvandlingar är nyckeln till evolutionspsykologins popularitet sedan 1990-talet. Å ena sidan har nyliberalisering inneburit statens avstående från dess tidigare samhällsansvar och inneburit att «det sociala ansvaret ökat någon annanstans» vilket varit kärnfamiljen i politiskt högervända samhällen. Å andra sidan har nyliberaliseringens frihetsideal gynnat nya sociala rörelser som hbt-rörelsen, sexuell frihet och tolerans samt en problematisk marknadifiering av nya identiteter. Således, resonerar Lancaster, har nyliberaliseringen utgjort en grogrund för motsägelsefulla politiska trender – konservatism och motstånd – om äktenskap, skilsmässa, genusrelationer, homosexualitet och familjeliv. I detta sammanhang fyller evolutionspsykologiska berättelser en tydlig funktion: de erbjuder «ett insisterande på att män och kvinnor är olika och komplementära trots

snabba förändringar i genusrelationer; en nostalgi för heterosexuell familjelycka årgång 1950, trots pågående förändringar i familje- och släktskapsformer; och den fantastiska tillskrivningen av dessa fasta identiteter och institutioner till evolutionens mytiska tid.» (Lancaster 2006:117, min översättning, kursivering i original).

Den nya hygien som erbjuds i FSEBS, innehåller även den en moralisk lära. Men denna gång står det individuellt och ovetande nostalgiskt levda hoppet att varenda av oss ska lyckas uppnå sin medfödda potential i fokus. FSEBS:s historier om biologisk utvaldhet ger näring åt detta hopp, och pirr åt de livsscenarioer som är möjliga inom ramen för detta: *Vi är alla utvalda av evolutionen, särskilt vi som föddes smarta! Men kommer jag med tillräcklig självkännedom fatta de beslut som är bra för mig, och välja ett yrke som passar mina intressen och ge mig en lön som jag förtjänar?* Det som inte alltid syns lika väl är att detta hopp, detta pirr är andra sidan av samhällskravet att alla människor ska ta ansvar för att veta vad de vill och individuellt bevisa vad de är värda inom skenbart meritokratiska samhällssystem. I denna logik älskar många av oss att hoppas att vi kommer att få de mänskliga rättigheter (*uppnå vår medfödda potential!*) som ett flertal för inte så länge sedan trodde var allas rättigheter värda att politiskt kämpa för.

FSEBS:s popularitet består av att den erbjuder fiktioner som är som klippta och skurna för en avpolitiserad, individualiserad tid av ökande sociala orättvisor. Med dessa berättelser underhålls publiken med att utforska sina egna medfödda begränsningar, skratta åt dem, acceptera dem och älska allas, men särskilt andras, underordning. ★

Referenser

- Ah-King, Malin 2009. «Queer Nature, Towards a Non-Normative Perspective on Biological Diversity». I: Janne Bromseth, Lisa Folkmarson Käll och Katarina Mattsson (red.): *Body Claims*. Uppsala: Centre for Gender Research, Uppsala University.
- Clarke, Adele E., Jennifer Fishman, Jennifer Fosket, Laura Mamo och Janet Shim, 2003. «Biomedicalization: Technoscientific Transformations of Health, Illness, and U.S. Biomedicine». *American Sociological Review* 68:161–194.
- Eia, Harald og Martin Ihle 2010. *Født sønn eller blitt sønn? Utro kvinner, sjalu menn og hvorfor oppdragelse ikke virker*. Oslo: Gyldendal.
- Fine, Cordelia 2010. *Delusions of Gender: How Our Minds, Society, and Neurosexism Create Difference*. London: Icon Books.
- Gould, Stephen Jay 2000. «More Things in Heaven and Earth». I: Rose, H. & Rose, S. (red.): *Alas, Poor Darwin: Arguments Against Evolutionary Psychology*. London: Jonathan Cape.
- Gray, John 1992. *Män är från Mars, kvinnor är från Venus*. Stockholm: Bromberg.
- Holmberg, Tora 2005. *Vetenskap på gränsen [Science on the line]*. Lund: Arkiv förlag.
- Jordan-Young, Rebecca 2010. *Brain Storm: The Flaws in the Science of Sex Differences*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Joseph, Jay 2004. *The Gene Illusion: Genetic Research in Psychiatry and Psychology Under the Microscope*. New York: Algora Publishing.
- Kipling, Rudyard 2007. *Hvordan elefanten fikk snabel: og andre fortellinger*. [Oslo]: Gyldendal.
- Kraus, Cynthia 2010. «A Brain of One's Own: Feminism, Neurobiology, and the Subversion of Identities?», presenterat på NeuroGenderings: Critical Studies of the Sexed Brain (Symposium, Uppsala Universitet, 25–27 mars 2010).
- Lancaster, Roger N. 2006. «Sex, Science, and Pseudoscience in the Public Sphere». *Identities: Global Studies in Culture and Power* 13 (1): 101–138.
- Landström, Catharina 2007. «Queering Feminist Technology Studies». *Feminist Theory* 8 (1): 7–26.
- Lehtonen, Jukka (red.) 2002. *Sexual and Gender Minorities at Work*. Helsingfors: Stakes.
- Ljunggren, Gunilla, Kerstin Fredriksson, Åsa Greijer och Marie-Louise Järdert Rafstedt 2003. *Arbetsvillkor och utsatthet. En studie genomförd som ett led i arbetet att motverka diskriminering eller kränkande särbehandling beroende på sexuell läggning*. Stockholm: Statistiska centralbyrån, programmet för arbetsmiljöstatistik.
- Maasen, Sabine och Barbara Sutter (red.) 2007. *On Willing Selves: Neoliberal Politics and the Challenge of Neuroscience*. Palgrave Macmillan.
- McCaughy, Martha 2008. *The Caveman Mystique: Pop-Darwinism and the Debates Over Sex, Violence, and Science*. London, New York: Routledge.
- Nelkin, Dorothy 2000. «Less Selfish than Sacred? Genes and the Religious Impulse in Evolutionary Psychology». I: H. Rose och S. Rose (red.): *Alas, Poor Darwin: Arguments Against Evolutionary Psychology*. London: Jonathan Cape.
- Raman, Sujatha och Richard Tutton 2010. «Life, Science, and Biopower». *Science, Technology & Human Values* 35 (5):711–734.
- Richardson, Ken och Sarah H. Norgate 2006. «A Critical Analysis of IQ Studies of Adopted Children». *Human Development* 49 (6):319–335.
- Rose, Hilary 2000. «Colonising the Social Sciences?». I: H. Rose och S. Rose (red.): *Alas, Poor Darwin: Arguments Against Evolutionary Psychology*. London: Jonathan Cape.
- Rose, Hilary och Steven Rose 2000. *Alas, poor Darwin: arguments against evolutionary psychology*. London: Jonathan Cape.
- Rose, Steven 2000. «Escaping Evolutionary Psychology». I: Rose, H. & Rose, S. (red.): *Alas, Poor Darwin: Arguments Against Evolutionary Psychology*. London: Jonathan Cape.
- Rose, Nikolas 2007. *The Politics of Life Itself: Biomedicine, Power, and Subjectivity in the Twenty-First Century*. Princeton: Princeton University Press.
- Rose, Nikolas 2008. «Race, risk and medicine in the age of «your own personal genome»». *Biosocieties* 3 (4): 425–441.
- Sletteland, Anja 2010. «Hjernekrigens kortslutning» [online], *Samtiden*. Elektroniskt tillgänglig på: http://www.samtiden.no/10_2/art1.php.
- Ungdomsstyrelsen 2010. *Hon Hen Han: En analys av hälsosituationen för homosexuella och bisexuella ungdomar samt för unga transpersoner*. Stockholm: Ungdomsstyrelsen.

Noter

- 1 Tack till Malin Ah-King, Fanny Ambjörnsson, Janne Bromseth, Cordelia Fine, Tora Holmberg, Rebecca Jordan-Young och Cynthia Kraus, för olika klargöranden och litteraturltips i samband med denna artikel. Extra tack till Cordelia Fine, Cynthia Kraus och Rebecca Jordan-Young för att ha delat med sig av opublicerade texter. Slutligen, tack till Malin Ah-King, Janne Bromseth och Hilde Danielsen för synpunkter på artikeltextern. Eventuella missuppfattningar är naturligtvis helt mina.
- 2 Se t.ex. Martha McCaugheys underhållande kulturanalys av populära just så-evolutionshistorier om manlig sexualitet: McCaughey, Martha 2008. *The Caveman Mystique: Pop-Darwinism and the Debates Over Sex, Violence, and Science*. London, New York: Routledge.
- 3 Kipling, Rudyard 2007. *Hvordan elefanten fikk snabel: og andre fortellinger*, [Oslo]: Gyldendal.
- 4 Money var en psykolog som tillsammans med andra kliniker och forskare formulerade en teori enligt vilken barns könsidentitet utvecklades upp till två–treårsåldern, och kunde styras till önskat kön genom en bestämd socialisering i den valda könsrollen. Inte minst var föräldrarnas ansvar i att bemöta och uppmuntra könat beteende mycket viktigt i denna praktik. Denna teori kom först och främst från Money och hans kollegors arbete med intersexbarn, dvs. barn födda med tveydiga könsorgan. Moneys arbete med att omfostra barn till ett bestämt kön visade sig inte så framgångsrikt som det utlovats. Inte minst var det ett problem att socialiseringen använde sig av mycket strikta eller

- överdrivna könsroller. Efter ett uppmärksammat misslyckande med att uppföstra till kvinna ett barn som förlorat sin penis i tidig ålder, har Moneys teorier ofta presenterats av kritiker som en biologifientlig teori. Detta stämmer inte riktigt överens med hur Money och hans medarbetare relaterade sin teori till fynd från bl. a. embryologi, genetik och neurobiologi på 1970-talet; och hur de såg barnens upplevda kropp (inte minst genitalas utseende) som central i könsidentitetsformandet. Se Kraus, Cynthia 2010. «A Brain of One's Own: Feminism, Neurobiology, and the Subversion of Identities?», presenterat på NeuroGenderings: Critical Studies of the Sexed Brain (Symposium, Uppsala Universitet, 25–27 mars 2010).
- 5 «Leserne får en intelligent, fornøyelig og munnfrisk gjennomgang av alt det snodige biologer forsker på,» skriver Stian Bromark i *Dagbladet* (17 april). «På alle disse spørsmålene og problemstillingene finner Eia og Ihle fram til forskere [evolutionsbiologer, kognisjonspsykologer og genetikkforskere] som gir oss i egentlig forstand naturlige, og dermed naturvitenskapelige, forklaringer på atferd og handlingsmønstre,» sier Kjell Lars Berge på nrk.no (21 april). «[Forfatterne] bruker illustrative eksempler og formidler komplisert naturvitenskap i sikker...prosa,» skriver Halvor Finess Tretvoll i *Dagsavisen* (21 april). Trond Berg Eriksen (*Morgenbladet* 23 april) hinner bara börja ifrågasätta sanningshalten i bokens åberopade fakta («Presisjonsnivået varierer sterkt, fra det flåsete og omtrentlige till det interessevekkende og intelligente.») innan han styr sin intressanta kommentar i en annan riktning.
 - 6 För en nu klassisk inomvetenskaplig och tvärvetenskaplig kritik av evolutionspsykologin, se en bok från vilken många av denna artikels argument kommer från: Rose, Hilary & Rose, Steven 2000. *Alas, poor Darwin: arguments against evolutionary psychology*, London: Jonathan Cape.
 - 7 Andra utvalda exempel: «At menn har bedre romsforståelse og tredimensjonalitet, at de er bedre [enn kvinner] på å lese kart, er antakelig heller ingen tilfel-
- dighet.» Efter att ha presenterat några evolutions-spekulativa förklaringar till varför det skulle vara så, skriver författarna: «men dette er foreløpig bare løse spekulasjoner» (s. 87). «Slike teorier [om ras] er derfor farlige, fordi de kan bidra til å bekrefte gamle stereotyper. Men at en teori er farlig, betyr ikke at den er gal. Og det finns raseteorier som er langt farligere enn Cochrans [om judars intelligens].» (s. 254)
- 8 Psykologer har på senare tid intresserat sig alltmer för kvinnor och mäns intressen istället för deras förmågor; enligt dem själva är anledningen till det, att skillnader mellan män och kvinnors intellektuella förmågor är mycket små men att deras intressen och viljor skiljer sig avsevärt, se: Jordan-Young, Rebecca 2010. *Brain Storm: The Flaws in the Science of Sex Differences*, Cambridge, MA: Harvard University Press. Jordan-Young citerar ironiskt professor Roy Baumeister: «Baumeister went on to apply this observation to the vexing question about sex disparities in math and science faculties: 'Maybe women can do math and science perfectly well but they just don't like it ... And by the same logic, I suspect most men could learn to change diapers and vacuum under the sofa perfectly well too, and if men don't do those things, it's because they don't want or don't like to, not because they are constitutionally unable ... I think we'd be hard-pressed to find many women who like changing diapers or vacuuming under sofas, either.» (Jordan-Young 2010:199) Tyvärr producerar en del samhällsvetenskaplig forskning en liknande essentialisering av män och kvinnors olika intressen i yrkesval, om än på andra grunder. Om detta, se Landström, Catharina 2007. «Queering feminist technology studies». *Feminist Theory* (8) 1:7–26.
 - 9 För en översikt över en viljande subjektens sociologi samt en analys av samtida hjärnforskning i relation till den nyliberala ordningen av individuella viljor, vilket till viss del liknar de paradoxer inbyggda i FSEBS:s argument, se Maasen, Sabine & Sutter, Barbara (red.) 2007. *On Willing Selves: Neoliberal Politics and the Challenge of Neuroscience*. Palgrave Macmillan.

BIDRAGSYTERE

Kristin Alsos, forsker

Fafo
Institutt for arbeidslivs- og velferdsforskning
Postboks 2947 Tøyen
0608 Oslo
Tlf.: 97 53 77 03
E-post: kal@fafo.no

Janne Bromseth, forsker

Centrum för genusstudier
Institutionen för etnologi, religionshistoria och
genusstudier
Stockholms universitet
SE-106 91 Stockholm
Tlf.: +46 08-674 7332
E-post: janne.bromseth@gender.su.se

Isabelle Dussauge, Ph.D.

Tema Teknik och social förändring
Linköpings universitet
SE-581 83 Linköping
Tlf. +46-708192856
E-post: isabelle.dussauge@liu.se

Runar Døving, forsker II

Statens institutt for forbruksforskning – SIFO
Postboks 4682 Nydalen
0405 Oslo
Tlf.: 22 04 35 56
E-post: runar.doving@sifo.no

Line Eldring, forsker

Fafo
Institutt for arbeidslivs- og velferdsforskning
Postboks 2947 Tøyen
0608 Oslo
Tlf.: 22 08 87 01
E-post: lel@fafo.no

Gro Hagemann, professor

Institutt for arkeologi, konservering og
historie (IAKH)
Universitetet i Oslo
Postboks 1008, Blindern
0315 Oslo
Tlf.: 22 84 44 91
E-mail: gro.hagemann@iakh.uio.no

Øystein Gullvåg Holter, professor

Senter for tverrfaglig kjønnsforskning
Universitetet i Oslo
Postboks 1040 Blindern
0315 Oslo
Tlf.: 22 85 89 53
E-post: o.g.holter@stk.uio.no

Hanne Haavind, professor og gruppeleder

Senter for grunnforskning
ved Det Norske Videnskaps-Akademi
Drammensveien 78
0271 Oslo
E-post: hanne.haavind@psykologi.uio.no

Kari Jegerstedt, postdoktor

Senter for kvinne- og kjønnsforskning
Universitetet i Bergen
Postboks 7800
5020 Bergen
Tlf.: 55 58 89 97
E-post: kari.jegerstedt@lle.uib.no

Ingun Grimstad Klepp, forsker I

Statens institutt for forbruksforskning – SIFO
Postboks 4682 Nydalen
0405 Oslo
Tlf.: 22 04 35 70
E-post: ingun.g.klepp@sifo.no

BIDRAGSYTERE

Eirinn Larsen, forsker II
Forum for universitetshistorie
Universitetet i Oslo
Postboks 1008 Blindern
0315 Oslo
Tlf.: 22 85 69 09
E-post: eirinn.larsen@iakh.uio.no

Anne Marit Myrstad, førsteamanuensis
Institutt for kunst- og medievitenskap
NTNU
7491 Trondheim
Tlf.: 73 59 67 79
E-post: anne.myrstad@ntnu.no

Hege Roll-Hansen, Phd-kandidat UiO
Tlf. 92 20 31 74
E-post: hege.roll-hansen@iakh.uio.no

Kari Wærness, professor
Sosiologisk institutt
Universitetet i Bergen
Postboks 7800
5020 Bergen
Tlf.: 55 58 91 58
E-post: kari.wærness@sos.uib.no

Helene Aarseth, postdoktor
Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi
Universitetet i Oslo
Postboks 1096 Blindern
0317 Oslo
Tlf.: 22 84 47 16
E-post: helene.aarseth@sosgeo.uio.no

Kenneth Dahlgren & Jørn Ljunggren (red.)

Klassebilder

Ulikhet og sosial mobilitet i Norge

Hva skjer i norsk klasseforskning?

Det norske samfunnet presenteres gjerne som egalitært, hvor den sosialdemokratiske staten garanterer for at alle har like muligheter og får belønning etter innsats. Samtidig finnes det et stort antall studier som slår fast at individuelle muligheter knyttet til for eksempel inntekt, utdanning, status og helse må ses i sammenheng med bakgrunnsvariabler som klasse, kjønn og etnisitet. Det finnes mange ytre krefter som påvirker hvilke valg folk tar og hvor de havner i arbeidslivet og samfunnshierarkiet.

Antologien «Klassebilder» er en pedagogisk, viktig og til tider morsom bok.

Dag Eivind Undheim Larsen, Klassekampen

kr. 349,-

Kjøp bøkene i bokhandelen eller på
• bestilling@universitetsforlaget.no
• www.universitetsforlaget.no
• tlf. 24 14 76 55

UNIVERSITETSFORLAGET

Forfatterinstruks

Kjønnsforskningen er tverrfaglig. Artiklene i *Tidsskrift for kjønnsforskning* skal derfor presenteres slik at stoffet også blir tilgjengelig for lesere utenfor eget fagområde. *Tidsskrift for kjønnsforskning* publiserer artikler, kommentarer, debattinnlegg og bokanmeldelser. Bidragene kan være på norsk, svensk, dansk eller engelsk. Artikkelmanuskriptene blir vurdert av to anonyme konsulenter som skal sikre at publiserte artikler holder et godt faglig nivå.

Innsending: Manuskripter sendes elektronisk til redaksjonssekretær Toril Enger: toril@kilden.forskningsradet.no og til redaktørene: agnes.bolso@ntnu.no og hilde.danielsen@uni.no

Manuskriptstandard for artikler: En artikkel i *Tidsskrift for kjønnsforskning* vil vanligvis være omkring 15 sider i ferdig trykket hefte. Manuskriptet må skrives med dobbel linjeavstand i skrifttype Times New Roman, 12 punkter. Bruk kun venstremarg. Bruk kursiv hvis ord skal utheskes (ikke understrekning eller halvfet). Manuskriptet skal ikke overskride 50 000 tegn inkludert mellomrom.

Manuskript for en artikkel skal inneholde: Tittel på norsk, tittel på engelsk og engelsk sammendrag (abstract), 5–10 engelske nøkkelord (keywords), norsk ingress, noter, referanser og forfatteropplysninger (fullt navn, institusjonsadresse og e-post).

Første side skal inneholde forfatterens navn, tittel, arbeidssted, adresse til arbeidssted, telefon dagtid og e-postadresse.

Andre side begynner med artikkelens tittel og en ingress på på maksimalt 10 linjer ombrukt tekst, dvs. 600 tegn med mellomrom. Den skal være poengtert, kort og interessevekkende. Etter ingress følger artikkelteksten.

Engelsk sammendrag skal være maksimalt 200 ord.

Overskrifter og underoverskrifter skal være uten tallangivelser og klart angitt ved konsekvent bruk av typer (ikke store bokstaver). Det skal maksimum være tre overskriftsnivåer, inklusive hovedtittel.

Noter skal være i form av sluttnoter og følger i fortsettelsen av artikkelteksten.

Litteraturhenvisninger i teksten skrives etter følgende retningslinjer: I teksten settes forfatters etternavn og publikasjonens utgivelsesår: Moi (1998). Hvis forfatter ikke er nevnt i teksten, oppgis etternavn og utgivelsesår i parentes: (Moi 1998). Sideangivelse oppgis etter utgivelsesår: (Moi 1998:26). Hvis det er to forfattere, oppgis begge etternavn. Hvis det er mer enn to forfattere oppgis alle navn ved første referanse. Bruk deretter «m.fl.». Skill mellom referanser innen samme parentes ved å bruke semikolon.

Litteraturlisten ordnes alfabetisk etter forfatterens etternavn. Vi ønsker hele fornavn, ikke bare forbokstaver. Hvis det oppgis to eller flere arbeider av samme forfatter, settes det eldste arbeidet først. Eksempler:

Bøker:

Tucker, Judith 1985. *Women in Nineteenth Century Egypt*. Cambridge: Cambridge University Press.

Tidsskrifter:

Haavind, Hanne 1994. «Kjønn i forandring – som fenomen og forståelsesmåte». *Tidsskrift for Norsk Psykologiforening* (31) 9:767–783.

Antologier og artikkelsamlinger:

Børtnes, Jostein 2002. «Likekjønnet kjærlighet og guddommelig begjær». I: Halvor Moxnes, Jostein Børtnes og Dag Øistein Ensjo (red.): *Naturlig sex? Seksualitet og kjønn i den kristne antikken*. Oslo: Gyldendal akademisk.

Mindre endringer i manus, som rettinger av skrivefeil og mindre språklige forbedringer, kan redaksjonen foreta uten å kontakte artikkelforfatteren. Større endringsforslag sendes forfatteren til vurdering.

Lykke til!

Redaksjonen

Depotbiblioteket

h11004568

2010 Arg. 34 Nr. 4
Tidsskrift for kjønnsfor
kning (trykt)

TIDSSKRIFT FOR KJØNNSFORSKNING

Nr. 4 2010